

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE
JAARGANG
1938

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

BESTUUR: Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN;
D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM;
Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

REDACTIE: PROF. DR A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR J. J. DE GELDER, SECRETARIS;
JONKVR. C. ENGELEN; DR G. C. LABOUCHÈRE; DR ELISABETH NEURDENBURG;
DR M. D. OZINGA; DR H. SCHNEIDER EN PROF. DR W. VOGELSANG.

INHOUD

De herbouw der Maria Hemelvaartkerk te Vianen na een brand in 1540, door dr. G. C. Labouchère	1
Buren, door mr. A. P. van Schilfgaarde, met 3 afbeeldingen	4
Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk, door dr. G. C. Labouchère, met 3 afb.	7
Eenige monumenten van geschiedenis en kunst in de oude gouw Teisterbant, door Frans Vermeulen, met 10 afbeeldingen	12
Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch en zijn bouwmeester, door dr. M. D. Ozinga, met 4 afbeeldingen en 2 tekstfiguren	19
Het Romeinsche grensbewakingsstelsel in ons land, door F. Kroon, met 2 tekstfiguren	33
Het oxaal van de St Janskerk te 's-Hertogenbosch en Nicholas Stone, door dr. Elisabeth Neurden- burg, met 8 afbeeldingen	38
Restauratie van het Kerkgebouw der N. H. Gemeente te Naaldwijk, door H. van der Kloot Meyburg, met 4 afbeeldingen en 6 tekstfiguren	44
Chronologisch overzicht van door de stad Hoorn aan verschillende kerken in Noord Holland ge- schonken gebrandschilderde glazen en wat ervan over is, door J. C. Kerkmeijer	50
Eine Wiener Handschrift aus der Werkstatt des Meisters des Zweder von Culenborg von dr. Kurt Holker, met 5 afbeeldingen	55
Uit de bouwgeschiedenis van het slot op den Hoef, door J. Renaud, met 28 afbeeldingen, waarvan 15 in den tekst	65
Overheidsbouw te Leiden 1588—1632 door dr. E. H. ter Kuile, met 5 afbeeldingen	83
Een vergrootingsplan voor het huis Soestdijk van den Rotterdamschen architect David van Stolk, door dr. M. O. Ozinga, met 7 afbeeldingen.	88
De dateering van het schip der Groote- of St Jacobskerk in Den Haag, door dr. E. H. ter Kuile	91
Officieele Berichten: Algemeene Vergadering van den N.O.B. op 26 Februari 1938 te 's-Graven- hage: 26; op Vrijdag 1 Juli te Utrecht: 59; Verslag van de Vereeniging Topografisch Reperto- rium voor Nederland: 60.	
Monumenten in Nederland, door dr. H. D. Ozinga	92
Boekbesprekingen: 28, 61, 101.	

[Afbeeldingen I—XVIII]

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE JAARGANG
AFLEVERING 1
JUNI 1938

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te 's-Gravenhage, Flatgebouw Willemspark, 73 Zeestraat.

☛ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy ☛
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☛ bijextra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☛

AFLEVERING 2 VAN DE ACHTSTE JAARGANG VERSCHIJNT SEPTEMBER 1938.

DE HERBOUW DER MARIA-HEMELVAARTKERK TE VIANEN NA EEN BRAND IN 1540

DOOR DR. G. C. LABOUCHERE

De thans Nederlandsch-Hervormde Maria-Hemelvaartkerk te Vianen is een bouwwerk waaraan nog nooit een uitvoerig opstel is gewijd. Wel kan men haar rekenen tot de kerken welker bouwkundige waarde niet onopgemerkt is gebleven; het is echter mogelijk door het onbekend zijn van schriftelijke bronnen over den bouw dat totnogtoe niemand zich aan zulk een opstel heeft gewaagd. Gebrek aan ruimte belet schrijver dezes in het hierna volgende ook maar in groote trekken de bouwgeschiedenis der kerk te geven, voor welke geschiedenis inderdaad wel gegevens te vinden zijn aan het gebouw zelf en in schriftelijke bronnen. Het doel van dit opstel is de aandacht te vestigen op de verbouwing waardoor de kerk, afgezien van de vertimmering van het inwendige, haar huidige gedaante gekregen heeft. Totnogtoe is geen enkel schriftelijk gegeven openbaar gemaakt waaruit blijken kan wanneer die verbouwing heeft plaats gehad ¹⁾; alleen op grond van den stijl heeft men wel eens het vermoeden geuit dat dat tegen het midden der 16de eeuw geweest moet zijn ²⁾.

Waar te Vianen de kerkmeestersrekeningen van vóór de Hervorming niet bewaard schijnen te zijn gebleven is het van bijzonder belang dat van het rechterlijk archief der stad het oudste bekende willekeurboek, thans in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage berustend ³⁾ en loopend over de jaren 1539—1545, eenige aanwijzingen bevat omtrent de omstandigheden waaronder de kerk laatstelijk verbouwd is. Het blijkt dat zulks heeft moeten geschieden tengevolge van een brand, waarbij met een groot gedeelte der stad ook de kerk met haar toren geheel in de asch gelegd is.

De eerste vermelding van dien brand vindt men in een gebod van 1 Augustus 1540, waarin drost, burgemeesters en gerecht van Vianen van wege den heer der stad (Reinoud van Brederode) gelasten dat ieder die nog andermans goederen, uit den brand gered, onder zijn berusting heeft, zulke goederen aflevert aan het stadhuis. De aard van het gebod doet veronderstellen dat de brand kort tevoren gewoed heeft; dat zal dus geweest zijn in het laatst van Juli 1540.

De volgende vermelding van den brand vindt men in een verordening die aldus luidt.

Publicatie den XXV^{en} Augusti anno XV^c XL
angaend die tymmeringe wth beveel ons gen.
heeren in presentie vanden vollen gerechte.

Onse gen. heere van Brederode als vryhere tot Vyanen doet gebieden ende beveelen dat nyemant vanden gheenen die God betert byden lesten brande hoer husen ende tymmeragen verbrant syn hem vervorderen sal enige husen ofte tymmeragen die sy weder omme op tymmeren willen myt weecken daecken te decken maer willen gehouden weesen die selve myt harden daecken te decken daer men hem die derde roede bij onsen gen. heere ende die stadt aff te bate koemen sal nae gelegentheit vander saecke, wel verstaende indien yemant deesen toekoemenden wynter enige schuyren loedtsen ofte achterhusen op soude willen slaen ende die myt weecken daecken decken tselve sullen sy moeghen doen. Beheltlick dat alsulck weeck dack weeder omme affgebroecken sal worden voor Meye eerstkomende anno een ende vier-tich. Ende ingevalle yemant hyr teegens bevonden worde te doen sal verboeren syn erve myt allen getymmer daer op staende dat myt weecken daecken gedeckt waer.

(w.g.) R. de Brederode.

Dat bij die gelegenheid ook de kerk met haar toren geheel uitgebrand is blijkt uit het stuk van 4 September 1540, waarvan het begin aldus luidt.

Overdracht bij onsen gen. here gemaect mytten pastoer.

Reynault etc. doen te weeten alsoe unlancks leeden God betert veele van onsen goeden borgheren ende inwoenenden van Vyanen bij onversoenlicken brande groetlick beschadicht syn geweest ende onse prochie kercke mytten thoern clocken ende allen hoeren cyragen by den selven brande geheel ende all te nyet syn gekoemen ende soe dan die voirs. kercke myt diversen renthen administratien van jaerlickschen memorien ende anders seer belast is datse niet lichtlick gescapen is weder omme tot restauratie te koemen ten sy daer inne versien worde, soe hebben wy by goetdencken van onsen gerechte ende anderen goe-

den lueden omme eensdeels die selve kercke een weynich van hoere lasten te ontheffen ende verlichten een accordt ende overdracht gemaect myt heere Johan van Blockhoeven pastoer inder tyt der voirs. kercke voer hem ende syn naecomelingen.....

Op 14 Januari 1541 ontvangt „Meyster Cornelis Fredericksz. tymmerman van Montfoerd” van Anthonis Hermansz. 21 gulden 10 stuivers, welke som laatstgenoemde dan weer zal krijgen van het geld dat Mr. Cornelis zal ontvangen „vanden anderden termyn van den hoghen choer te weten als hy tselve opgelevert sal hebben”. Uit het desbetreffende stuk valt dus op te maken dat ruim vijf maanden na den brand Mr. Cornelis Fredericksz. reeds eenmaal geld voor het werk aan het hooge koor heeft ontvangen en dan op den tweeden termijn een voorschot heeft gekregen. Waarschijnlijk is de herbouw der kerk aan het koor begonnen; Mr. Cornelis moet daarbij als aannemer, mogelijk ook als ontwerper zijn opgetreden.

Op 21 Augustus 1541 stelt Dirck Maurysz. zich borg voor „Mr. Cornelys van Montfoirdt tymmerman” tegenover den pastoor Johan van Blockhoeven „dat die selve Mr. Cornelys den voirs. pastoer voldaan sal van alles hy hem gehouden is te leveren navolgende hoeren voerwaarden ende cedullen daer aff gemaect”; de pastoor scheen dus te vreezen dat Mr. Cornelis zijn verplichtingen niet na zou komen.

Op 28 Augustus 1541 belooft „Dirck Gheritsz. leydecker woenende tot IJselsteyn” onder eede „wth syn aengenoemen werck vanden kerckmrs. alhyr niet te scheiden dan by oerloefe ende believen vanden selven kerckmrs.”; waarschijnlijk was men dus toen al bezig met het dekken der koordaken.

Op 10 September 1541 belooft Mr. Cornelis Fredericksz. van Montfoordt „van deesen daghe aff niet te scheiden wth Alarts Herbetsz. werck hy en hebbe den selven Alart eerste van alles syn werck voldaan dat hy van hem aengenoemen heeft navolgende die cedulle daer aff gemaect ende dat byde verboernisse in de selve cedulle begrepen”. Mr. Cornelis heeft dus blijkbaar nog ander werk te Vianen onder handen gehad dan de herbouw der kerk.

Op 17 October 1541 verklaart „Henrick steenbacker” dat hij den pastoor van Vianen schuldig is „vierdusent cleyn steens wth den oeven den hy nu backen sal, ende niemant van den selven cleyn steen te leveren die voirs. pastoer en sal eerst voldaan wesen”. Uit een verklaring van denzelfden Henrick van 13 November 1541 blijkt dat hij die steen dan nog leveren moet.

Op 16 Maart 1542 doet Mr. Cornelis Fredericksz. van Montfoirdt een schuldbekentenis; op 8 April 1542 vindt men een borgstelling voor hem, voorts op 16 Augustus 1542 een vermelding van aankoop te Amsterdam van „wageschot voer Mr. Cornelis van Montfoert timmerman”. Bij die gelegenheid moet weer een aantal mannen borg zijn voor Mr. Cornelis, welke tenslotte nog op 7 December 1542 tezamen met twee borgen verklaart dat hij een som van 43 Carolus gulden met de aanstaande kermis of veertien dagen daarna betalen zal. Dan wordt in het tot 1545 loopende willekeurboek niets meer gevonden dat op den herbouw der kerk of de zaken van Mr. Cornelis betrekking blijkt te hebben.

Dat de herbouw der kerk waarschijnlijk in 1542 voltooid was blijkt wel uit het feit dat het hek vóór de noordelijke zijkapel van het koor aan de naar het dwarspand toegekeerde zijde het jaartal 1542 draagt. Dat hek zal daar zeker niet geplaatst zijn vóór dat dat dwarspand en dan ook wel het geheele schip althans onder de kap stonden.

Uit al het bovenstaande kan dus worden afgeleid dat de kerk einde Juli 1540 geheel uitbrandde, dat de herbouw ervan kort daarop begonnen is en wel bij het koor, hetwelk in Augustus 1541 met leien gedekt werd, dat de geheele kerk in 1542 onder de kap was en dan ook wel opnieuw gewijd is kunnen worden.

De timmerman Mr. Cornelis Fredericksz. van Montfoort is in de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst geen onbekende. In 1530 is een Cornelis Vrerixz., die zich dan nog niet meester noemt, degene die met een zekeren Jan Pauwelsz. lood, soldeersel en ijzerwerk koopt voor den bouw van den toren der Groote Kerk te Hoorn ⁴). De betaling geschiedt aan Pieter Berkhout, wellicht dezelfde als Pieter Jansz. Berkhout die in de jaren 1523—1545 verscheidene malen schepen en burgemeester van Hoorn is geweest ⁵). Een schepen Jan Pauwels is te Hoorn bekend in de jaren 1522, 1527 en 1532 ⁵); ten onrechte wordt echter beweerd ⁶) dat in de lijst van schepenen, burgemeesters en oud-burgemeesters van Hoorn ook een Cornelis Fredericksz. voorkomt. Het is dus mogelijk dat deze Cornelis Vrerixz. inderdaad dezelfde is als degene die in de jaren 1540—42 te Vianen werkzaam was. Bij den bouw van den kerktoren te Hoorn was hij wellicht slechts als timmerman-aannemer werkzaam, zeker niet als ontwerper, daar dit waarschijnlijk geweest is Jacob Simonsz. van Edam, die ook den toren op de St.-Bavokerk te Haarlem ontworpen heeft ⁷).

Het is waarschijnlijk weer dezelfde Cornelis Fredericksz. geweest die van 1532 af, na den dood van Mr. Jacob van Aken, te Leeuwarden den inmiddels reeds scheef gezakten toren de Oldehove af te bouwen had ⁸⁾. Ook hier heeft hij niet veel te ontwerpen gehad, waarschijnlijk alleen het bovenste gedeelte van den toren in zijn huidige gedaante, dat wegens de verzakking afwijkt van hetgeen oorspronkelijk bedoeld moet zijn geweest ⁹⁾.

Vervolgens zijn dan over Mr. Cornelis Fredericksz. de hiervóór medegedeelde bijzonderheden bekend betreffende werkzaamheden te Vianen; dat hij daar als meester-timmerman ook de ontwerper is geweest van het door hem uitgevoerde werk en dat dat werk niet alleen het koor, maar vooral ook het schip der kerk betrof, kan men vermoeden op grond van overeenkomst in opbouw met het schip der St.-Janskerk te Gouda. Die kerk toch is, met uitzondering van het koor ¹⁰⁾, op 12 Januari 1552 afgebrand, waarna Mr. Cornelis Fredericksz., die toen blijkbaar burger van Gouda was geworden, tot leider van den kerkbouw werd aangesteld ¹¹⁾. Blijkens de voorwaarden waarop hij den 15den Maart 1552 voor het werk werd aangenomen moest hij voor een jaarwedde van twee en twintig ponden Vlaamsch en tien schellingen de ontwerpen leveren, voorts toezicht houden op en leiding geven aan het werk der steenhouwers, metselaars, timmerlieden en verdere werklieden.

De kerk te Gouda behoort met die te Vianen, de St.-Jacobskerk en de Kloosterkerk ¹²⁾ te 's-Gravenhage, de kerk te Voorburg ¹³⁾ en de Oude Kerk te Amsterdam ¹⁴⁾ tot de in hout overwelfde kerken van Noord-Nederland welke omstreeks het midden der 16e eeuw de uit een oogpunt van kunstgeschiedenis meest belangwekkende verbouwing hebben ondergaan. Kenmerkend is daarbij de weglating van scheibogen tusschen beuken van gelijke hoogte en gelijke traveebreedte, waarbij dan in het geval van een basiliek (als te Amsterdam en te Gouda) de aan den middenbeuk grenzende zijbeuken in de lengte met tongewelven zijn gedekt. Laatstgenoemde worden aan de buitenzijde in iedere travee gesneden door de dwars daarop staande tongewelven der door wanden van elkander gescheiden flankkapellen (als te Amsterdam) of der buitenste zijbeuken (als te Gouda). Bij de hallekerken dier groep, te weten bij de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage en de kerken te Voorburg en Vianen, wordt het tongewelf van den middenbeuk aan beide zijden gesneden door dwars daarop staande tongewelven der zijbeuken (welke zijbeuken te 's-Gravenhage en Vianen ondiepe flankkapellen hebben als te

Amsterdam); feitelijk is hier dus de middenbeuk in iedere travee gedekt met een kruisgewelf met geheel vlakke kruinen. Daartoe is dan noodzakelijk dat de gewelfvakken van den middenbeuk geheel vierkant zijn, zooals dat ook het geval is bij de drie genoemde hallekerken. In deze bouwkundige schikking voltrekt zich dan een ontwikkeling in dien zin dat gestreefd wordt naar het verkrijgen van vierkante gewelfvakken ook in de zijbeuken. Een blik op de plattegronden ¹⁵⁾ van de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage (herbouwd na brand van 1539), van de kerk te Vianen (herbouwd na brand van 1540) en van die te Gouda (herbouwd na brand van 1552) doet zien hoe tenslotte te Gouda een schikking bereikt is waarbij het middelste gedeelte der kerk uitsluitend even groote vierkante gewelfvakken heeft en zelf ook vierkant van plattegrond is. Opmerkelijk is dat het alleen te Gouda gekomen is tot een weglating der wanden welke nog te 's-Gravenhage en Vianen tusschen de ondiepe flankkapellen staan. Terwille van de eenheid der ruimte zijn laatstgenoemde te Gouda als het ware opgegaan in de buitenste zijbeuken, welke door groote ronde scheibogen overspannen zijn.

Daar de kerken van Vianen en Gouda door Mr. Cornelis Fredericksz. herbouwd zijn en deze zeker voor laatstgenoemde en dan wellicht ook voor eerstgenoemde het ontwerp heeft geleverd, voorts de schepen der St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage en der kerk te Vianen in hun hallevorm een zeer sterke verwantschap vertoonen, is het zeer wel mogelijk dat genoemde meester ook de ontwerper is geweest van het schip der Haagsche St.-Jacobskerk in zijn huidigen vorm. De onafhankelijk van elkander aangevoerde bewijzen der heeren C. H. Peters ¹⁶⁾ en Dr. E. H. ter Kuile ¹⁷⁾, dat het schip van die kerk reeds vóór den brand van 1539 in den huidigen vorm opgetrokken geweest moet zijn, zijn namelijk niet steekhoudend. De heer Peters ging, nadat hij eerst, op zijn gevoel afgaande, het ontwerp van het schip der kerk op 1539 had gesteld, na dien uit van de veronderstelling dat een door hem gevonden plattegrond der kerk ¹⁸⁾, waarop deze in haar huidigen vorm is weergegeven, inderdaad van 1540 dagteekent en dan den toestand van vóór den brand weergeeft. Daarbij heeft hij echter, daargelaten nog of andere kenmerken wel op werk van de eerste helft der 16de eeuw wijzen, over het hoofd gezien dat de plattegrond tot opschrift heeft: „De oude of St. Jacobs Kerk in s Hage 1540 met zijn capellen en altaeren”. Dat opschrift nu, dat van dezelfde hand is als de overige aanteekeningen op den plattegrond, moet dagteekenen van na den tijd dat te 's-Gravenhage de *Nieuwe Kerk* gesticht is, dus op zijn

vroegst van 1647. Het jaartal 1540 is er blijkbaar alleen op gezet om aan te geven dat de weergegeven toestand dier kerk van na den brand dagteekent. De heer Ter Kuile daarentegen ziet in het voorkomen aan het schip van baksteen die grooter van afmetingen is dan die van den lichtbeuk van het koor — welke door hem laatstelijk ¹⁹⁾ op omstreeks 1500 is gesteld — een bewijs dat het schip ouder is dan het koor; hij houdt daarbij echter geen rekening met de voor de hand liggende

1) Arent van Buchell († 1641) is de eenige schrijver waarbij de brand vermeld geworden is. Hij zegt op blz. 135 van zijn in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht onder no. 1648 bewaarde handschrift het volgende over de kerk te Vianen. „Templum illud dicitur ante 70 circiter annos magna ex parte deflagrasse.....”. E. van Engelen heeft in zijn afschrift van dat handschrift (Gemeente-archief Utrecht, Bibliotheek over Utrecht, no. 1255) op blz. 31 het „ante 70 circiter annos” vervangen door „a° 1550”; hierna zal blijken dat hij daarbij 10 jaar misgeraden heeft.

2) C. H. Peters, *De Grootte of St.-Jacobs-Kerk te 's-Gravenhage* (Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen, 1900), spreekt op blz. 150 het vermoeden uit dat de kerk te Vianen gelijktijdig met of iets later dan de St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage, welke in 1539 verbrandde, herbouwd is. Naar hierna uit de stukken blijken zal is deze schatting van den heer Peters juist geweest, zij het ook dat deze later op verkeerde gronden verondersteld heeft dat het schip der St.-Jacobskerk reeds vóór genoemden brand de huidige gedaante zou hebben gekregen. Zie daarover aan het einde van dit opstel.

3) Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Vianen F L 1. De bladzijden zijn ongenummerd, de hierna aangehaalde stukken echter gemakkelijk te vinden daar zij uiteraard naar tijdsorde ingeschreven zijn. 4) Dr. E. H. ter Kuile, *De voormalige toren der Grootte Kerk te Hoorn* (Oud-Holland, 1934), blz. 99.

5) Zie de lijst van burgemeesters en schepenen van Hoorn achter in Theodorus Velius' *Chronyck van de Stadt van Hoorn*.

6) Ter Kuile t.a.p. 7) Ter Kuile t.a.p. blz. 98—100.

8) W. C. A. Hofkamp, *De toren „De Oldehove” te Leeuwarden en zijn geschiedenis* (Leeuwarden, 1911).

9) Zie voor hetgeen aan den toren door Cornelis Fredericksz. ontworpen kan zijn Dr. G. C. Labouchere, *Gedaante en herkomst van het oorspronkelijke bouwplan van den toren de Oldehove te*

mogelijkheid dat dat schip herbouwd is met baksteen van het tevoren door brand vernielde schip.

Uit het bovenstaande moge blijken dat de hiervóór medegedeelde schriftelijke gegevens over den bouw der kerk te Vianen ook bijdragen tot het inzicht hoe nog omstreeks het midden der 16de eeuw de kerkelijke bouwkunst in Holland een merkwaardige (nog voor den bouw der latere protestantsche kerken belangrijke) ontwikkeling heeft gehad.

Leeuwarden (*Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935*, Leeuwarden, 1935), blz. 179—181.

10) C. J. de Lange van Wijngaerden, *Geschiedenis en beschrijving der Stad van der Goude*, deel III (bewerkt en vermeerderd door J. N. Scheltema, Gouda, 1879), blz. 168 en 179.

11) J. W(alvis), *Beschrijving der stad Gouda* (Gouda en Leiden, 1713), deel II, blz. 57. 12) Peters t.a.p. blz. 149. 13) id. blz. 150.

14) Peters t.a.p. blz. 149. A. Noach, *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk te Amsterdam* (Academisch proefschrift Amsterdam 1937), geeft voor de zeer ingewikkelde bouwgeschiedenis dier kerk een verzameling van zulke gegevens als zonder breking of graving te verkrijgen waren.

15) De plattegronden der St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage, van de kerken te Voorburg en te Vianen en van de Oude Kerk te Amsterdam staan bijeen op plaat I bij het in noot 2 genoemde opstel van C. H. Peters; die van de kerk te Gouda vindt men in het Bulletin N. O. B. II, 3 (1910), op blz. 79. Een betere plattegrond der Oude Kerk te Amsterdam is in het vijfde stuk der Noord-Hollandsche Oudheden van G. van Arkel en A. W. Weissman (Amsterdam, 1902); hiernaar de plattegrond bij Noach, a.w.

16) C. H. Peters, *Bijdrage tot de geschiedenis der Grootte of St.-Jacobs-Kerk en mede tot die van het dorp „Die Haghe”* (Jaarboek van Die Haghe, 1923), blz. 29.

17) Dr. E. H. ter Kuile, *De bouwgeschiedenis van de Grootte of St. Jacobskerk in Den Haag* [*Oudheidkundig Jaarboek*, IV, 5 (1936)], blz. 51; dezelfde, *Aanvulling op de bouwgeschiedenis van de Grootte- of St. Jacobskerk in den Haag* (ibidem, blz. 122—123).

18) In nateekening afgebeeld bij het in noot 16 genoemde opstel van C. H. Peters; naar het oorspronkelijke afgebeeld bij C. H. Peters, *De Nederlandsche Stedenbouw*, deel II (Leiden, z. j.),afb. 236. 19) In het tweede der in noot 17 genoemde opstellen.

BUREN

DOOR MR A. P. VAN SCHILFGAARDE

De „villa Buria in pago Testrebenti” komt reeds in 772 voor; de heerlijkheid, toen behorende aan Otto, heer van Buren, ridder, het eerst in 1287, terwijl het geslacht Van Buren, behorende tot de nobiles, sedert 1190 in Geldersche oorkonden optreedt, en Otto, heer van Buren, in 1263.

De laatste heer van Buren uit het oude geslacht, Willem, verloor in 1435 zijn heerlijkheid in een strijd met den Gelderschen Hertog, Arnold van Egmond, die Buren in 1472 aan zijn neef Frederik van Egmond, heer van IJsselstein, schonk. Deze overleed in 1521, nadat zijn heerlijkheid in 1498 door Keizer Maximiliaan

tot een graafschap was verheven. Frederik werd opgevolgd door zijn zoon Floris, die in 1539 overleed, en deze door zijn zoon Maximiliaan, gestorven in 1548. Diens eenige dochter Anna van Egmond, gravin van Buren en Leerdam, vrouwe van IJsselstein en Acquoy, huwde te Buren op 8 Juni 1551 met prins Willem van Oranje, en overleed als laatste van haar stam in 1558.

Sedertdien is Buren steeds aan de Nassaus gebleven; zooals bekend, voert H. M. de Koningin, evenals Haar Vader dit deed, incognito reizende, steeds den grafelijken titel van Buren.

Het graafschap Buren, ofschoon door den leenband aan het hertogdom Gelre verbonden, heeft daartoe nooit behoord. Eerst bij de Staatsregeling van 1801 werd Buren, met Culemborg, ingelijfd bij de provincie Gelderland, en kwam het daarmede definitief in het Nederlandsche staatsverband.

Onder het gebied van het graafschap behoorden, naast de stad Buren, de dorpen Asch, Beusichem, Buurmalsen, Erichem, Tricht en Zoelmond.

Het land van Buren verkreeg rechten in 1383 (herzien in 1416), de stad haar „poortrecht” in 1395.

Uit dit poortrecht blijkt, dat Alard, de heer van Buren, door het graven van een gracht het water van de Korne (een zijriviertje van de Linge) om de stad had heengeleid, waarmede Buren het karakter van een bevestigde stad — naast het kasteel gelegen — verkreeg.

Dit karakter is het stadje blijven behouden. Het kasteel is verdwenen — slechts de aanleg daarvan is nog duidelijk te herkennen —, maar het grootste gedeelte der wallen en ook één der poorten zijn bewaard gebleven en geven, vooral als men van den Tielschen kant nadert, aan het stadje een groote charme.

VERDEDIGINGSWERKEN.

Voor de beschrijving van het voormalige kasteel raadplege men de bijdrage van Dr. G. C. Labouchere in deze aflevering.

De wallen zijn, vooral aan de Noord- en Oostzijde, vrijwel bewaard gebleven; van de waltorentjes zijn nog slechts de onderste gedeelten van een tweetal over. In 1621 werden de wallen, op last van prins Maurits, onder leiding van de ingenieurs Cray en Commersteyn hersteld en in beteren staat van verdediging gebracht.

De poorten zijn, op één na, verdwenen. Behouden bleef alleen de Culemborgsche of Huizenpoort, herbouwd in 1630 volgens de plannen van den architect Willem van Saelen; de hamei werd in 1807 gesloopt.

De fraaie Vrouwen- of Tielsche poort, bij de brug over de Korne, is in 1853 gesloopt. Zij was in 1627 herbouwd door den bovengenoemden architect Van Saelen. Slechts de wapenstein boven den ingang bleef bewaard, en dient thans als deksteen op een der pilaren van een tuinpoortje in de onmiddellijke nabijheid.

De andere poorten: Cockspoort, Keelaffpoort of Aelwijksche poort, de Steygerpoort (een waterpoort) en het Bagijnenpoortje, een klein uitvalspoortje bij het Weeshuis, zijn niet van veel belang geweest, en in de 19de of 20ste eeuw gesloopt of vernield.

BURGERLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

Het Raadhuis, aangekocht door de stad in 1554, herbouwd door den later te noemen architect Adriaan Frederiksz., en tot den tegenwoordigen vorm verbouwd in 1739, bevat weinig meer bijzonders dan een balkenzoldering op dragers met het wapen van Buren en eenige eiken banken uit de 17de eeuw.

Tegenover het Raadhuis, naast de kerk, staat de Waag, die, reeds in 1608 vermeld, in 1870 haar tegenwoordigen vorm kreeg.

Naast het Raadhuis staat het Dijkhuis van het polderdistrict Buren, een 19de-eeuwsche verbouwing van een oud woonhuis.

Op de Markt staat een aardige pomp, vernieuwd in 1732, met een Latijnsch opschrift uit dat jaar.

KERKELIJKE GEBOUWEN.

De Ned. Hervormde kerk, aan St. Lambertus gewijd, is in 1395 van kapel (aan Maria gewijd) tot parochiekerk verheven, waarmede Buren werd afgescheiden van de Moederkerk te Erichem, welke aan het kapittel van St. Marie te Utrecht behoorde. De kapel was na 1367 door Alard, heer van Buren, gesticht. In het begin der 15de eeuw (tusschen 1403 en 1423) werd de kerk vergroot met een „nova media pars”, terwijl er reeds in 1419 een H. Kruisvicarie werd gesticht.

In zijn grootsten omvang bestond het kerkgebouw uit een driebeukig schip, met twee driezijdig gesloten koren, en met twee portalen aan de Noordzijde. De toren is ingebouwd, en heeft aan de Westzijde een achthoekigen traptoren. De Zuidbeuk is zeer smal.

De benamingen van de onderdeelen, op een plattegrond van 1763 (die op een ouderen plattegrond van c. 1650 teruggaat) voorkomende, geven wellicht de chronologie van dit kerkgebouw: de Zuidbeuk heet „de oude kleine kerk”, de Middenbeuk „de oude kerk”, en de Noordbeuk „de nieuwe kerk”. Het meest Oostelijke der beide portalen heet daar de gerfkamer, oudtijds dus de sacristie.

Als wij ons nu herinneren, dat in 1395 de bestaande kerk tot parochiekerk werd verheven, en dat deze in het begin der 15de eeuw werd vergroot, kunnen wij wel met goede gronden van waarschijnlijkheid aannemen, dat de Zuidbeuk het overblijfsel van de oude kapel, de Middenbeuk de parochiekerk, en de Noordbeuk de „nova media pars” is, met een tweede koor en een sacristie. De baksteenentoren zal ook in of na 1395 gebouwd zijn, daar men dezen niet bij een eenvoudige

kapel kan verwachten. De mededeeling in de „Voorloopige Lijst”, dat de toren uit de 12de eeuw dateert, is in ieder geval onjuist, daar de kapel eerst in 1367 gesticht is.

Voor onze veronderstelling, dat de smalle Zuidbeuk het overblijfsel der oude kapel is, pleit ook het volgende: in den Zuidwestelijken hoek van de kerk bevindt zich een afgescheiden ruimte, thans als consistoriekamer in gebruik. Boven dit vertrek ligt een zoldertje, waarboven men duidelijk den aanzet van een kruisgewelf, aansluitend aan het gewelf van den toren, kan waarnemen. Dit gewelf ligt recht ten Westen van den Zuidbeuk, waarmede de ouderdom hiervan althans als niet jonger dan dien van toren en Middenbeuk gesteld moet worden. Op bijgaande afbeelding van 1728 geeft de rondboog in het westfront van den Zuidbeuk een bevestiging van onze stelling.

Evenals het grootste gedeelte van de stad verbrandden kerk en toren in 1575. Het tweede (Noordelijkste) koor, dat in 1652 reeds vervallen was, werd in 1733 geheel afgebroken, evenals de gerfkamer. In 1809 werd de kerkvloer opgehoogd tot op het niveau van het koor.

Inwendig vertoont de kerk weinig belangrijks, behoudens enkele fraaie grafzerken, waarvan de oudste uit 1582 dateert, en eenige tekstborden. In het voormalige koor, dat door een verdieping ontsierd wordt, bevindt zich de grafkelder der graven van Buren, die in 1895 herontdekt werd. In 1901 werd deze kelder voorzien van een ingang aan de verkeerde (Oost)zijde, terwijl in de kerk, ongeveer ter plaatse van den voormaligen ingang onder het altaar, een monument werd opgericht door het Koninklijk Weeshuis te Buren ter herinnering aan zijn stichteres Maria van Hohenlohe. In den kelder bevinden zich de stoffelijke resten van Frederik, Floris en Maximiliaan, graven van Buren, van Françoise de Lannoy, weduwe van Maximiliaan, en van Maria van Nassau-Oranje, de oudste dochter van Willem van Oranje en Anna van Egmond-Buren, gravin-douairiere van Hohenlohe, de te Buren hoogvereerde stichteres van het Weeshuis.

Vóór den brand van 1575 moet er in de kerk een grafmonument voor graaf Maximiliaan hebben gestaan, waarvan de metalen stukken toen naar het kasteel werden overgebracht.

Ten slotte zijn nog te vermelden de eiken preekstoel en eenige koperen lezernaars en lichtkronen.

De R. K. kerk is modern (1887), de Remonstrantsche gemeente is in een woonhuis aan den Soetendaal gevestigd geweest, de Gasthuiskerk (denkelijk de kapel van het vóór 1450 gestichte St. Jacobsgasthuis in de Gast-

huisstraat achter de N. H. kerk) werd in 1718 voor afbraak verkocht.

De Synagoge was sedert 1804 gevestigd in een oud huisje in den z.g. Kniphoeck over het Jodenstraatje. Aan den eigenaardigen vorm van de vensters is het gebouwtje, dat wegens het verdwijnen der Joodsche gemeente (c. 1890) geen dienst meer behoefde te doen, nog te herkennen.

HET WEESHUIS.

Het belangrijkste gebouw te Buren is zonder eenigen twijfel het Koninklijk Weeshuis, gesticht krachtens acte van dotatie d.d. 25 Mei 1612 door gravin Maria van Hohenlohe, geboren prinses van Oranje, beheerster van het graafschap Buren bij ontstentenis van haar broeder Philips Willem, den graaf van Buren.

Ter plaatse van den Zuidelijken vleugel heeft sedert omstreeks 1420 een Franciscanessenklooster, later Bagijnhof, gestaan, gewijd aan St. Barbara, dat ook al in den brand van 1575 schijnt verwoest te zijn.

Tot voor eenige jaren was de bouwmeester van het Weeshuis, dat een zeer zuiver en fraai voorbeeld is van den Hollandschen renaissancestijl, onbekend, tot in 1919 uit het Weeshuisarchief zijn naam te voorschijn kwam. Het is mr. Adriaen Frederiks., steenhouwer (Steenhouwer?), architect ook van den gevel van het Raadhuis en het torentje daarvan. Van elders is zijn naam mij niet bekend, hij woonde niet te Buren.

Het Weeshuis is in 1916 verbouwd en gemoderniseerd onder leiding van den architect C. B. Posthumus Meyjes, waarbij de fraaie voorgevel van overbodige verflagen is ontdaan.

In de curatorenkamer bevinden zich de portretten van Maria van Nassau en haar gemaal Philips van Hohenlohe, denkelijk copieën naar P. Moreelse, in de ontvangkamer een kleed, volgens overlevering geborduurd door de Stichteres.

PARTICULIERE GEBOUWEN.

In de Voorstraat staat een huis (bakkerij) met fraaie baksteenen gevel en een opschrift van 1633, alsmede een familiewapen, dat nog niet geïdentificeerd is.

In de Roode Helstraat een gave baksteenen trapgevel uit het begin der 17de eeuw.

De huizen ter weerszijden van de Culeborgsche poort bezitten zeer interessante kelders met kruisgewelven (zoogenaamde kanonkelders?).

Voor eenige weinig belangrijke fragmenten zie men verder de „Voorloopige Lijst” van Gelderland, blz. 48.

AANTEKENINGEN OVER ALEXANDER PASQUALINI EN ZIJN WERK

DOOR DR G. C. LABOUCHERE

Naar aanleiding van het bezoek dat de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond na de Jaarvergadering te Utrecht aan Buren zullen brengen volgen hier eenige aantekeningen over den Bologneeschen bouwmeester Alexander Pasqualini, die in laatstgenoemd stadje werkzaam is geweest voor den graaf van Buren. Voor een overzicht van hetgeen Pasqualini in dienst van genoemden graaf heeft verricht zij verwezen naar het opstel van wijlen Jhr Dr W. A. Beelaerts van Blokland over dien meester ¹⁾. In afwachting van een gelegenheid om aan Pasqualini een hem waardig geschrift te wijden wordt hier het een en ander medegedeeld als aanvulling op bedoeld opstel; het meeste ervan heeft betrekking op hetgeen te Buren nog heden ten dage te zien is van 's meesters werk.

A. DE DOOPACTE VAN ALEXANDER PASQUALINI TE BOLOGNA.

Dat Alexander Pasqualini uit Bologna afkomstig was blijkt in Nederlandsche stukken alleen uit de vermelding van hem als zoodanig in de Amsterdamsche thesauriersrekening van 1545 ²⁾. Dan is het bekend uit een kroniek van Gulik ³⁾, waar de meester na den dood van Maximiliaan van Egmond († 1548), laatsten graaf van Buren uit dat geslacht, in dienst van hertog Willem V trad, tenslotte uit een overlevering die bewaard is in den tot groot aanzien gekomen Duitschen tak van het geslacht, welke Alexander tot stamvader heeft ⁴⁾. Volgens die overlevering zou Alexander na de kroning tot keizer van Karel V, welke kroning den 24sten Februari 1530 te Bologna plaats had, in het gevolg van dien vorst naar Duitschland zijn getogen. Over de eigenlijke afkomst van Alexander schijnen de stukken in het archief der Duitsche Pasqualini's echter geen uitsluitel te geven, wat bij de neiging van laatstgenoemden om hun Bologneeschen adeldom te bewijzen opmerkelijk is. 's Meesters geboortejaar is dan ook, ondanks de bemoeiingen van Ewald in 1905 ⁵⁾, onbekend gebleven totdat schrijver dezes in 1925 te Bologna de volgende doopacte van het jaar 1493 vond, waarvan aangenomen kan worden dat zij de eenige is die op een na 1459 en vóór 1520 te Bologna geboren Alexander Pasqualini betrekking heeft ⁶⁾.

Alexander filius Pauli de Pasqualinis et coniugis Lucie de capella sancti Thome, natus 5 et baptizatus

die 13 Maji, compatres magnificus Alexander de Bentivolis et ser. Aloviusus scriba illustris Joannis de B(entivolis) et Octavianus Fantucius.

Uit deze acte blijkt dus dat op 5 Mei 1493 te Bologna in het kerspel van St. Thomas geboren is Alexander, zoon van Paulus Pasqualini en Lucia, en dat hij gedoopt is op 13 Mei, met als getuigen Alexander Bentivoglio (die blijkbaar als peet optrad), Aloysius den geheimschrijver van Johannes Bentivoglio (welke toentertijd te Bologna regeerde) en Octavius Fantuzzi (lid van een voornaam geslacht der stad). Dat leden en volgelingen van een regeerend geslacht als getuige (en peet) optreden is op zichzelf geen bewijs voor de voorname afkomst van den doopeling; immers was het toen bij groote heeren de gewoonte om zulks ook te doen bij den doop van kinderen van geringe afkomst. In dit verband is het aardig er aan te herinneren dat toen Alexanders oudste zoon den 12den Augustus 1534 geboren was ⁷⁾ deze den naam Maximiliaan ontving; peet was toen blijkbaar Maximiliaan, de oudste zoon van den toenmaligen graaf van Buren Floris van Egmond, in wiens dienst Alexander Pasqualini stond. Nog dient opgemerkt te worden dat Alexanders vader Paulus nergens voorkomt in de geslachtslijsten der Pasqualini's welke te Bologna ⁸⁾ en in het archief van den Duitschen tak ⁹⁾ te vinden zijn; dit pleit er niet voor dat Alexander werkelijk uit het Bologneesche adellijke geslacht gesproten zou zijn.

B. DE TOT EEN GEDENKTEEKEN VERZAMELDE OVERBLIJFSELEN VAN HET KASTEEL TE BUREN.

Tot de belangrijkste werken van Alexander Pasqualini behoorde het kasteel te Buren. Hoewel er aanwijzingen zijn dat met de vernieuwing daarvan reeds een begin was gemaakt vóór 1530 ¹⁰⁾ — het jaar waarin de meester volgens die hiervóór vermelde overlevering zijn geboortestad heeft verlaten — kan toch worden aangenomen dat Pasqualini, die in 1543 uitdrukkelijk als ontwerper van het kasteel wordt genoemd ¹¹⁾, als zoodanig nog ruim de gelegenheid heeft gehad om van zijn kunde blijk te geven. Het huis, waarvan in 1543 de vestingwal voltooid werd ¹²⁾ en dat in 1545 als volledig ingericht wordt vermeld ¹³⁾, is in 1806 en volgende jaren gesloopt ¹⁴⁾. In 1899 zijn de overblijfselen aan gehouwen

steen die van het kasteel nog te vinden waren verzameld tot het gedenkteeken dat bij dit opstel is afgebeeld ¹⁵).

De stukken gehouwen steen die men daar aantreft zijn naar hun stijl betrekkelijk gemakkelijk in twee groepen te verdeelen, namelijk in voortbrengselen van de 16de en voortbrengselen van de 17de eeuw. Het zijn de stukken der eerste groep die thans de aandacht vragen, omdat zij blijkbaar behoord hebben tot een zuilengalerij en tot een schouw, van welke beide toevallig het bewijs van betaling bewaard is gebleven.

Bekend is dat de steen der galerij bewerkt is te Breda en dat zij aldaar op 9 Januari 1539 gereed lag voor verzending naar Buren ¹⁶). Het in het Fransch gestelde bewijs van betaling ¹⁷), welke in eersten termijn geschiedde op 13 Mei 1539, is afgegeven door „maistre Andrien de Seron”; de schouw voor welke deze meester tegelijkertijd betaald wordt is uit Mechelen afkomstig, wat een aanwijzing kan zijn dat Andrien uit die stad afkomstig was. Latere betalingen aan hem geschieden blijkens hetzelfde stuk te Grave, Breda en Antwerpen. Blijkbaar is Andrien dezelfde als „Mr. Andries de steenhouwer” welke 24 October 1539 als poorter van Breda wordt ingeschreven, tegelijk met een aantal andere steenhouwers en metselaars ¹⁸); hij is onder dat gezelschap de eenige meester en werkt ongetwijfeld daarmede aan het van 1536 af in aanbouw zijnde kasteel van Breda ¹⁹). Dat het hier denzelfden man betreft wordt bevestigd door de inschrijving op 20 September 1549 van „Jan de Serron, meester Andries de Serron soon, de goudsmid” als poorter van Breda ²⁰); dat hier niet van „meester Andries saliger” gesproken wordt wettigt de veronderstelling dat deze toen nog in leven was, wellicht ook nog te Breda woonde. Over mr. Andries zijn totnogtoe geen andere gegevens gevonden; een bloedverwant van hem was waarschijnlijk Anton van Zeroen van Antwerpen, die als beeldhouwer werkzaam was aan het van 1558 tot 1563 vervaardigde grafteeken van Maurits van Saksen in de Marienkirche te Freiberg in Saksen ²¹).

„Maistre Andrien de Seron” blijkt dus van het steenhouwwerk dat nog aan het gedenkteeken te Buren te zien is de uitvoerder te zijn geweest; het ontwerp daarvoor is echter zeker geleverd door Alexander Pasqualini, die immers „ook egheen steenhouwere wesende, ... thuis tot Bueren geordineert heeft” ²²). Zulks blijkt trouwens uit den bepaald Italiaanschen, ja zelfs kenmerkend Bologneeschen stijl der versiering, waarop hier niet nader kan worden ingegaan ²³).

In het bewijs van betaling, volgens hetwelk de schouw 60 gulden heeft gekost, staat het volgende te lezen over de galerij.

Item pour avoir faict au chasteau de Bueren dix pilliers pour la gallerye avecque les arcs, medailles et pierre noire d'iceulx à cent £ pieche faict mille £, dont se desduict pour deulx pilliers quy n'ont esté parfaict ad cause qu'il seront pour la moitié mis au mur XXV £, ainsy reste pour les dicts X pilliers 975 £.

De galerij was dus aan twee zijden aan een muur aangeleund met twee halve zuilen; de acht heele zuilen daartusschen kan men zich voorstellen als gestaan hebbend langs twee of langs drie zijden van een binnenplaats. In het eerste geval heeft de galerij zich met vijf en vier of met zes en drie traveeën langs die binnenplaats uitgestrekt, in het tweede met driemaal drie traveeën.

Het steenhouwwerk betrof zuilen, bogen en medailons, die van „pierre noire” gemaakt waren; de medailons waren waarschijnlijk aangebracht in de zwikken tusschen de bogen boven de zuilen. Aan het gedenkteeken is van dat steenhouwwerk der galerij het volgende te vinden.

1 met loofwerk versierde korte zuilentrommel, die waarschijnlijk halverwege de schacht van een zuil als ring aangebracht is geweest. Hoog 23 cm, doorsnede 37 cm, doorsnede aansluiting zuilenschacht aan bovenvlak 33 cm ²⁴).

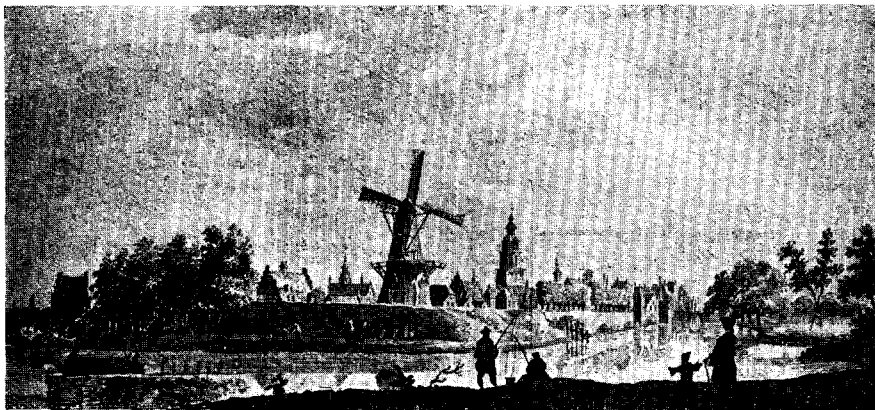
7 Ionisch-Korinthische kapiteelen, waarvan 1 het onderste gedeelte van den hals mist en 2 andere sterk beschadigd zijn. Hoog 37 cm, breed (in het vierkant) ter hoogte van de voluten 47 cm, doorsnede onderzijde 27 tot 28 cm.

3 stukken drieledige architraaf, welke deel uitgemaakt hebben van vierkante stukken hoofdstel die tusschen de kapiteelen en de bogen waren aangebracht. Hoog 21 cm, breed (in het vierkant) aan bovenvlak 36 cm.

4 stukken fries van die stukken hoofdstel, waarvan de vlakken met beeldhouwwerk zijn versierd. Doorgaans is laatstgenoemd plantaardig van vorm; 3 stukken hebben echter aan een der vlakken een aan een lint opgehangen cartouche met de woorden „Sans faute” (wapenspreuk van graaf Floris van Egmond), terwijl 2 (waaronder 1 der drie hiervóór genoemde) aan een der vlakken het wapen van dien graaf vertoonen. Hoog 30 cm, breed (in het vierkant) 27 cm.

2 stukken dekljst van die stukken hoofdstel, waarvan 1 slechts wat de onderste helft betreft aanwezig is.

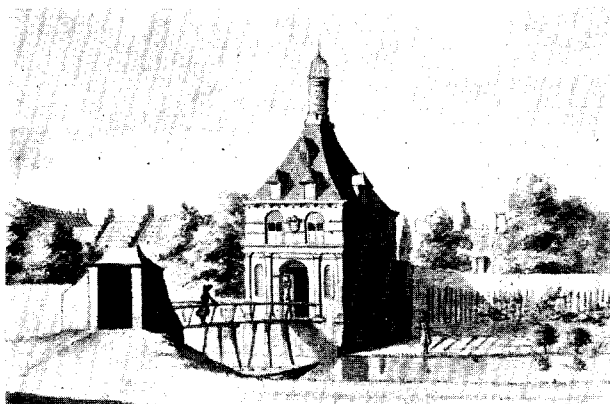
38 boogstukken met uitgediepte dagkantvlakken, waarin gebeeldhouwde versiering. In de meeste gevallen is deze plantaardig van vorm; eenige stukken vertoonen een vaantje, 2 gekruiste schilden, 2 een helm, 3 een borstharnas, 1 een leege cartouche en 1 een in loofwerk

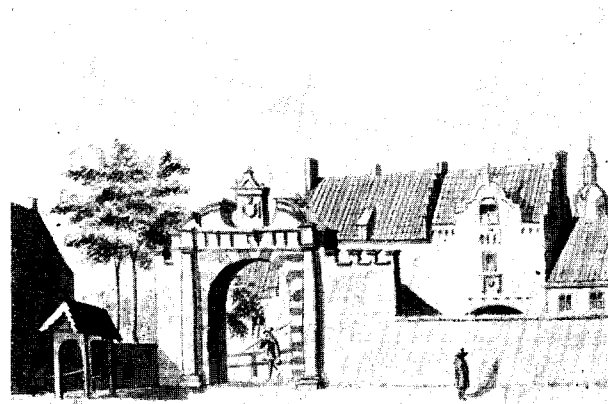
Afb. 1. Gezicht op Buren uit het Noorden in het midden der XVIIIe eeuw.
Gedeelte eener teekening in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam

Afb. 2. De Ned. Herv. Kerk te Buren. Teekening in het Gemeentemuseum te Arnhem

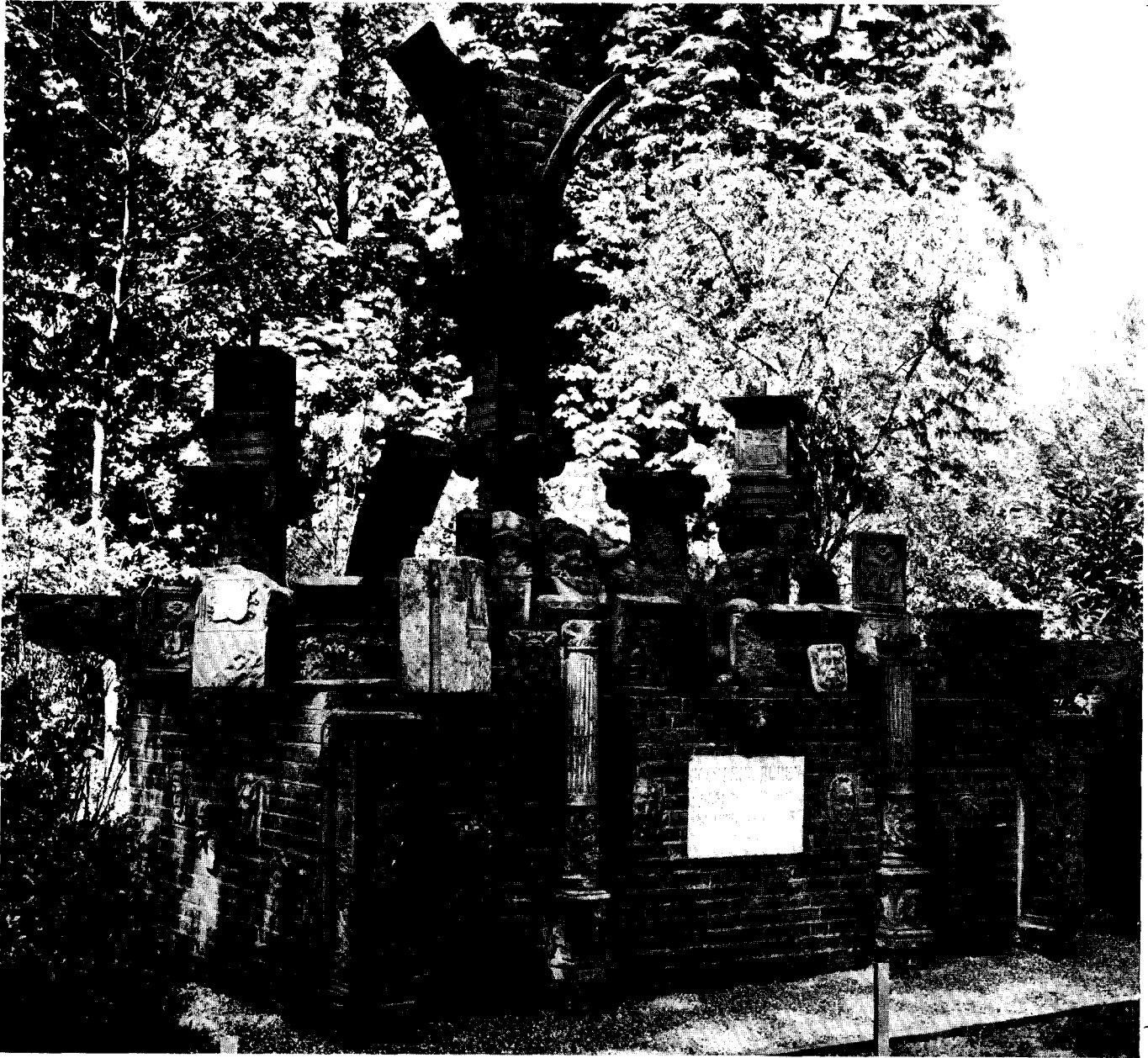

Afb. 3. De Vrouwenpoort te Buren in 1728

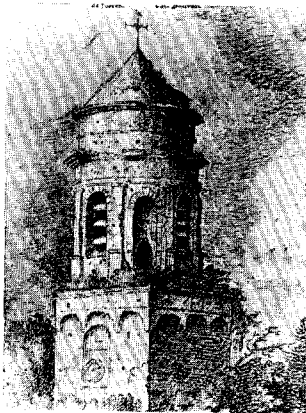

Afb. 4. De Huizenpoort te Buren in 1728

Teekeningen in het Gemeentemuseum te Arnhem

Afb. 1. De tot een gedenkteeken verzamelde overblijfselen van het Kasteel te Buren. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Afb. 2. Kerktoeren te Buren.
Teekening door R. Savery
(begin XVIIde eeuw) in het
Landesmuseum te Darmstadt

Afb. 3. Bovenbouw van den
Kerktoeren te Buren in dezen
tijd. Foto Rijksbureau voor
de Monumentenzorg

uitlopende vrouwelijke figuur. Iedere boog heeft waarschijnlijk uit 7 van zulke stukken bestaan. De dagkant van een stuk is hoog 37 tot 39 cm, breed 27 cm ²⁵).

Van de vermelde medaillons is evenmin iets bewaard gebleven als van de voetstukken en schachten der zuilen. De hiervóór opgesomde onderdeelen zijn in hun soort op de bijgaande afbeelding zeer wel te onderscheiden, vooral omdat midden op het gedenkteeken een van het kapiteel af volledige zuilenorde met aansluitende boogstukken opgesteld is. De versierde zuilentrommel is op den naar den beschouwer toegekeerden hoek van het gedenkteeken geplaatst.

Van de overige aan het gedenkteeken zich bevindende onderdeelen dagteekenen alleen stukken van een schouw uit de 16de eeuw. Het zijn de twee aan drie zijden van uitgediepte, met beeldhouwwerk versierde vlakken voorziene pijlers, welke vóór aan de hoeken van het gedenkteeken opgesteld zijn, een kraagsteen met versierde voor- en zijvlakken, die men geheel rechts, boven een der twee pijlers geplaatst ziet en twee blokken, waarschijnlijk behoorend bij de pijlers, welke blokken elk aan een zijde een uitgediept, met twee aan een lint opgehangen gekruiste schilden versiert vlak vertoonen en op de afbeelding zichtbaar zijn aan weerszijden van bovengenoemden zuilentrommel. De versiering der vlakken van genoemde twee pijlers bestaat telkenmale uit de voorstelling van een aan een ring opgehangen lint waaraan afwisselend een bos stengels met bladeren en vruchten (peren?) en een helm, een borstharnas of twee gekruiste schilden bevestigd zijn.

Opgemerkt dient te worden dat van het kasteel Buren behalve de in 1539 geleverde schouw nog een tweede vermeld wordt; den 4den September 1540 rijden namelijk vier wagens met „grootte costelicke steenen tot enen scorsten” onder geleide van Pasqualini zelf van Leerdam (tot waar de schuiten plachten te varen) naar Buren ²⁶). Of de bewaard gebleven stukken van een der beide schouwen of van nog een andere afkomstig zijn valt niet met zekerheid te zeggen. Op grond van de zeer groote overeenkomst in de versiering van alle hier beschreven onderdeelen aan het gedenkteeken is aangenomen dat de stukken schouw afkomstig zijn van eerstgenoemde. Als zij van de schouw van 1540, die op vier wagens vervoerd moest worden, afkomstig zouden zijn, dan moeten er thans heel wat stukken ontbreken.

Reeds is opgemerkt dat de versiering der onderdeelen bepaald Bologneesche stijlenmerken vertoont. Men vindt een vlakversiering waarbij de hierboven vermelde vormen in de daar beschreven orde toegepast zijn in de Nederlanden eigenlijk alleen nog maar aan het koorge-

stoelte der Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht ²⁷) en dan ook eenigzins aan het koorhek der St. Gummaruskerk te Enkhuizen ²⁸). Eerstgenoemd werk moet, blijkens aangebrachte jaartallen, van 1538 tot 1542 gemaakt zijn; het is dus heel goed mogelijk dat de deelen welke die bepaalde versiering vertoonen jonger zijn dan de althans grootendeels reeds van het einde van 1538 dagteekende stukken te Buren. Het koorhek te Enkhuizen draagt het jaartal 1542. Wellicht juist in laatstgenoemd jaar komt in de Nederlanden een andere vorm van vlakversiering in zwang, dat van de rolwerkgroteske ²⁹); naar het schijnt heeft de door Pasqualini ingevoerde vormtaal daarmee een ingrijpende wijziging ondergaan.

Waar hier dan toch nog met enkele woorden gewezen is op het groote belang dat de Burensche stukken voor de geschiedenis der Nederlandsche sierkunst hebben — geen andere door Pasqualini ontworpen vlakversiering van dit belang schijnt bewaard te zijn gebleven ³⁰) — mag ook gewag gemaakt worden van de bezorgdheid, uitgesproken over de omstandigheid dat die fijn versierde stukken thans meer dan oorspronkelijk aan weer en wind blootgesteld zijn. Reeds in 1906, dus slechts zeven jaar na de opstelling van het gedenkteeken, heeft de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie „den gemeenteraad verzocht tot een passende overdekking over te gaan” ³¹). Hoewel ook later, en naar nu blijkt met eenig goed gevolg, aangedrongen is op een behoorlijke verzorging van het gedenkteeken ³²), is een opstelling waarbij de stukken nog voor komende eeuwen hun schoonheid zullen kunnen behouden voornog achterwege gebleven.

C. DE ONDERSTE HELFT VAN HET STEENEN ACHTKANT VAN DEN KERKTOREN TE BUREN.

De toren der thans Nederlandsch-Hervormde kerk te Buren bestaat in hoofdzaak uit een vierkanten baksteen onderbouw, die waarschijnlijk van omstreeks 1395 dagteekent ³³), en uit een achtkanten bovenbouw van baksteen en natuursteen, waarop een van een dakkoepel voorziene, voor enkele jaren geheel vernieuwde houten spits. Het is niet zeker of in 1575, toen de kerk geheel in vlammen opging ³⁴), ook de toren uitgebrand is; het feit dat een der klokken van 1520 dagteekent ³⁵) bewijst niet het tegendeel, daar het immers mogelijk is dat die klok vóór 1575 elders gehangen heeft.

Van den bovenbouw is totnogtoe steeds aangenomen dat hij in de huidige gedaante geheel van 1665 dagteekent, daar het bekend is dat hij toen werd verbouwd naar het ontwerp van Pieter Post ³⁶). Aangezien die in

Renaissance-stijl opgetrokken bovenbouw later, blijkbaar in de 19de eeuw, in dien zin „opgeknapt” is dat op de plaatsen waar eertijds natuursteen zichtbaar geweest moet zijn nu meest cement gevonden wordt, is het begrijpelijk dat men tot dusver gebleven is bij de veronderstelling dat dit geheele, bij het opknappen mogelijk wat gewijzigde bouwdeel in 1665 nieuw gemaakt is. Tevoren zou dan de vierkante onderbouw met een houten spits gedekt zijn geweest zooals men er nog verschillende aan soortgelijke Betuwsche kerktorens vindt.

Terwijl nu uit de totnogtoe openbaar gemaakte, op de werkzaamheden van 1665 betrekking hebbende stukken niet duidelijk blijkt in welke gedaante Pieter Post den door hem te verbouwen toren aantrof, kan men aan dien toren zelf opmerken dat het onderste gedeelte van het achtkant opgebouwd is in een baksteen die zich met haar warmroode kleur en haar iets grootere afmetingen onderscheidt van de steen van het bovenste gedeelte, de wijzerplaatverdieping dus. In eerstgenoemd gedeelte vindt men aan de acht zijden afwisselend rondbogige galmgaten (in de assen der torengavels) en nissen met gebogen achtervlak, welke geheel denzelfden omtrek hebben als die galmgaten; die omtrekken zijn geheel vrij van de $\frac{2}{3}$ zuilen welke op de hoeken van het achtkant staan en het hoofdstel dragen. Zulk een afwisseling van galmgaten en nissen met fijn ingedeelde bogen en voor wat de nissen betreft schelpvormig afgedekt, vindt men ook niet aan andere Nederlandsche torens waar zulk een achtkant van steen is en uit de 17de eeuw dagteekent, als aan dien van de St.-Lebuïnuskerk te Deventer (achtkant van 1612—13), dien van het van 1648 af gebouwde tegenwoordige Koninklijke Paleis te Amsterdam (waar de koepeltoren wel ingebouwde zuilen heeft, doch feitelijk rond is) en dien van de St.-Eusebiuskerk te Arnhem (achtkant van 1650). Het van 1633 tot 1635 opgetrokken bovenste achtkant van den kerktoren te IJselstein vertoont weliswaar de afwisseling van galmgaten en nissen, is echter nagevolgd naar het onderste achtkant, dat reeds in 1535 voltooid geweest moet zijn en ongetwijfeld door Pasqualini is ontworpen ³⁷). De hoofdvormen van laatstgenoemd bouwdeel zijn geheel die van het onderste gedeelte van het achtkant te Buren; alleen zijn te IJselstein de hoeken met pilasters in plaats van met $\frac{2}{3}$ zuilen bezet en vertoonen die pilasters, evenals de omlijstingen der galmgaten en nissen, een afwisseling van baksteen en natuursteen. Het onderste gedeelte van het achtkant te Buren heeft, althans te oordeelen naar de nu in cement uitgevoerde vormen, een forscher voorkomen; men zou

kunnen denken aan later werk van Pasqualini, van na 1535 dus, doch anderzijds van vóór 15 April 1549, toen de meester in Gulikschen dienst trad ³⁸).

Dat dit stuk van het achtkant inderdaad ouder is dan wat daarboven staat wordt bevestigd door een in het Landesmuseum te Darmstadt bewaarde teekening, die op goede gronden aan Roelant Savery kan worden toegeschreven en bij dit opstel afgebeeld is ³⁹). De teekening draagt het opschrift „de Tooren van Buuren”, hetgeen bij vergelijking van den toren op de teekening met dien te Buren juist blijkt te zijn, ook al is hier blijkbaar een vroegere toestand weergegeven en het geheel op een belangrijk punt misteekend, namelijk daar waar het achtkant als rond is uitgebeeld. Ter plaatse van de huidige wijzerplaatverdieping ziet men op de teekening een korte ronde geleding, welke in werkelijkheid waarschijnlijk ook wel achthoekig is geweest evenals de lage spits daarboven, die ook als zoodanig is geteekend. Op den omgang en aan de dekljst van het hoofdstel groeiende planten geven den indruk van verregaande bouwvalligheid van den toren, hetgeen echter mogelijk door Savery terwille van de schilderachtigheid overdreven is voorgesteld. Het is dan ook opmerkelijk wat voor gebruik de meester van zulk een teekening maakt; als stoffeering van het landschap komt een zeer sterk aan dezen bovenbouw herinnerende bouwval namelijk voor op een schilderij van Savery in het Kunsthistorisch Museum te Weenen ⁴⁰). Dit schilderij is niet voorzien van een jaartal; op twee schilderijen van den meester in de Gemäldegalerie te Dresden ⁴¹), die een dergelijken torenachtigen bouwval op den achtergrond hebben (zij het ook minder gelijkend op den toren te Buren dan die op eerstgenoemd stuk), leest men echter onderscheidenlijk de jaartallen 1614 en 1618. Waar het niet onwaarschijnlijk is dat ook de voorstelling op de Dresdensche stukken ontstaan is uit den te Buren in een teekening vastgelegden indruk, kan aangenomen worden dat die teekening op zijn laatst van 1614 dagteekent.

Dat Savery op het denkbeeld kwam den toren in zulk een schilderachtigen toestand op zijn teekening weer te geven wijst er wel op dat deze toen ook in werkelijkheid in een treurigen toestand verkeerde. Waar ook de op de teekening weergegeven spits nogal onaanzienlijk is voor een Nederlandschen toren van zulk een fijne bouworde, zoodat het er veel van heeft dat die spits maar een noodafdekking was, kan verondersteld worden dat de toren in 1575 inderdaad van het vuur te lijden heeft gehad en dan wellicht pas in 1665 deugdelijk is hersteld.

Tenslotte is het mogelijk dat de bouw van het acht-

kant te Buren naar Pasqualini's ontwerp in 1544 plaats vond. In een brief van 29 October van dat jaar⁴²⁾ schrijft laatstgenoemde namelijk uit Antwerpen aan den kastelein van Buren dat hij dezen 14 groote en kleine klokken doet toekomen, welke klokken klaarblijkelijk moesten dienen voor een voorslag of klokkenspel. De kerkstoren van het stadje is dus wellicht verbouwd opdat er voor dat klokkenspel plaats zou zijn. Opvallend is dat

het aantal van 14 klokken ook dat is van het oude klokkenspel van den raadhuistoren te Zierikzee, dat van 1550 tot 1554 door Peter van den Ghein⁴³⁾ te Mechelen werd gegoten. In laatstgenoemde stad was het ook dat Pasqualini op 16 Juni van hetzelfde jaar 1544 een stuk geschut voor den graaf van Buren heeft doen beproeven⁴⁴⁾.

1) Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, Alexander Pasqualini, bouwmeester van het kasteel te Buren en andere sloten, krijgs- en vestingbouwkundige van naam. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXIV (1931), blz 155—168 (met XVII bijlagen).

2) „Mr. Allexander van Bononia vuyt Italien, diender vanden graeff van Bueren”. (Thesauriersrekening Amsterdam 1545, fol. 82 vo. Gemeente-Archief Amsterdam). Deze plaats is vermeld bij J. ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam, V (1886), blz. 333.

3) „Alexander Pasqualin, ein Italiener von Bononia bürtig”. (Gerardus Juliensis, *Chronica und Genealogy der Hertzoge zu Göllich-Cleve-Berg*, 1572. Ongedrukt werk, in afschrift bewaard in het Staatsarchiv te Düsseldorf). Zie voor alle gegevens over Alexander Pasqualini en zijn als bouwmeester optredende nakomelingen in Guliksch dienst Fr. Lau, *Die Architektenfamilie Pasqualini*. Düsseldorf Jahrbücher 1920—24 (Düsseldorf 1925), blz. 96—154 (met regestenverzameling).

4) R. Scholten, *Einiges über die Familie der von Pasqualini* [Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, 82 (1907)], blz. 175; Lau, t. a. p. blz. 99.

5) Lau, t. a. p. blz. 100.

6) Te Bologna zijn de boeken met doopacten van 1459 af bewaard gebleven in het archief van de doopkapel van den Dom. De acten betreffende mannelijke doopelingen zijn aldaar in de 18de eeuw afgeschreven door Carrati, wiens van een klapper voorzien handschrift zich te Bologna bevindt in de Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio (MS. No. 851), tezamen met diens kladhandschrift (MS. No. 753). Blijkens den klapper is er te Bologna tusschen 1459 en 1520 geen andere Alexander Pasqualini gedoopt dan die op 13 Mei 1493. Een broeder van Alexander, Jacobus Pasqualini, is te Bologna op 8 November 1494 geboren en aldaar op 25 November gedoopt.

7) Lau, t. a. p. blz. 130, regest 12.

8) Een stamboom der Italiaansche (Bologneesche) Pasqualini's stelde Carrati samen. Zie *Genealogia del Carrati*, vol. VI, No. 53 (Bologna, Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio, MS. B 703).

9) Scholten, t. a. p. blz. 175.

10) Volgens aanteekeningen van wijlen Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, door diens zoon welwillend ter beschikking van schrijver dezes gesteld, bevinden zich in het archief van het kasteel Buren (Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Aanwinsten 1857, Buren) onder V 14 onder andere een overeenkomst van 11 Maart 1524 tot levering van 13000 tot 14000 planken (9 uit een voet) en een van 3 November 1526, volgens welke Mr. Heinrick Willemsz. steenbakker leveren zal 322950 steenen voor 17 stuiver Hollandsch de 1000, dus voor f 274. Daar de bewaarde stukken slechts bijlagen zijn van verloren gegane rekeningen is het hier zeer moeilijk een overzicht van de bouwgeschiedenis van het kasteel te krijgen.

11) „Meester Alexander, goutsmit binnen deser stadt (Antwerpen), heeft geordineert thuyt tot Bueren”; „..... bij meesteren Alexander, goutsmit, oock egheen steenhouder wese, die thuyt tot Bueren geordineert heeft”. Uit getuigenverklaringen, voor het gerecht te Antwerpen afgelegd op 2 April 1543, onderscheidenlijk door Mr. Peeter Teels en Mr. Peeter de Bruyne. Medegeleed

door S. Muller Fzn. in *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* (1881—82), deel IV, blz. 227—245.

12) „La dunes (de wal) du chasteu..... bin, el est metenant bel a veoir”. Uit een brief van Pasqualini aan den graaf van Buren, van 1 Juli 1543 (Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 164—165, bijlage X).

13) Bij gelegenheid van een bezoek dat keizer Karel V aan Buren bracht op 29 December 1545 [Reisdagboek van Jean de Vandenesse, in *Collection des Voyages des Souverains des Pays-Bas*, ed. Gachard (Collection de Documents inédits), II (Brussel, 1874), blz. 314].

14) Mr. A. P. van Schilfgaarde, De ondergang van het kasteel van Buren. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXI (1922), blz. 183—187 (met 4 afb.).

15) J. A. Heuff, Azn., Overblijfselen van het kasteel Buren. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, III (1900), blz. 237. Zie ook hierna onder noten 31 en 32.

16) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 162—163, bijlage III.

17) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 162, bijlage II.

18) *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* (1881—82), deel II, blz. 236.

19) Jan Kalf, De monumenten in de voormalige baronie van Breda (Utrecht, 1912), blz. 38.

20) *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* (1881—82), deel II, blz. 237.

21) G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, I (Berlijn, 1924), blz. 112.

22) Zie noot 11.

23) Ten onrechte meende schrijver dezes in 1922 dat de stijl van deze galerij eerder Fransch-Lombardijnsch was; aanleiding daartoe gaven de bouwvormen van het voormalige slot Madrid in het Bois de Boulogne bij Parijs [afgebeeld bij H. von Geymüller, *Die Baukunst der Renaissance in Frankreich* (Handbuch der Architektur, II 6, Stuttgart 1898—1901), op blz. 112], dat echter in stijl juist afwijkt van hetgeen overigens in Frankrijk in de eerste helft der 16de eeuw is gebouwd. Zie voor deze vroegere opvatting van schrijver dezes G. C. Labouchere, *De toren der N. H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein*. Oudheidkundig Jaarboek, III 2 (1922), blz. 37—59. Bij de toen nog beperkte feitenkennis aangaande Pasqualini blijkt uit dat opstel nog niet wie de daarin terloops op blz. 57 vermelde Alexander (de) Pasqualin was; pas later zag schrijver dezes in den Bolognees Alexander Pasqualini den ontwerper van den kerkstoren te IJsselstein, het kasteel te Buren en het kasteel te Gulik. Zie hierover Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 157, noot 1.

24) Het stuk kan niet zijn de hals van een kapiteel, daar de kapiteelen dezer galerij aan hun onderzijde maar een doorsnede van 27 tot 28 cm hebben.

25) Een aan het gedenkteeken zich bevindend voetstuk is ten opzichte van de kapiteelen te klein van doorsnede om van deze galerij afkomstig te kunnen zijn. Mogelijk daarvan is een der aanwezige zuilentrömmels; de overige zijn van cement.

26) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 164, bijlagen VIII en IX.

27) J. S. Witsen Elias, *De Nederlandsche koorbanken tijdens Gothiek en Renaissance* (Academisch proefschrift Utrecht 1937), blz. 113—124. De hier bedoelde paneelen afgebeeld bij D. Biersen

de Haan, Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance ('s-Gravenhage, 1921), op pl. 96—103.

28) Zie het paneel links op pl. 89 bij Bierens de Haan, a.w.

29) Dr. G. C. Labouchere, Het begrip Hooge Renaissance in de Nederlandsche bouw- en sierkunst. Handelingen van het 3e Congres voor Algemeene Kunstgeschiedenis (Gent, 1936), blz. 57—63.

30) De andere vlakversieringen aan door Pasqualini ontworpen werk zijn de rozetten in den dagkant van den boog van den toreningang te IJselstein, voorts aan het kasteel te Gulik de wapentropen op de voetstukken aan weerszijden van een der ingangen en de vullingen der metopen aan de fries langs de buitengevels.

31) Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, X (1907), blz. XXVI.

32) Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXV (1932), blz. XI; XXXVI (1933), blz. XXII.

33) Mr. A. P. van Schilfgaarde, De kerken te Buren [Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXXIII (1930), blz. 174.

34) Van Schilfgaarde, De kerken te Buren, blz. 186.

35) Van Schilfgaarde, De kerken te Buren, blz. 188.

36) A. P. van Schilfgaarde, Verbouwingen van den toren der

kerk te Buren. Bijdragen en Mededeelingen „Gelre”, XXV (1922), blz. 147—149.

37) Zie noot 23.

38) Lau, t. a. p. blz. 129, regest 1.

39) Pen en aquarel. Te Darmstadt ten onrechte aan Pieter Brueghel den Oude toegeschreven.

40) Gemäldegalerie, Cat. No. 923. Foto Bruckmann — München, 1905.

41) Gemäldegalerie, Cat. Nos. 930 (van 1614) en 931 (van 1618). Foto's Bruckmann — München, 1902.

42) „Monseigneur le Chastelain, je envoye à Bueren ceste maronier nommé Ghisbert Lambert de Gorchen, lequele amène XIII closches, grande et petit ensemble, et VI reux (raden) pour l'artelerye”. (Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 168, bijlage XVII).

43) Mr. A. Loosjes, De torenmuziek in de Nederlanden (Amsterdam, z. j.), blz. 167. Zie voor Peter (I) van den Ghein Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, XIII (1920), blz. 534.

44) Beelaerts van Blokland, t. a. p. blz. 166, bijlage XIII.

EENIGE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN DE OUDE GOUW TEISTERBANT

DOOR FRANS VERMEULEN

I. INLEIDING.

De zomerexcursie van den Nederl. Oudheidkundigen Bond bestrijkt dit jaar een gebied, dat in hoofdzaak behoort tot de oude, nog altijd eenigszins geheimzinnige gouw Teisterbant, die we voor het eerst vermeld vinden in een oorkonde van 709, waarbij Aengelbert aan bisschop Willebrordus een „casata” te Bern schenkt „in pago Testeventi super Mosam”. Deze gouw Teisterbant werd ten Noorden begrensd door de Lek tot bij Dorestad, ten Oosten door de Betuwe, ongeveer gelijk nog tegenwoordig, zoodat bijv. Tiel in Teisterbant, maar Dodewaard in de Betuwe lag. Aan de zuid- en westzijde zijn de grenzen onzeker. Met stelligheid kan alleen gezegd worden dat de landen tusschen Lek en Waal, voorts de Bommelerwaard, en ten Zuiden van de Maas de landen van Heusden en Altena tot deze gouw behoorden. Vermoedelijk liep de grens van Tiel af zuidwestwaarts, langs de limieten van het land van Heusden en Altena, zoodat de toenmalige Oude Maas de zuidgrens vormde; aan de westzijde viel zij naar het schijnt samen met den benedenloop van de Linge en met de latere Hollandsche grens¹⁾.

Van dit Teisterbant, volgens Van Spaen „een Gouw, Pagus, alwaar de Keizers en Koningen, het zij één, het zij meer Graaven tegelijk, als Amptenaaren, aanstelden”, was van oudsher Tiel de hoofdplaats.

Omstreeks 1020 is de gouw Teisterbant opgenomen in het graafschap Gelre. De graven van Gelre ontvingen een gedeelte van deze gouw, ongeveer de tegen-

woordige Tielervwaard, in leen van den bisschop van Utrecht. Naarmate in den loop van de 12e eeuw graafschappen en heerlijkheden als afgeronde eenheden tot stand kwamen, werden de gouwen daarin opgelost. Zoo vinden we dan ook de gouw Teisterbant voor het laatst vermeld bij Caesarius van Heisterbach, in 1222; na dien tijd worden de deelen slechts bij hun bijzondere namen aangeduid²⁾.

II. TIEL.

1. VESTINGWERKEN.

Uit het voorgaande blijkt reeds, dat Tiel een zeer oude stad moet zijn. Romeinsche voorwerpen, in de buurt van het tegenwoordige station gevonden, wijzen er trouwens op, dat hier in Romeinschen tijd een nederzetting heeft bestaan.

Of inderdaad in 453 de Gallische haven Tiel bestond, zooals de omstreeks 1080 schrijvende Sigebert van Gemblours in zijn bekende kroniek meedeelt, blijft natuurlijk een vraag. Zeker is evenwel, dat het in de 9de eeuw een Rijkshof met een eigen tol was. In 972 schonk de Duitsche keizer Otto II aan zijne bruid Theophanu onder meer zijn keizerlijke hofplaats Tiel, dat hij „een bezitting, zijner keizerlijke majesteit waardig” noemt³⁾.

In ieder geval was Tiel in de 11de eeuw een bloeiende havenplaats, die den handel van het aloude Dorestad grootendeels had overgenomen, en welks kooplieden vooral levendige betrekkingen onderhielden met Engeland en met Keulen. Zoo vormde zij dan ook

herhaalde malen een doelwit voor de strooptochten der Vikingen, de laatste maal omstreeks 1010. De stad had toen, behalve haar tol, ook een eigen munt. Als koophaven had Tiel zijn grootsten bloei in de 11de en 12de eeuw. In de tweede helft der 12de eeuw kwam het in de dalende lijn door de mededinging van het opkomende Dordrecht, dat in het bijzonder den Engelschen wolhandel tot zich trok. Maar nog altijd leeft de herinnering aan den glorie-tijd in het stedelijk wapen met den dubbelen adelaar, van sabel op gouden grond, het schild gedekt met de keizerskroon.

Wanneer Tiel stadsrechten heeft gekregen, is niet met zekerheid bekend en derhalve ook niet, wanneer het de ommuring heeft gekregen, die tot deze rechten behoorde. Wel weten we, dat de Duitse keizer, Frederik I, in een oorkonde van 2 Augustus 1174 over „zijne schepenen in Tiel” spreekt ⁴). Het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat de stad toen, of althans in de 13de eeuw, toen het de twistappel was in den strijd tusschen Brabant en Gelre, werd bevestigd. Van Slichtenhorst vermeldt evenwel, dat Tiel in 1305 „tegen de dagelijxhe moedwillen van de Geldersche kneevelaers, door de burgery rond-om bemuyrd” werd ⁵). Dit kan overigens een herstelling van een oudere ommuring hebben beteekend. Hoe dit zij, de oudste ons tot dusver bekende plattegrond der stad, namelijk die, welke Jacob van Deventer omstreeks 1560 teekende, vertoont ons een typische middeleeuwsche vesting, ongeveer ovaal van vorm, met een Oost-West gerichte lange as, evenals Zaltbommel omgeven door een dubbele gracht, waarin aan de noordoostzijde de z.g. „Voorstad” als een vierkant schiereiland vooruitsprong in de richting van het dorp Zandwijk. Achter deze gracht werd de stad omsloten door een weermuur met talrijke rondelen.

De Voorstad had, bij wijze van een citadel, haar eigen ommuring, toegankelijk door de Zandwijken poort aan de Noordzijde, terwijl op de smalle landtong, die haar met de eigenlijke stad verbond, de Dampoort was opgetrokken ter afsluiting van den ingang van den „Dam of Merckt”, de tegenwoordige Groenmarkt ⁶). Deze eigenaardige situatie wordt verklaarbaar, indien men bedenkt, dat de Voorstad in hoofdzaak behoorde tot het grondgebied van het dorp Zandwijk. Oostwaarts van de Voorstad verbreedde zich de hieromheen gevoerde dubbele gracht tot een haven, die door een sluis met de Waal in verbinding stond. In deze haven sprongen twee schiereilandjes uit: een van de Voorstad, dat de Timmerwal heette en waarop zich een scheepstimmerwerf bevond; en een van de oostelijke punt der stad, dat de Kleyberg werd genoemd, een soort han-

delskade vormde en door een eigen ommuring was versterkt, waardoor de Kleybergsche poort binnen de stad voerde.

Behalve de twee genoemde poorten had Tiel oudtijds nog twee andere poorten en wel de Westluidensche poort aan de zuidzijde, als afsluiting van de Westluidensche straat (ter hoogte dus van de tegenwoordige gevangenis en den Tolhuiswal), en de Burensche poort aan de westzijde, ter afsluiting van de Hoogeindsche straat (waar thans de brug is aan het Burg. Hasselmanplein). Rink noemt in zijn Beschrijving der stad Tiel (blz. 155 en 158) nog een vijfde, de Vrijdagsche poort, die nog in 1500 zou hebben bestaan. Zij komt echter op den plattegrond van Van Deventer reeds niet meer voor en is daar vervangen door den ook later op de plattegronden bij Blaeu (1649, zie afb. 1) en Slichtenhorst (1654) aangegeven Vrijdaegschen toren, aan het zuideinde van den Achterweg.

Van al deze poorten bestaat thans nog slechts de Kleybergsche of Waterpoort, dat wil zeggen haar kleine buitenpoort, die den voormaligen Kleyberg verbond met de Werf aan de Waal. De geheel verdwenen groote Kleybergsche binnenpoort vormde de verbinding tusschen den Kleyberg en de Kleybergsche straat. De hierbij afgebeelde plattegrond van Blaeu maakt de situatie duidelijk. De thans nog bestaande Kleybergsche poort (afb. 7) is niet meer de middeleeuwsche. Haar renaissance-stijl bouwtrant, met den door een Toscaansche pilasterorde omlijsten, rondbogigen doorgang maakt dit aanstonds duidelijk. Bovendien zien we aan de buiten- of Waalzijde, rechts boven den doorgang, een gedenksteen met het opschrift: „Hoc Opus Lapideum cura Magistratum est renovatum Anno MDLXLVII”, waaruit dus blijkt, dat de poort in 1647 door de zorg van de magistraat is vernieuwd. De gedenksteen aan de andere zijde vermeldt: „Praeta Vygh Dno in Soelen Cons. A. Antonio Et H. ab Oyen I.V.D.”. De gevel aan de stadszijde is in 1782 vernieuwd. In het koepeltorentje op het tentdak, dat in dezen vorm reeds te zien is op een tekening van A. de Haen uit 1736, hangt een klok, in 1503 gegoten door Willem en Jasper Moer.

De middeleeuwsche ommuring werd in 1500 tegen de verhoogde uitwerking van het vuurgeschut versterkt met een langs de binnenzijde opgeworpen aarden wal. In de beginperiode van den tachtigjarigen oorlog werden plannen tot vernieuwing der vestingwerken ontworpen door den ingenieur Jan van Rijswijck, wiens ontwerpen in 1585 werden verbeterd door den bekenden vestingingenieur Adriaen Anthonisz. van Alkmaar, den „vader der Metiussen”, den vader ook van de Oud-

Nederlandsche fortificatiemanier⁷⁾. Zijn project, dat ik in de Geïllustreerde Beschrijving van de Tielervwaard nader zal bespreken, omvatte voornamelijk den aanleg van twee bolwerken bij de Zandwijken poort en van „eene halven bolwerck” aan de zuidzijde, buiten de Westervluidensche poort. Tot het tijdstip dat de plattegrond van Blaeu werd geteekend zijn deze versterkingen van Adriaen Anthonisz. blijkbaar voldoende geweest. We vinden ze althans nog op dien plattegrond aanwezig, behoudens enkele vernieuwingen. Zoo werd het „halve bolwerk” voor de Westervluidensche poort, met zijn teruggetrokken flanken, tot een vijfhoekig bastion, waarvan de flanken rechthoekig op de courtine staan.

Hoewel deze vestingwerken geleidelijk vrijwel geheel zijn geslecht, bleef toch juist genoeg bewaard, om ook nu nog het beloop ervan te kunnen volgen. Vooral aan de rivierzijde vinden we nog een goed deel der omwalling in den ter beschutting tegen het water noodzakelijken Waalschaardijk behouden. Even ten Zuiden van de Kleybergsche poort zien we hier ook nog de laatste overblijfselen van een ouden molen op den wal. Van hier zuidwestwaarts langs Waalstraat en Huf van Burenstraat omgaande, treffen we in den Singel de oude binnengracht der vesting, die om de stad heen voert tot waar zij thans aan de noordzijde, bij de Voorstad, bij de vooruitspringende punt van het voormalige Zandwijken bastion eindigt. De dam, die eertijds binnen- en buitengracht scheidde, is thans verkeersweg: in het Zuiden de Hucht en de St.-Walburg Buitensingel, aan de westzijde de Veemarkt, in het Noorden de Konijnenwal. De eigenlijke muren en wallen zijn grotendeels omgeschapen in plantsoenen, zooals het Kastanje-laantje in het Zuiden langs de St.-Maartenskerk, en in het Noorden vooral de Oliemolenwal, die met zijn overblijfselen van een uitvalspoortje nog wel het meest aan den vroegeren toestand herinnert.

2. BURGERLIJKE OPENBARE GEBOUWEN.

Het stadhuis van Tiel, sinds 23 Juli 1937 gevestigd in het voormalig gebouw van de N.V. Nederlandsche Mij van Brandverzekering, Ambtmnastraat 13, was voordien het gebouw hoek Vleeschstraat en Kerkstraat, waarin thans de dienst van Publieke Werken wordt ondergebracht.

Op deze zelfde plaats stond, blijkens een tekening van Cornelis Pronk in het Verheerlijkt Nederland, reeds in 1728 een stadhuis, dat naar zijn laat-gothische vormen te oordeelen in het eind der 15de eeuw moet zijn gebouwd. Nog in 1462 stond echter het stadhuis „bezijden

de Dampoort”, waarschijnlijk het gebouw op den hoek van de Groenmarkt en de Waterstraat (eertijds Hoochwaterstraat), dat we op den plattegrond van Blaeu onderscheiden met een torentje op den voorgevel.

In het eind der 15de eeuw zal dus de zetel der stedelijke regeering zijn overgebracht naar de Vleeschstraat⁸⁾. De genoemde tekening van Pronk doet ons zien, dat het stadhuis na 1728 aanmerkelijk is verbouwd. Inderdaad is de tegenwoordige baksteen gevel, bekroond door een vierkant klokketorentje, een karakteristiek voortbrengsel van den z.g. „waterstaatsstijl” uit het tweede kwart van de 19de eeuw. Rink weet in zijn in 1836 verschenen Beschrijving (blz. 198) geen bouwtijd te noemen, maar vermeldt wel een torentje met een sland uurwerk op het stadhuis. Dit behoeft niet noodzakelijk het bestaande torentje te zijn. De gevel zou nog ná Rink's tijd in zijn huidige toestand gebracht kunnen zijn⁹⁾. Blijkbaar is hij voor een ouder gebouw gezet. Het inwendige vertoont daarvan de overblijfselen. Zoo vinden we in de voormalige burgemeesterskamer een opmerkelijk geschilderd behang, in 1722 geschilderd door W. van Kessel, voorstellend het beleg van Troje, naar de Aeneis van Vergilius. Deze schilderingen, waarvan een uitvoerige beschrijving in handschrift op het raadhuis aanwezig is, hebben echter, evenals de plafondschildering, zeer geleden en zouden dringend restauratie behoeven. Twee geschilderde deurstukken (z.g. dessus-de-porte) zijn uit deze kamer overgebracht naar de burgemeesterskamer in het nieuwe stadhuis. We vinden in ditzelfde vertrek nog oudere overblijfselen, en wel van het vijftiende-eeuwsche stadhuis, in de fraaie vroege tegels met veelkleurige bloemvaasmotieven, die in de schouw zijn aangebracht.

De Vischmarkt. Hoewel in historisch opzicht niet zoo belangrijk, verdient de Vischmarkt, als bouwwerk, om haar eigenaardige plaats en beteekenis in het stadsbeeld stellig zoowel vermelding als beschouwing (zie afb. 2).

Volgens Rink is deze Vischmarkt in 1789 gebouwd ter vervanging van een, die in 1678 was opgetrokken naast de Kleybergsche poort, ter plaatse van de tegenwoordige groote Societeit, waarboven de Oudheidkamer is ondergebracht¹⁰⁾.

Hoewel Rink geen bewijzen aanvoert, is het jaartal 1789 alleszins aannemelijk voor deze eenvoudige, maar alleraardigste, halfcirkelvormig aangelegde Dorische zuilenportiek, die zich verheft aan een smalle zijde van het Plein, den ouden Kleyberg, hierboven genoemd, tegenover haar vroegere plaats naast de Kleybergsche poort.

De Oudheidkamer, in 1901 opgericht, is thans, als boven gezegd, in de Sociëteit naast de Kleybergsche poort gevestigd. Het gebouw zelf heeft een statigen baksteen gevel met geblokte hoeklisenen en met zandsteen bloemfestoenen in verdiepte muurvakken onder de vensters der eerste en tweede verdieping. Dit huis zou, volgens Rink, in 1790 gebouwd zijn ter plaatse van de vroegere Vischmarkt. Men zou op het eerste gezicht geneigd zijn dit bouwwerk veeleer omstreeks 1700 te dateeren. Er is echter in de strakke, vlakke behandeling van het metselwerk, in de verhoudingen der vensteropeningen en in het scherpe, wat vlakke modelé der festoenen allerlei, dat het mogelijk maakt de mededeeling van Rink niet af te wijzen. Niettemin moet deze gevel dan toch wel als een voor zijn tijd sterk archaïseerend werk worden beschouwd.

De Oudheidkamer, die zich op de hoofdverdieping bevindt, bevat, behalve eenige Romeinsche oudheden en plaatselijke curiosa, een belangrijk drieluik, de Verzoeking van den H. Antonius voorstellend, geschilderd door Jan Wellens de Cock (overl. vóór 1527 te Antwerpen), en afkomstig van de St.-Antoniusbroederschap te Tiel¹¹).

Een ander schilderij van beteekenis is het op paneel geschilderde portret van Johannes Glummer uit Zaltbommel, burgemeester aldaar, die op 9 Juli 1623 Syndicus van Nijmegen werd. De oude lijst draagt het opschrift: „aet. suae 14” en „anno 1590”.

3. KERKEN.

De *Ned. Hervormde Groote of St.-Maartenskerk*, gelegen aan den zuidrand der oude stad, is in eigendom en onderhoud bij de Ned. Hervormde Gemeente; haar toren behoort thans aan de burgerlijke gemeente (afb. 3).

Zij was eertijds nòch de oudste, nòch de voornaamste onder de kerken van Tiel, daar in het westeinde der stad, ongeveer op de plaats van de tegenwoordige R.K. kerk, aan het St.-Walburgkerkpad, de in 907 gestichte St.-Walburgskerk stond, een collegiale kerk met een kapittel, die in 1328 overging aan de Duitsche Orde en in 1679 werd gesloopt.

Onder deze collegiale kerk van St. Walburg nu resorteerde ook de parochiekerk van St. Maarten, waarvan we de eerste vermelding aantreffen in 1315, toen Guido, bisschop van Utrecht, bij de verplaatsing van het kapittel naar Arnhem, bekrachtigde, dat dit zijn rechten op de parochiekerk zou behouden¹²).

De oudste oorkonde der St.-Maartenskerk was een aflatbrief uit 1327, die in het eind der 18de eeuw nog

in het bezit was van den uitgever van het Chronicon Tielense, mr. J. D. van Leeuwen.

Onder verwijzing naar mijn Geïllustreerde Beschrijving van de Tielerwaard voor uitvoeriger documenteering, moge ik mij hier bepalen tot de beknopte beschrijving en bouwgeschiedenis van deze kerk, meerendeels ook op grond van eigen onderzoek ter plaatse. We bezitten trouwens, dank zij vooral ook de Tielsche kroniek, vrij wat historische gegevens. In 1389 wordt de noordelijke kruisarm verbouwd, in 1394 het koor en in 1403 de zuidelijke kruisarm. In 1400 werd het nieuwe koor met het hoogaltaar gewijd, waarna dit in 1402 door een oxaal van het schip werd afgezonderd. In 1411 beplante en ommuurde men het kerkhof — het tegenwoordige plantsoen om de kerk — en richtte aan den ingang een poortgebouwtje op. Vervolgens sloopte men in 1420 het oude schip, dat nu niet meer in overeenstemming was met het vernieuwde koor en transept, en begon onmiddellijk een nieuw op te trekken. Hiermede was men in 1431 gevorderd tot den bouw van een nieuwen toren, die echter, tot de hoogte van het kerkdak gekomen, onvoldoende gefundeerd bleek en in 1440 weer moest worden afgebroken. Uitvoerig beschrijft ons nu het Chronicon Tielense, hoe in datzelfde jaar de nieuwe grondslagen voor een toren werden gelegd op ingeheidde palen van 15 tot 16 voet lengte. Deze derde toren stond in 1514 voltooid.

In 1554 lieten kerkmeesters tegen de westzijde van den zuidbeuk een librije ten zuiden van den toren optrekken. Nadat in 1558 de spits van den toren tijdens een storm op de doopkapel aan de noordzijde was geslagen, werd de benedenverdieping van de librije tot doopkapel ingericht.

In 1560 vatte de regeering der stad het plan op een nieuw dwarspand en priesterkoor te bouwen, vermoedelijk om daarbij dan ook weer een nieuw schip te laten aansluiten, zooals in 1420 was geschied. Na gedeeltelijke slooping van het oude dwarspand werd op 8 Mei 1560, onder leiding van den bouwmeester Cornelis van Gouda, met het nieuwe werk begonnen¹³), waarvan op 15 Mei daaraanvolgend de eerste steen werd gelegd.

De godsdienstige troebelen en de oorlog met Spanje hebben echter al spoedig de voortzetting van deze verbouwing belet. Het dwarspand kwam niet ver boven den grond. Het koor werd nog in 1648 gedekt, maar dit dak was reeds in 1663 zoo vervallen, dat besloten werd het te verwijderen. Een teekening van Pronk uit 1732 geeft de ruïne van het koor uit het Z.O. te zien. Het transept was toen reeds, met uitzondering van twee zuilen, voor afbraak verkocht. In 1785 werd in het koor een paar-

denstal gebouwd voor de ruitertij, die toen te Tiel in garnizoen lag. Sindsdien zijn deze overblijfselen van koor en transept geheel verdwenen. Alleen de gerfkamer, of sacristie, eertijds aan de noordzijde van het koor uitgebouwd, is bewaard gebleven en thans in gebruik bij de Diaconie en als catechisatiekamer.

De kerk is in 1888 en '89 eenigermate hersteld, waarbij het inwendige muurwerk een eenvoudige beschildering met imitatie van voegen kreeg (afb. 6).

Aldus staat dan van de St.-Maartenskerk alleen nog het schip met den ingebouwd westtoren en de voormalige gerfkamer. Dit van baksteen met tufsteen bannen opgetrokken schip bestaat uit een binnenwerks ruim 7 m breed middenbeuk ter lengte van vijf traveeën met een ongeveer 5 m breed noordbeuk en twee zuidbeuken, waarvan de binnenste ongeveer 6 m, de buitenste 4.5 m breed is. Tegen de oostelijke travee van den zuidbeuk is een halfachtkant traptorentje uitgebouwd. De zijbeuken zijn langs den toren doorgetrokken en sluiten hierbij aan met schuine westmuren. De binnenste zuidbeuk staat in open verbinding met de travee naast den toren, de buitenste komt aan de westzijde uit op de in 1554 ingebouwde librerie, waarvan de benedenverdieping in 1558 werd ingericht tot doopkapel.

De toren is opgetrokken van tufsteen, in drie geledingen met overhoeksche steunbeeren en een half achtkant baksteen traptoren tegen den zuidwestelijken hoekbeer. Hij wordt gedekt door een korte, pyramidevormige, houten spits, die eenige jaren geleden is vernieuwd. Zijn totale hoogte bedraagt \pm 56 m. Spits en traptoren zijn in 1934—'35 met Rijkssubsidie hersteld.

De benedenruimte van den toren en de zijbeuken zijn overkluisd met stergewelven. Een dergelijk gewelf dekt de verdieping boven de doopkapel, terwijl deze zelf wordt overspannen door vier vakken met kruisribgewelven, waarvan de ribben in het midden neerkomen op het lijstkapiteel van een zuiltje met gegroefde schacht (afb. 4). Door twee bogen, in het midden rustend op een dergelijk zuiltje, staat deze kapel in verbinding met den zuidelijksten zijbeuk.

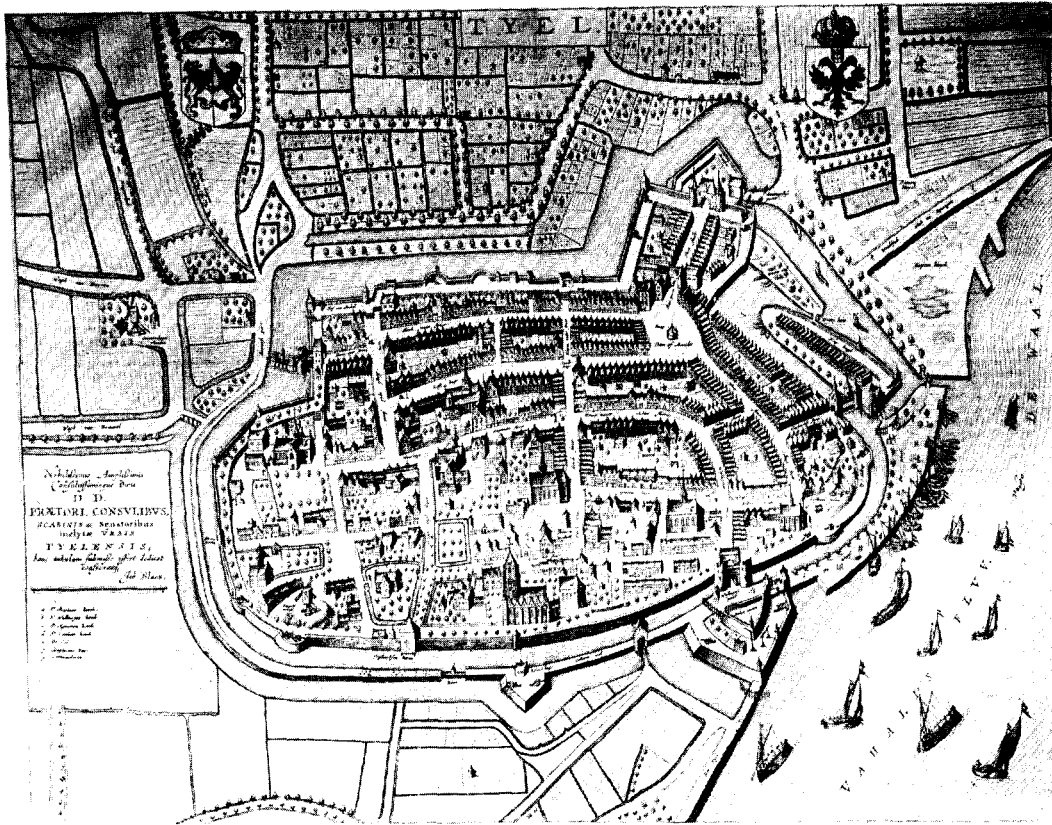
De voormalige sacristie of gerfkamer heeft twee met kruisribgewelven overkluisde verdiepingen, waarvan de onderste thans als catechisatiekamer dienst doet. De bovenverdieping is later door schotwerk in vertrekken verdeeld, waarvan het oostelijke tot Armenkamer werd ingericht. Hierin bevindt zich o.a. een eiken schouw met een schoorsteenstuk, dat het jaartal 1712 draagt.

Wanneer wij hier thans in het kort onze opvatting van de bouwgeschiedenis resumeeren, willen wij in de eerste plaats de aandacht vestigen op enkele duidelijke

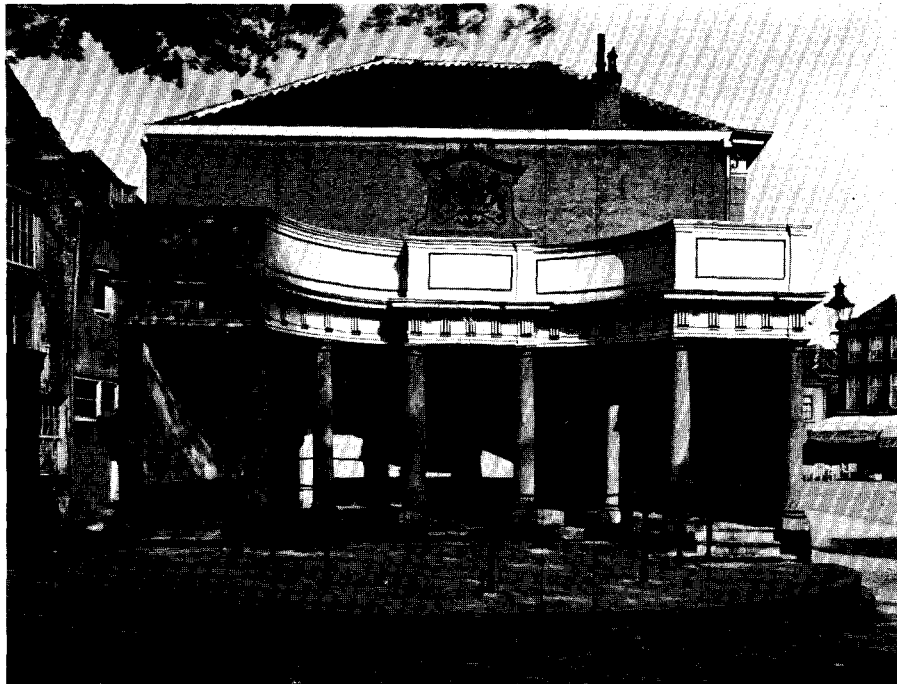
aanwijzingen, die de steenen zelf ons geven. Midden tegen den westelijken eindmuur der twee zuidbeuken treffen we een ingemetselden overhoekschen steunbeer aan, waaruit blijkt, dat hier aanvankelijk een zelfde toestand was als aan de noordzijde. Inderdaad weten we, dat hier in 1554 de librerie werd gebouwd. Haar zuidmuur vertoont evenwel geen enkel verschil met het overige gedeelte van den zuidelijken zijbeukmuur (afb. 4). Kapel en librerie zijn in 1554 blijkbaar gebouwd in de toen reeds bestaande westtravee van den zuidelijksten beuk. Hierop wijst ook het gewelf der bovenverdieping, dat een zelfde is als dat van de overige zuidbeukstraveeën, terwijl de kraagsteenen onder de gewelfribben der benedenverdieping duidelijk renaissancistisch van vorm zijn. Dit laatste gewelf is dus het eigenlijke werk van 1554; al het overige muurwerk is uit denzelfden tijd als de zuidelijkste beuk, d. w. z. van vóór genoemd jaar.

Op grond van deze en andere waarnemingen kom ik dan tot den volgende gang van zaken:

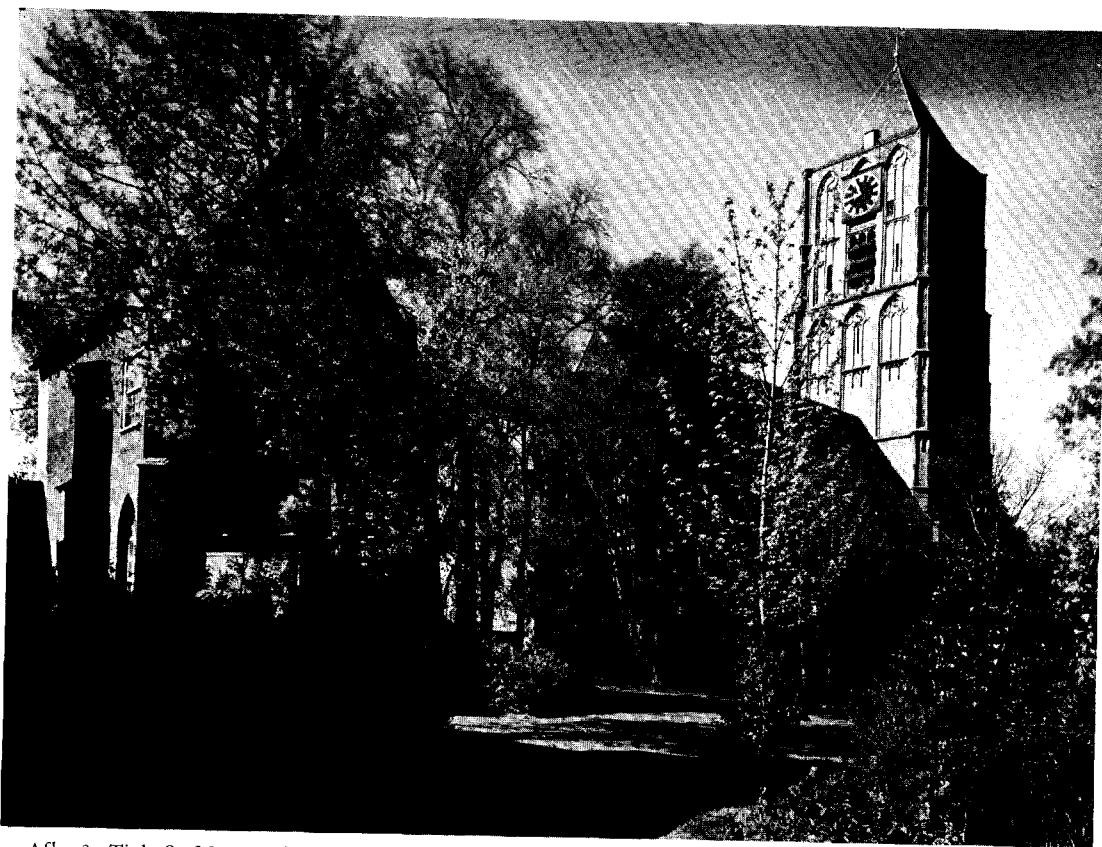
- 1389—1400. Bouw van het voormalig koor en dwarspand, waarvan alleen de gerfkamer (sacristie) is overgebleven.
- 1420—1431. Bouw van een driebeukig schip en begin van een nieuwen toren. z
- 1440—1451. Afbraak van den begonnen toren en bouw van een derden, den bestaanden. Ongeveer tegelijk hiermede uitbreiding van het schip met een tweeden zuidbeuk. Overkluising van torenruimte en zijbeuken met de bestaande stergewelven.
- 1554. Inbouw der librerie.
- 1558. De torenspits valt op de doopkapel aan de noordzijde van den toren. Overbrenging van de doopkapel in de benedenverdieping van de librerie.
- 1560. Gedeeltelijke slooping van het dwarspand en begin van een nieuw onderleiding van mr. Cornelis van Gouda.
- \pm 1566. Stopzetting der werkzaamheden.
- 1712. De gerfkamer ingericht tot Armenkamer.
- 1731. Overblijfselen van het dwarspand voor afbraak verkocht.
- 1785. In de ruïne van het koor wordt een paardenstal gebouwd.
- \pm 1800. Overblijfselen van het koor gesloopt met uitzondering van de gerfkamer.

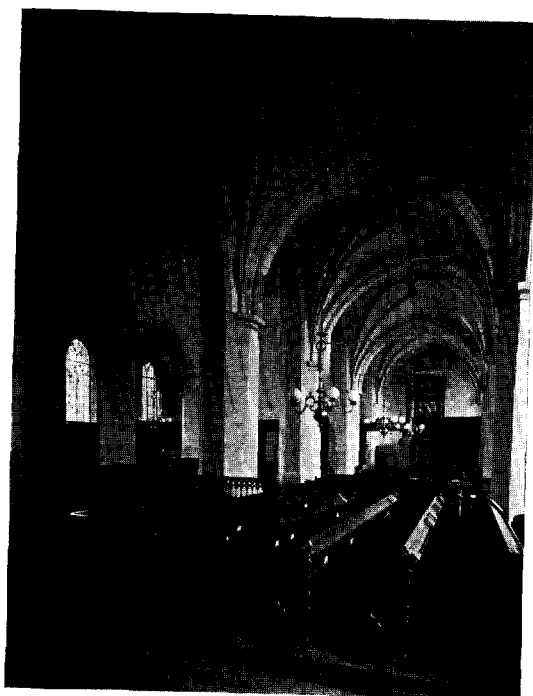
Afb. 1. Plattegrond van Tiel naar Johan Blaeu

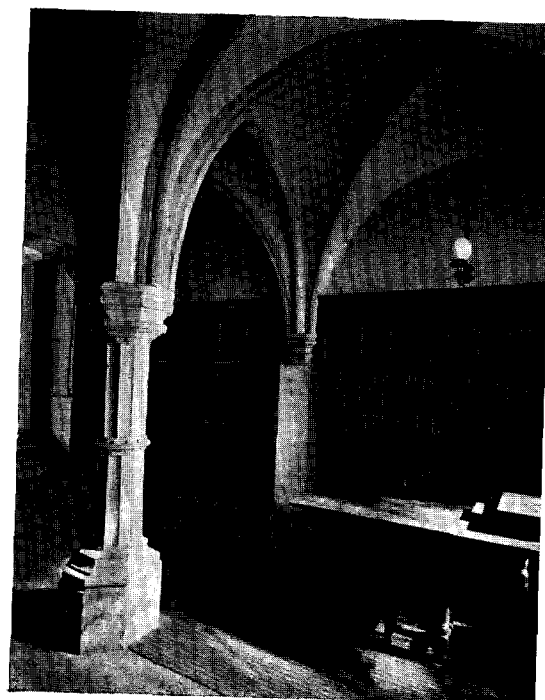
Afb. 2. De vischmarkt te Tiel (1789). Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Afb. 3. Tiel. St Maartenskerk en gerfkamer uit het N.O. Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Afb. 4. De St Maartenskerk inwendig uit het Z.W.

Afb. 5. Doopkapel der St Maartenskerk

Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg

Behalve eenige eenvoudige kerkmeubelen, zooals een eiken preekstoel en doophek uit het tweede kwart der 17de eeuw, en een orgel uit 1720 (hersteld in 1772, 1843 en 1899) bezit de St.-Maartenskerk nog eenig opmerkelijk gesneden eiken schotwerk, dat thans in de doopkapel is ondergebracht. Tegen haar zuidmuur zijn twee schotten geplaatst, elk bestaand uit zeven vakken van drie paneelen, waarvan de middelste als brief-paneelen zijn behandeld, terwijl in de bovenste medaillons zijn gesneden met voorstellingen van verschillende ambachten, bij de meeste waarvan de H. Catharina van Alexandrië als patrones is afgebeeld. Deze medaillons zijn gevat in vroeg-renaissance arabesken. De vermenging van laat-gothische en vroeg-renaissancistische vormen, zoowel als de kleederdracht der figuren doen ons dit werk dateeren: \pm 1530 (afb. 5).

Hiertegenover staat, tegen den zuidelijken wand, een schotwerk van drie vakken, eveneens elk uit drie paneelen samengesteld; de twee middenpaneelen der buitenste vakken zijn versierd met wapens, waarvan de bla-zoenen — vermoedelijk in den Franschen revolutietijd — zijn afgestoken; hiertusschen, in het middenvak een zon of aureool, waaruit een of andere voorstelling is weggestoken. De stijl van het snijwerk is het naast verwant aan de Dordtsche koorbanken en aan het koorhek te Enkhuizen en derhalve dateeren we dit: \pm 1550.

In de benedenruimte van den toren is in 1713 een merkwaardige eiken trap met overhuifd bordes aangebracht, voerend naar de verdieping boven de doopkapel.

Tenslotte dienen we in deze kerk nog de aandacht te vestigen op de talrijke grafteekenen¹⁴): zerken, meerendeels opgesteld langs de oost- en zuidwanden, waaronder als oudste een gothische uit 1480 (nr. 5, in het portaal) en een dergelijke groote beeldhouwde zerk van het z.g. „Evangelistentype” uit 1526 (nr. 3); voorts het tegen den oostwand van den zuidelijken beuk geplaatst grafmonument van Stephanus baron van Welderen († 1709), met in het midden de figuur van Chronos, waartegen een ovaal schild steunt met het borstbeeld van Van Welderen, omgeven door wapens en tropeeën, hoofdzakelijk in wit marmer uitgevoerd en gesigeneerd door I. Mast te Utrecht; tenslotte nog een wit marmeren opitaaf voor burgemeester Arnoldus van Leeuwen († 1775) en twee groote, rijk gesneden rouwborden in Lodewijk XVI-stijl, waarvan een, tegen den oostmuur, voor Vrouwe Maria Françoise van Eck van Panthaleon, douairière van Jacob Nicolaas van den Steen, overleden te Zaltbommel in 1778, en een boven den ingang van de doopkapel, voor Jacob Nicolaas van den Steen († 1777).

Onder het orgel hangen twee wapenborden van de Tielsche familie Van Lidth de Jeude uit het begin der 18de eeuw.

Op de derde verdieping van den toren bevinden zich drie luiklokken en een vaste klok, in 1552—1554 gegoten door Jan Moor.

In de Kerkstraat staat, tegenover de Agnietenstraat, de kapel van het voormalige St. Caeciliaklooster van Regularissen of Augustinessen, thans eigendom der Ned. Herv. Gemeente, maar in gebruik bij de Luther-sche gemeente.

De stichtingstijd van het klooster is onbekend. De eerste vermelding is van 1494. Het klooster schijnt vóór 1621 te zijn gesloopt. De kapel is in 1633 voor den hervormden eeredienst ingericht en in 1792 inwendig „vernieuwd”. In 1809 stond de stad dit gebouw af aan de Ned. Hervormde gemeente, onder voorwaarde, dat de Luthersche gemeente hierin haar godsdienstoefening zou mogen houden.

Deze van baksteen opgetrokken kapel bestaat uit een eenbeukig schip ter diepte van vijf traveeën, en een versmald koor van twee traveeën, gesloten met vijf zijden van een achthoek. Tegen den noordmuur is een trap-torentje met wenteltrap opgetrokken.

Inwendig is het schip thans vlak overzolderd, gewit en van allen luister beroofd. Alleen in het koor, waarin thans, boven het portaal, een orgelgalerij is ingebouwd, vinden we nog de oude overkluizing, een netgewelf, waarvan met krullend, laat-gothisch lofwerk behakte sluitsteenen neerhangen, terwijl in de hoeken der koor-sluiting de aanzetten der gewelfribben rusten op pittig beeldhouwde kraagsteenen, die muciseerende engelen voorstellen, een kennelijke zinspeling op de patrones der muziek, aan wie eertijds dit heiligdom gewijd was.

De vormen en profielen van dit gewelf, die het karakter der zeer late gothiek vertoonen, wijzen op een bouw-tijd omstreeks 1500. Zeker zal de kerk niet veel vroeger verrezen zijn, daar de Augustinessen van Tiel eerst in 1494 tot het besloten kloosterleven zijn over-gegaan.

Een koperen lezenaar aan den preekstoel draagt op een koperen schildje een opschrift: „Het Binnenwerk van deeze Kerk Vernieuwd anno 1792. Mr. J. D. van den Steen en Mr. C. P. van Lidth de Jeude Burgemeesters zijnde.”

III. ZOELLEN.

Het ongeveer 5 K.M. ten Noorden van Tiel gelegen Zoelen moet van ouds een vrije heerschapp gewest zijn,

daar de Heeren daarvan met den titel Edele Heer voorkomen ¹⁵).

Het Huis te Zoelen vinden we voor het eerst vermeld in 1385, wanneer de vrouwe van Benthem door haar zoon Walraven getocht wordt aan „dat overste huis tot Zoelen ende dat overste vorbrecht ende dat nederste vorbrecht ende die wyntmoelen ende allet, dat buyten den uystersten singelgrave begrepen is.” We zien dezen windmolen thans nog terug, niet ver van het tegenwoordige huis, dat, ondanks latere wijzigingen, in hoofdzaak nog wel den vorm vertoont, dien het bij eene verbouwing omstreeks 1643 heeft gekregen. Het is een vierkant baksteen gebouw, met twee uitbouwen te weerszijden; uit het midden van den voorgevel gaat een vierkante toren op, gedekt met een ingesnoerde spits, waarop een peervormige bekroning. Aldus zien we het ook reeds afgebeeld op een tekening uit 1728 ¹⁶).

Ten Westen van het in onze dagen ontleisterde en gedeeltelijk ook gewijzigde huis staat nog de poort van den voorburcht, die overblijfselen bevat van een waarschijnlijk uit het begin der 16de eeuw dateerend bouwwerk.

In den toren vindt men nog een gothische eiken deur en een middeleeuwsche stookplaats, benevens een klok met het jaartal 1643.

De *Ned. Hervormde Kerk te Zoelen* (afb. 9), eertijds gewijd aan den H. Stephanus, is een vrijstaand baksteen gebouw, bestaande uit een driebeukig, pseudo-basilicaal schip van vijf traveeën, een versmald en

recht-gesloten koor met een sacristie tegen de zuidzijde en een \pm 40 m hoogen, vierkanten westtoren.

Schip en koor zijn uitwendig gepleisterd. De toren bestaat uit drie weinig versnijdende geledingen, waarvan de twee onderste, die van tufsteen zijn opgetrokken, in elk der zijden drie spitsboognissen vertoonen, terwijl de bovenste in elke zijde twee nissen heeft, waarin spitsbogige galmgaten; tegen de hoeken van deze geleding zijn eenvoudige steunbeeren in normalen stand opgemetseld. De toren wordt gedekt door een ingesnoerde houten spits.

Opmerkelijk is het inwendige (afb. 10) met de typisch-Geldersche netgewelven, gespannen over den middenbeuk, tusschen dunne korfbogige gordels, geslagen tusschen telkens twee overstaande pijlers. De zijbeuken zijn met kruisribgewelven overkluisd.

Terwijl het schip en de eerste twee geledingen van den toren waarschijnlijk uit de 14de eeuw dagteekenen, zijn het koor, de sacristie en de overwelfing van het schip zeker niet vroeger dan omstreeks 1500.

De kerk bezit een eenvoudigen preekstoel met in het ruggeschot een inscriptie: A. V. Anno 1641; voorts een heerenbank in rococostijl (\pm 1760), tegen den westmuur van den zuidbeuk een geschilderd bord met de Geloofsbelijdenis (\pm 1600), en tegen den oostmuur van den noordbeuk een Tien-geboden-bord (\pm 1600); tegen de oostzijde van den noordbeuk hangt een tekstbord met het opschrift: „Hier leit begraven Lambert de Hooch ende is gestorven den VIII September 1603.”

De torenklok is in 1624 gegoten door Peter van Trier en Willem Evers.

1) Zie voor dit en het volgende: F. Vermeulen, Geïllustr. Beschrijving van de Monumenten in de Bommeler- en de Tielerswaard, Inleiding, blz. VI vv.

2) Van den Bergh, Middel-Nederl. Geographie, blz. 204.

3) Sloet, Oorkondenboek v. Gelre en Zutphen, nr. 105

4) Sloet, Oorkondenboek, nr.

5) Arend van Slichtenhorst, XIV. Boeken van de Geldersse Geschiedenissen, Arnhem 1654, blz. 110. Zie echter ook aldaar blz. 43 de mededeeling, dat graaf Reynald in 1286 „de vesten neder-geworpen” had.

6) De Dampoort is in 1726 gesloopt. Vgl. ook afb. 8.

7) Over de beteekenis van Adriaen Cornelisz. zie men ook W. H. Schukking en F. A. J. Vermeulen, Over den ouden vestingbouw in Nederland, in: Oudheidk. Jaarboek, VI (1937), blz. 6.

8) De klok in het hierna te noemen torentje draagt het jaartal 1468. Dit zou het jaar kunnen zijn, dat het stadhuis naar de Vleeschstraat werd verplaatst en waarin dus het door Pronk afgebeelde gebouw verrees.

9) De heer J. D. H. van Uden meent in een artikel, opgenomen in het bundeltje „De stadhuisen van Tiel”, bij de opening van het

nieuwe stadhuis in 1937 uitgegeven, dat de verbouwing van den voorgevel tusschen 1728 en 1773 is geschied. De bestaande gevel is echter zonder eenigen twijfel aanmerkelijk later gebouwd, in géén geval vóór 1800.

10) Rink, Beschrijving, blz. 206.

11) Zie omtrent dit drieluik o.a.: Burlington Magazine LI (1927), blz. 68 vv.

12) Vgl. G. A. Meyer O.P., Kerkelijk Tiel, in: Archief aartsbisid. Utrecht, XXIX (1903), blz. 323.

13) Ik vermoed, dat deze mr. Cornelis dezelfde is, als de architect Cornelis Frederiksz., die de St. Janskerk te Gouda na den brand van 1552 herbouwde.

14) Bij den koster is verkrijgbaar een „Beschrijvende catalogus der grafzerken en grafborden in de Groote Kerk te Tiel”.

15) Zie W. A. van Spaen, Inleiding tot de Historie v. Gelderland, dl. III (1804), blz. 391. Voorts ook J. D. Wagner, Zoelen en den Aldenhaag, in: Bijdr. „Gelre”, XXX (1927), blz. 133—142.

16) Zie Bijdr. Gelre 1927, t. o. blz. 133, zonder vermelding van den teekenaar (Pronk?), of van de plaats waar zij zich bevindt.

HET STADHUIS TE 'S-HERTOGENBOSCH EN ZIJN BOUWMEESTER

DOOR DR. M. D. OZINGA

STAND ONZER KENNIS OMTRENT DEN BOUW

Over het in 1670/9 tot stand gekomen Bossche stadhuis geeft het tot heden daaromtrent gepubliceerde slechts gebrekkige inlichtingen. De in 1863/6 onder den titel „Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch” door den toenmaligen archivaris R. A. van Zuylen Jr. in druk uitgegeven stadsrekeningen van 1399—1800 bevatten weinig daarop betrekking hebbende uitgaafposten. De voornaamste studie over het stadhuis in zijn geheel is die van Dr. C. F. Xavierius Smits in het Bulletin van onzen Bond uit 1908. Zij verscheen overigens naar aanleiding van het weer aan den dag komen, onder het midden-voorgedeelte en het bordes van het stadhuis, der merkwaardige overwelfde kelderverdieping uit 1529—'30, die van het voorgaande gothische stadhuis was overgebleven.

De verdienstelijke eerste architect onzer monumenten, de begin 1936 gestorven Adolph Mulder, toonde in het Bulletin van 1909 aan, dat de opvattingen van dien inmiddels eveneens overleden geleerden auteur ten opzichte van de beide tweebeukige kelder-ruimten onhoudbaar waren. De beschouwingen van Dr. Smits over den herbouw in 1670/9, waarbij hij hier en daar aan zijn fantasie den vrijen loop liet, zijn daarentegen nooit met klem van redenen weersproken.

De archivaris der St. Janskerk Jan Mosmans, die in „Het Huis Oud en Nieuw” van 1909 had blijk gegeven van juist inzicht in den aard der gothische kelderverdieping van het stadhuis, volgde terloops de mededeelingen van Dr. Smits over den klassicistische bovenbouw. De betreffende passages in het in 1914 verschenen derde deel van het standaardwerk van Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt „De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch” enz. sluiten eveneens in hoofdzaak bij het genoemde opstel aan. Een goed geïllustreerd artikel over het stadhuis van den heer H. J. M. Ebeling in Buiten van 1923 kon uiteraard geen nieuwe bouwgeschiedenis brengen. De Bossche stadsarchivaris vond niettemin gelegenheid een paar onjuistheden van vroegere schrijvers recht te zetten. Hij bracht in herinnering, dat volgens de stadsrekening van 1529—'30 de gevel van het gothische stadhuis niet vernieuwd doch gerepareerd en van een door zuilen gedragen bordesstoep voorzien werd; en wees er voorts op, dat in 1669 niet het achtergedeelte van dit vroegere stadhuis afbrandde, doch slechts de visiteerkamer in een achtergelegen pand. Ook

de bewaarde afbeeldingen ¹⁾ van het oude stadhuis-complex — waaronder vooral de fraaie teekening van Pieter Saenredam uit 1632 (afb. 1) te noemen valt — doen inderdaad gelooven, dat in 1529—'30 het van opbouw eenvoudige middengedeelte van het oude front slechts hersteld en van toenmaals moderne siermotieven voorzien werd. Het ter linkerzijde staande huis „de Gaffel”, dat in 1514/5 door de stad was aangekocht, kan, naar de heer Ebeling opmerkt, terzelfder tijd een geheel of grootendeels nieuwen en daardoor rijkeren gevel gekregen hebben, die zich voor zoover mogelijk bij dien van het eigenlijke stadhuisgebouw aansloot. De gevel van het eerst in 1599 aangekochte rechts staande huis „St. Nicolaas” zal kort nadien daarmee in overeenstemming zijn gebracht.

In de 1931 uitgekomen „Voorloopige Lijst” van Noordbrabant heeft steller dezès gemeend den Rotterdamschen bouwmeester Claes Jeremiasz. gezegd Persoons als den architect van het nog bestaande stadhuis te kunnen beschouwen. Daar deze meening verondersteld werd slechts te steunen op één post in de uitgegeven stadsrekeningen, moge de motiveering daarvan uiteengezet en tevens nader op de bouwgeschiedenis ingegaan worden.

DE BETEKENIS VAN HET VOORGAANDE STADHUIS-COMPLEX VOOR HET HUIDIG GEBOUW

Het genoemde tijdschriftartikel van pastoor Smits stelt het voor, alsof in de jaren 1670—'79 de tevoren bestaande gebouwen geheel vernieuwd werden, op de kelders van het middengedeelte en den slanken daktoren na. Men vraagt zich daarbij echter al dadelijk af, hoe de houtconstructie der spits behouden kon blijven zonder dat zulks ook met de aansluitende bekapping van het hoofdgebouw van het oude stadhuis geschiedde. Niet aan te nemen is namelijk, dat het torentje in 1670 geheel in den ouden geest zou zijn herbouwd. Het was blijkens de stadsrekeningen, die ook op dit punt door afbeeldingen worden bevestigd, juist in 1648—'50 opgericht. Bovenal stemmen zijn ranke en speelsche vormen weinig overeen met het strakke en massale nieuwe front. Het behoud der oude kelders onder het middengedeelte van het stadhuis had voorts pas zin, indien op hun zijmuren de nieuwe tusschenwanden kwamen te rusten of beter nog de op dit muurwerk rustende scheidwanden als zoodanig konden blijven dienst doen, en de

middenpartij der nieuwe façade opgetrokken kon worden op den (versterkten) fundeeringmuur van den vroegere middengevel tusschen de beide kelders.

Bij tegenover elkander stellen van afbeeldingen van den ouden en nieuwen toestand (afb. 1 en 2) ziet men voorts, dat de totale breedte van het vroegere stadhuis met zijn zijpanden blijkbaar gelijk is aan die van het huidige, een onverbreekelijke eenheid vormende. Het gebouw geert, gelijk vroeger ook het geval was. Het belendende uiterst smalle pand met klassicistisch geveltje aan de westzijde en de tegenwoordige drie huizen aan de oostzijde tusschen het stadhuis en de Ridderstraat hadden laat-middeleeuwsche voorgangers. In het algemeen bleven de grenzen der percelen de eeuwen door dikwijls onveranderd, ondanks veelvuldige wijziging hunner opstellen. Middenrisaliet en zijgedeelten van het klassicistische stadhuis beantwoorden dus aan hoofdpaviljoen en bijgebouwen van het gothische. Voorts lijken de cordonlijst der benedenverdieping van het huidig stadhuis en de waterlijst van het vroegere met elkander te correspondeeren, alsook de ligging der tegenwoordige kroonlijst verband te houden met de hoogte van het rechtopgaande muurwerk van het voorgaande gebouw. Dit laatste lag trouwens wegens het behoud van den toren min of meer voor de hand.

Bij onderzoek van het bestaande gebouw worden de gemaakte veronderstellingen volkomen bevestigd en zelfs meer dan dat.

De zwaarte op alle verdiepingen van het voorste gedeelte der loodrecht op den gevel staande tusschenmuren wijst er op, dat wij hier te maken hebben met de buitenmuren van het oude hoofdgebouw, mogelijk in combinatie met zijmuren der later opgetrokken of gewijzigde nevengebouwen (fig. 1). In de looze ruimte achter de drie bovenste vensters van den middenrisaliet (fig. 2), waar de muren ongepleisterd zijn gebleven, blijken de gevoegde zijwanden inderdaad opgetrokken van moppen, in het formaat van 26.5 bij 6.5 of 27 bij 7 cm; ze worden geleed door rondbogige spaarvelden, die gedeeltelijk op vrij slordige wijze dichtgemetseld zijn. Duidelijk zichtbaar is de ietwat onregelmatige aansluiting met den, uit veel kleiner baksteen bestaende, nieuwen gevelwand, die slechts aan de voorzijde met natuursteen is bekleed. Op het voorste stuk van den stadhuiszolder komt verder

de bovenkant van den westelijken tusschenmuur voor een klein gedeelte in het gezicht. Men ziet daar een (zijdelings afgekapt) gepleisterd muurfragment van 60 cm

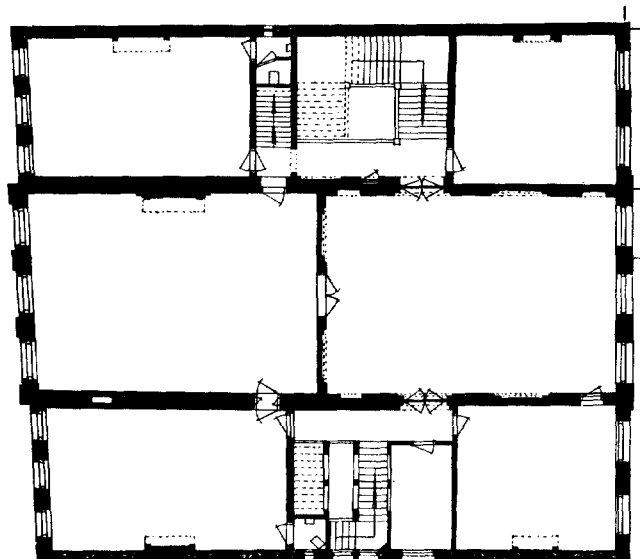

Fig. 1. Plattegrond vaste verdieping naar opmeting van Gemeentewerken te 's-Hertogenbosch

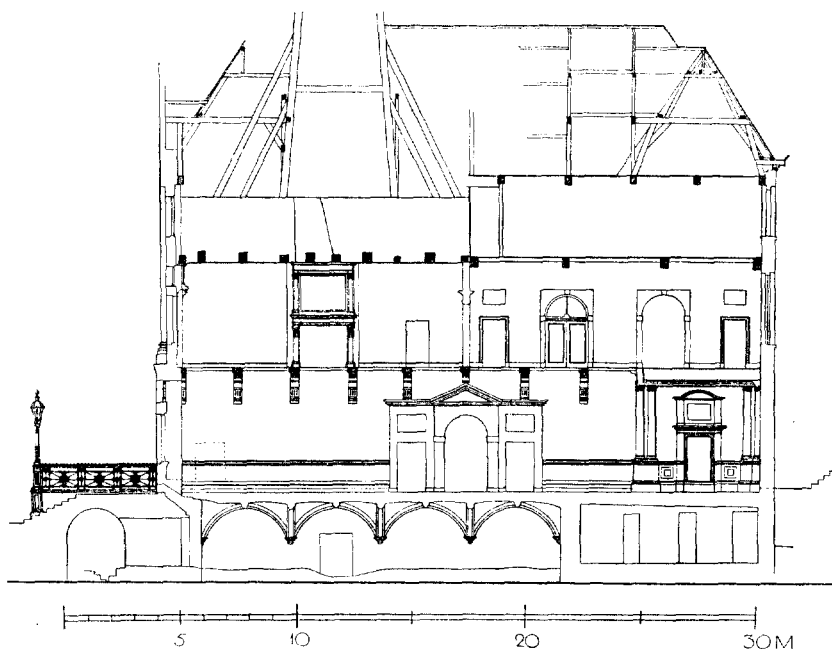

Fig. 2. Lengtedoorsnede van het gebouw naar opmeting van Gemeentewerken te 's-Hertogenbosch

dikte, waarop een oude eiken gootbodem ligt. Aan de buitenzijde bevindt zich daarachter nog een ietwat hooger opgaand muurgedeelte of muur van minstens steendikte. Het lijkt vrij duidelijk, dat wij hier staan voor een overblijfsel van een der goten van het oude eigenlijke stadhuis en den daarnaast staanden muur van zijn wes-

telijk bijgebouw, die wegens het nieuwe dak hooger zal zijn opgetrokken.

De zoo juist genoemde ruimte op het niveau van de bovenste verdieping van het stadhuis heeft als bodem moerbinten, welke vroeger fungeerden als die van het voorgedeelte van de bovenste zoldering in den middenbouw van het oude stadhuis. Op het voorste bint staat nu ten deele de nieuwe baksteen achtermuur van den gevel. Onder de binten is het beschilderde plafond uit 1670/9 der raadzaal gespijkerd. In de achter die zaal gelegen bovenvestibule heeft men de (oude of herstelde) zichtbare balkzoldering echter in eere gehouden.

De ruimte in kwestie wordt doorkruist door de zware balken van het benedendeel van de steunconstructie van den daktoren. Daar zij aldus voor geen practisch doel was te benutten, kreeg zij geen eigenlijken toegang en is zij alleen bereikbaar door inklimming van den stadhuiszolder uit. Men had zich namelijk in 1670 genoodzaakt gezien vóór de afbraak van den ouden stadhuisgevel, welke de bekapping eenigen steun gaf, dien in constructief opzicht lastigen toren te stutten. De toen aangebrachte voorloopige ondervangingsconstructie is klaarblijkelijk definitief geworden. Op den stadhuiszolder kan men deze waarnemingen completeeren. De torenconstructie c.a. en de aansluitende gebinten van het middelste dwarse zadeldak bestaan uit zwaar eikenhout. De geheele uit 1670 e.v. dateerende overige bekapping is daarentegen in grenenhout uitgevoerd.

Na aldus op de beide bovenverdiepingen der kern van het stadhuis te hebben rondgezien, rest ons nog dit te doen in de ingangshal ter volle diepte van het gebouw, welks achtergedeelte wordt ingenomen door de vier-schaar (afb. 3). De in het gezicht gelaten zware moerbinten, waarop kinderbalkjes rusten, en de profileering hunner sleutelstukken kan men zich weer ternauwernood in 1670 doch uitstekend in een vroegere periode aangebracht denken. Bij nader toezien blijkt bovendien een bint juist uit te komen boven de frontontoppen van de strakke natuursteen poorten, die toegang geven tot het royale hoofdtrappenhuis ter linker- en het engere diensttrappenruim ter rechterzijde! Er kan geen twijfel aan bestaan, dat deze poorten bij de werkzaamheden in 1670/9 zijn aangebracht, temeer daar hun behandeling verwant is aan die der ingangspoort van het stadhuis. De eigenaardige met triglyphen versierde consoles onder de sleutelstukken beteekenen blijkbaar een niet-geslaagde poging om de levendiger vormen der oude zoldering en de strenge nieuwe der poort-partijen optisch te binden.

Het zou denkbaar zijn, dat ook de zijmuren van het

huidig stadhuis en een enkele bovenzoldering in de zijgedeelten eveneens reeds deel hebben uitgemaakt van de vroegere nevenpanden, die immers ten behoeve van den stadsdienst reeds voor 1670 ingrijpend waren verbouwd. Zulks onttrekt zich echter aan onze waarneming.

Wat wij tot dusverre hebben vastgesteld, is overigens voldoende voor een conclusie: de vernieuwing van het Bossche stadhuis in 1670/9 was geenszins zoo radicaal als zij op het oog lijkt²⁾. Er mag hier eigenlijk eer worden gesproken van een vooral in decoratief-architectonisch opzicht ingrijpende omvorming van een oud complex dan van een vrijen nieuwbouw.

Op de keuze van de bouwmeester(s) zal zulks uiteraard invloed hebben gehad. Het kwam er op aan een architect te vinden, die niet alleen de officieele vormtaal, van eigen tijd volkomen beheerschte, maar wiens technische bekwaamheid ook waarborg was tegen mistasten bij de vraagstukken van al of niet behouden van muren, zolderingen, bekapping, e.d. Daarbij mocht allerminst de indeeling van het nieuwe stadhuis in het gedrang komen, zoowel wat betreft den welstand als de eischen der practijk.

De statige voorgevel en de evenzeer classicistisch afgestemde nieuwe binneninrichting maken het waarschijnlijk, dat de betrokken meesters in Holland te zoeken zijn. Op stijlkritische gronden is het echter niet mogelijk een bepaald architect te noemen. De vormgeving van den gevel is daarvoor van te weinig persoonlijke aard; ze wordt slechts gekenmerkt door een zekere droogheid en in verband daarmee het weinig saillante der profileeringen. Hetzelfde geldt voor de overgebleven binnenarchitectuur uit den tijd van den herbouw.

Het bijzonder rijzige, dat dit front eigen is, en nog geaccentueerd wordt door de groote Ionische orde in het bovendeel van den betrekkelijk smallen middenrisaliet, kwam eenvoudig voort uit de gegeven verhoudingen en moet daarom buiten beschouwing blijven.

Het antwoord op de vraag naar den ontwerper van de vernieuwingen gedurende de jaren 1670/9 is dus slechts uit archivalische bronnen te putten. Als zoodanig komen vooral de registers der resolutiën van schepenen, gezworenen en raden van 's-Hertogenbosch in aanmerking, en haast niet minder de speciale rekeningen van den stadhuisbouw, waarvan de eerste tot 19 Mei 1671 en de tweede tot 1 Februari 1676 loopt³⁾.

BOUWGESCHIEDENIS NAAR DE ARCHIVALISCHE
GEGEVENS

Begonnen moet worden met de erkenning, dat in de bewaarde documenten de architect van het stadhuis niet uitdrukkelijk wordt aangeduid en men diens persoon dus uit verspreide gegevens moet afleiden. Bij het ter tafel brengen der plannen worden zelfs in het geheel geen namen genoemd.

Dr. Smits zegt, dat „na den fellen stadhuisbrand” (!) het stadsbestuur op 1 Februari 1670 een plan voor den bouw van uitsluitend eenige nieuwe kamers aan de achterzijde van het stadhuis aanvaardde, dat vervolgens reeds 7 Maart op wensch der burgerij opgegeven werd voor „een geheel nieuw stadhuis-ontwerp”. Dit is een zeer vrije interpretatie der betreffende resolutiën. Aanvankelijk blijkt op voorstel van gecommiteerden uit schepenen, gezworenen en raden besloten te zijn tot „een nieuwe te maken visiteercamer, in plaetse van den afgebranden, als andere cameran, die nootsaekelijck behoorden ende bequamelijck achter aen den stadthuysse in plaetse van het branthuys soude connen werden gemaect”. „Maer alsoo met het voorsz. besoigne bezich sijnde, haer Ed. door verscheyde heeren van de Regeringe ende andere borgers voorquam, dat als men aen den stadthuysse ijets genegen was te maecken, sulx tot meest cieraet van de stadt behoorden te geschieden vooraen de marckt ende niet achter in soo naeuwen straet, derhalven een project ende teeckeninge hadden doen opstellen in wat vouge de timmeragie voor aen den stadthuysse soude connen werden gemaect” enz.... Dit plan, wat op zijn hoogst ± 25000 gl. zou vorderen, werd inderdaad aanvaard en zoo spoedig mogelijk tot een begin van uitvoering gebracht door de met vier andere heeren uit het college uitgebreide bouwcommissie.

Naar Dr. Smits vrijheid vindt aangaande den gevel mede te deelen „blijkt het toch duidelijk uit de stadsrekeningen en -resolutiën, dat het geheele bestek, het ontwerp en de teekening door Mr. Pieter Minne, een bekend bouwmeester uit Den Haag, vervaardigd zijn in samenwerking evenwel met den voornoemden Dirk van der Lith”. Laatstgenoemde was namelijk volgens pastoor Smits „de ontwerper van het algemeene plan van den herbouw, wat de binnenordonnantie betref”.

Omtrent dezen Minne is echter zoo goed als niets bekend. Naar uit verschillende akten in het (geklapperde) Haagsche Notarieel en de Haagsche huwelijksregisters blijkt, was hij steenhouwer en naar alle waarschijnlijkheid de zoon van Joris Minne, die 22 September 1641 als steenhouwersgezel uit Namen ondertrouwde met

Susanna Willemsdr. te 's-Gravenhage en later aldaar als mr. steenhouwer in de Wagenstraat voorkomt.

De eenige resolutie waarin sprake is van Mr. Pieter Minne is die van 29 Maart 1670. Hij blijkt dan inderdaad samen met Dirck van der Lith, schrijnwerker te 's-Hertogenbosch, een bestek van het hartsteenwerk van den voorgevel (harde steen = natuursteen, en wel als gewoonlijk in dezen tijd Benthemer steen, niet ons hardsteen) te hebben opgesteld, voor uitvoering waarvan Minne f 9000 vroeg. Men besloot het werk voor f 8000 aan hem te gunnen, echter onder beding der mogelijkheid van opzegging vóór 14 April d.a.v. Dirck van der Lith werd met het bestek naar Dordrecht, Rotterdam, Delft, Leiden en Utrecht gezonden, om met andere aannemers te onderhandelen. Als resultaat van die reis kwamen 10 April uit Dordrecht en Rotterdam de steenhouwers Pieter van Coeverden, Adriaen Schey en Hendrick Jansen Verhueck, die te zamen den 12den April het werk volgens een aangevuld bestek aannamen voor f 8990. Men leest dan ook:

„Deze aanneming is op den 10den April in presentie van de heeren gecommiteerden opten Gaffele van den stadthuysse alhier aen Mr. Pieter Minne opgeseght en is daarmede tevreden geweest.” De eerste steenlegging van den gevel vond daarop 5 Mei 1670 plaats.

De aanraking van Minne met den Bosschen stadhuisbouw is dus waarschijnlijk van weinig beteekenis geweest. Het behoeft geen betoog, dat het ontwerp van den gevel, die ten nauwste verband hield met de geheele indeeling van het stadhuis en het voornaamste element van het nieuwe plan vormde, in de eerste plaats in aanmerking komt als werk van een architect, en wel vermoedelijk van dengene, die de leiding had van den herbouw.

De positie van Van (der) Lith is duidelijk op te maken uit de resoluties van 12 en 15 April 1670. Op eerstgenoemden datum „Is geresolveert, dat Mr. Dirck van der Lith met den contrerolleur Blom, Mr. Cornelis van der Sterre, ende Mr. Gerrit Coenen soude overleggen, wat hout men noodich tot deze timmeragie soude hebben. Ende dat deselve haer advys oock souden geven over den staet van de mueren ende de verdere gelegentheit van de tegenwoordige timmeragie ende wat, om met goede ordre te gaen, dienstich soude wesen eerst gedaen [te worden], om het werk te avanceeren, soo veel mogelijck soude wesen”. Hun advies luidde blijkens de resolutiën van den tweeden datum: de kelders kunnen het werk dragen, maar onder de pui moeten nieuwe fundamenten komen. Het was verder wenschelijk den voorgevel eerst af te breken na den toren ondervangen

te hebben en dan den nieuwen gevel op te trekken, om de steenhouwers hun gang te kunnen laten gaan. Tenslotte behoorden de timmerman, metselaar, leidekker, smid, steenleverancier, enz. aangewezen te worden. „Waerop gedelibereert synde, is goetgevonden de delen (het hout) voor de stadt metten aldereersten te coopen ende te ontbieden, ende die te doen leveren aen handen van Mr. Dirck van der Lith, die met eenen wert geautoriseert om alle de materialen te ontfangen, die uyt te leveren, ende van ontfangh ende uytleveren pertinente notitie te houden ende alles te verantwoorden. Ende is denselven Van der Lith mede aengenomen tot opsien der onder de directie van de heeren gecommiteerden van de geheele timmeragie vant stadthuys” enz.; een en ander tegen 9 gl. per week, met de mogelijkheid van extra-belooning. De bovengenoemde Gerrit Coenen werd als timmerman aangenomen, Gijsbert van der Lip als metselaar.

Van der Lith was blijkbaar de plaatselijke vertrouwensman van de Bossche magistraat, doch evenmin de ontwerper van het plan voor den gevel als voor dat van het inwendige. Op denzelfden 12en April 1670 viel het besluit „dat men oock eenen vermaerden architect soude ontbieden, om over het binnenwerck ende anders buyten den aenbesteden gevel te hooren ende is de heer Gans versocht van Haerlem te verschrijven eenen genaemt den Otter, seer in deze konst geestimeert”. Op den 22en Mei 1670 besloot men Van Lith na de Pinksterdagen naar Amsterdam en Zaandam te zenden om punctueel te informeeren naar de kosten van het, te reserveeren, benoedigde hout voor den stadhuisbouw. Zijn opdracht was daarbij tevens „dat hij in passant tot Haerlem sal spreucken met den (doorgehaald ingenieur) fabryck den Notter over de dispositie van het binnenwerck ende ofte het met meerder gemack soude connen geschieden”.

De Haarlemsche architect verscheen eenigen tijd later zelf in Den Bosch. In de rekening van den concierge Van Strijp komen niet alleen vele posten voor van verteringen der stadhuiscommissie en Van der Lith gedurende de eerste helft van 1670, maar ook: „Den 27 dito (Augusti) hebben de heeren president Copes, Sweerts ende Beresteyn neffens den fabriek van Haerlem verteert 4-4-0”. Voorafgaat nog een andere, niet geheel duidelijke post: „Den 21 (Juni 1670) dito hebben de heeren Gans, Focanus, Copes ende andere heeren gecommiteerden voor de timmeragie, wanneer haer Ed. te spreucken hadde met den nieuwe fabriek ende steenhouwer etc. alsdan verteert..... 1-16-0”. In dit laatste geval zou niet de Haarlemsche architect, maar Claes Jeremiasz. bedoeld kunnen zijn, die juist op dat oogen-

blik voor het eerst in de bouwrekening voorkomt. De rol van den ons tot dusverre slecht bekenden Den Otter⁴⁾ schijnt zich tot een enkel advies bepaald te hebben, daar van hem verder geen melding wordt gemaakt, in tegenstelling tot den Rotterdamschen bouwmeester.

De eerste rekeningpost betreffende den laatste luidt: „Item den 27 Junij 1670 betaelt aen den heer 's-Gravesande voor den mr. fabrycq van Rotterdam over verval van zijne reys en teercosten..... 50-8-0”. Zijn verdere relatie met den bouw blijkt uit het volgende. Op 15 Augustus 1670 werd besloten met de beslissing inzake het lood, de lijst van het stadhuis alsook het vertoog van den timmerman Gerrit Coenen betreffende de kap en het daartoe noodige hout te wachten tot de komst van den architect. Deze kan geen ander dan Claes Jeremiasz. zijn geweest. Want er bleven bewaard een „memorie van de eycke balcken int stadthuys, alsmede de houte lijst rondtsom hetzelve stathuys” en een „Copia van de memorie van Claes Jeremias op den 26 Aug. 1670 gemaect”. In het resolutieboek staat voorts op 1 September 1670 „Met Gerrid Coenen mr. timmerman geaccordeert, dat hij het hout tot de lijst soe als in de memorie van Claes Jeremiassen is gesteld ende opgegeven zal laeten tot 2½ sch. den duym Bossche mate”.

In de volgende jaren hoort men weliswaar niets over den Rotterdamschen bouwmeester. Eerst na afloop werd met hem afgerekend. In de vergadering van schepenen, gezworenen en raden van 13 Mei 1680 „Es bij den heere Jacob Ferdinand Sweerts de Landas, president, heere van Lantschadenhoff etc. voorgedragen, dat de architect Claes Jeremias pretendeerde, voor het concipieren van teykeningen ende schetschen van de forme vant stadthuys ende vacatien dienaangaende gedaen eene somme van seshondert dertigh gulden. Waerop gedelibereert synde, is goetgevonden ende verstaen denselven voor synne pretensie toe te leggen hondert ducatonen”. Men vindt in overeenstemming daarmede een ordonnantie van het college op den rentmeester der stad tot uitbetaling van 315 gl. en de 26 Juli 1680 gedateerde quitantie van Claes Jeremiassen⁵⁾. Zijn vordering was dus bijna gehalveerd.

Dr. Smits voert onder de ontwerpers van het stadhuis — Claes Jeremiassen laat hij alleen de plannen verbeteren — tenslotte nog een derde figuur ten tooneele. Dit is de Boschenaar Peter van Gogh, die volgens hem „het bordes, de treden, de poort, de voorzaal en de vier-schaar teekende”. Het is alweer de vraag of zulks geheel juist is, al vindt deze bewering steun in de rekeningen.

Aan Van Gogh werd volgens zijn quitantie van 5 Februari 1675 in totaal 135-16-0 gl. betaald voor werkzaamheden aan het stadhuis van Mei 1672—Jan. 1673. De het meest houvast gevende posten in zijn specificatie luiden: „1672 den 21 Mey, aldaer twee losse deuren gemaect staende voorin de sael; den knecht aldaer 3 dagen à 18 st. ... 2-14-0” en „12 September (?) 1672, door Van Gogh met het maken van teekeningen, tschrijven van bestecken voor metselaer en timmerman voor ider een dubbelt, ende het opsoecken van materialen, tot hetselve ruym ses dagen..... 6-0-0”; voorts vindt men werkloonen van knechts en van Van Gogh zelf gedurende September en November 1672 en Januari 1673. Hieruit schijnt dus op te maken, dat hij een ambachtsman was. Een voor ons belangrijker latere rekening van Van Gogh, over de jaren 1679/80 tot een totaal bedrag van 101-6-0 bevat echter uitsluitend posten voor de bovenbedoelde en andere teekeningen en bestekken. „Uyt laste van den heer van Landtschadenhoff, president dezer stadt van 's-Hertogenbosche en Lobel, rentmeester der selver stadt, geteekent ende bestecken opgesteld door Peter van Gogh, als volgt:

1679. Eerstelick over het conspieeren van een nieuwe vierschaar, daarvan geleverd een grondt en standtteekeninge, met dito geleverd eene teekeninge van een voorpuuy van het stadthuys, met sijne gronden, hieraen verdient	10-0-0
Opnieuw geleverd door order als boven twee verscheye teekeninghen met hare gronden van de voorpuuy, verdient	6-6-0
Over het conspieeren van de nieuwe secretarie en protocolcamer, met haere cassen, portael, toonbanck, solderinghe, vloeren etc. hiervan verscheye teekeninghe gemaect ende getoont, ende hierover gebesoigneert met de heeren secretarissen, verdient	10-0-0
	26-6-0

Den 20en Junij uyt laste van mijn heer den president geleverd een nieuwe standtteekeninghe van de vierschaer, met een achterste standtteekeninghe en grondteekeninghe met een teekeninge van het verheemsel, ende hierbij een besteck opgesteld ende geleverd	12-0-0
Den 1en Augustij geleverd een nieuwe teekeninghe van de voorpuuy vant' stadthuys, hiervan geleverd een grondteekeninge met een standt, teekeninghe van vooren, en van binnen, en terseyden, hierbij opgesteld een besteck waernaer tvoorsz werk is besteedt, hieraen verdient	10-0-0

Ende alsooch door ordre als boven, voor Mr. Drijfhoudt, steenhouwer, opgesteld een memorie en grondtteekeninghe, van de voorsael vandt' stadthuys, de vloer, en boven met denselven aen de peertjes van het orologie, ende in verscheye reysen met denselven moeten delibereren ende ten dienste staen, over het nemen van verscheye maten, verdient ten minsten	8-0-0
Hem geleverd eene teekeninghe van eenen nieuwen kraen, verdient	5-0-0
1681. den 6en Mey overgeleverd aen den heere De Lobel, rentmeester, vier bestecken van de stadspoorten en bruggen, aen ider verdient vijf gl., alsoo die door ordre van den rentmr. diverse malen hebben moeten veranderen, en copye van verscheye bestecken moeten leveren, comt alhier	20-0-0
	55-0-0
den 12en Junij geleverd een besteck van de stadtsleydaken	5-0-0
Met noch een besteck van de stadt gelaten	5-0-0
Een besteck van alle de slooten, gehenghen, en dependentien van dien	5-0-0
Met noch een teekeninghe van de voorpoort van 'tstadhuys en een besteck	5-0-0
	20-0-0
	26-0-0
	55-0-0
	101-6-0

Uit dit alles moet men haast afleiden, dat Van Gogh op zijn minst genomen in geregelde verbinding stond met de stadswerken en een bouwkundige van eenigen rang was. Zulks wordt bevestigd door een 29 Juli 1675 gequiteerde rekening van een loodgieter, die op zijn order voor het nieuwe stadhuis had gewerkt. Het lijkt echter vreemd, dat de architect van het gebouw niet althans in hoofdtrekken de voor het aspect zoo gewichtige ingangspoort en bordes zou hebben aangegeven.

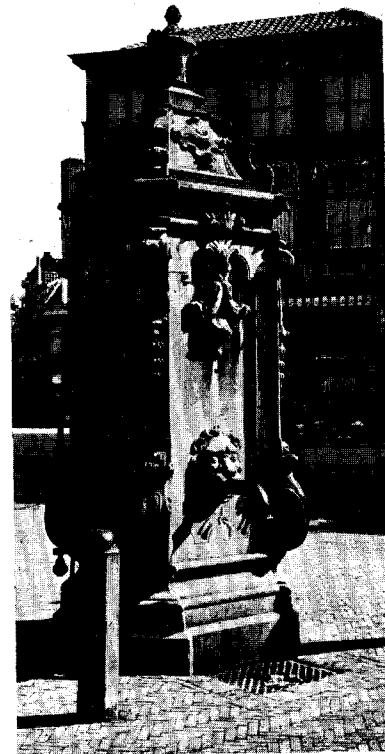
Er is voorts nog een positieve aanwijzing, dat het hier niet om eigenlijke ontwerpen van Van Gogh doch vermoedelijk eer om detailteekeningen ging. De bekende Jacob Roman, die later stadhouderlijk architect werd, doch in dezen tijd nog hoofdzakelijk beeldhouwer in hout te 's-Gravenhage was, ontving blijkens de rekening van 1681/2 112 gl. 19 st. wegens de geleverde plannen voor de vierschaar en de figuren van het spelwerk boven in den gevel van het stadhuis⁶⁾. Reeds 20 November 1679 had Roman, in den eenigen van

Afb. 6. St Maartenskerk te Tiel
uit het Z.O.

Afb. 7. Kleybergsche poort te Tiel
van de rivierzijde

Afb. 8. Pomp op de Groenmarkt
te Tiel (1768)

Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg

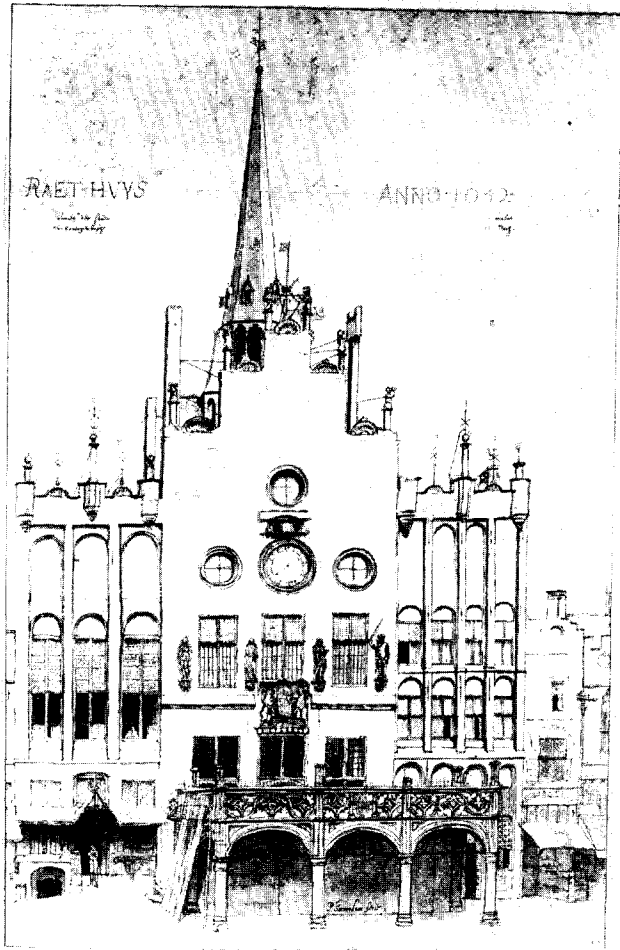

Afb. 9. Zoelen. Ned. Herv. Kerk uit het Z.W.

Afb. 10. Zoelen. Ned. Herv. Kerk inwendig naar het N.O.

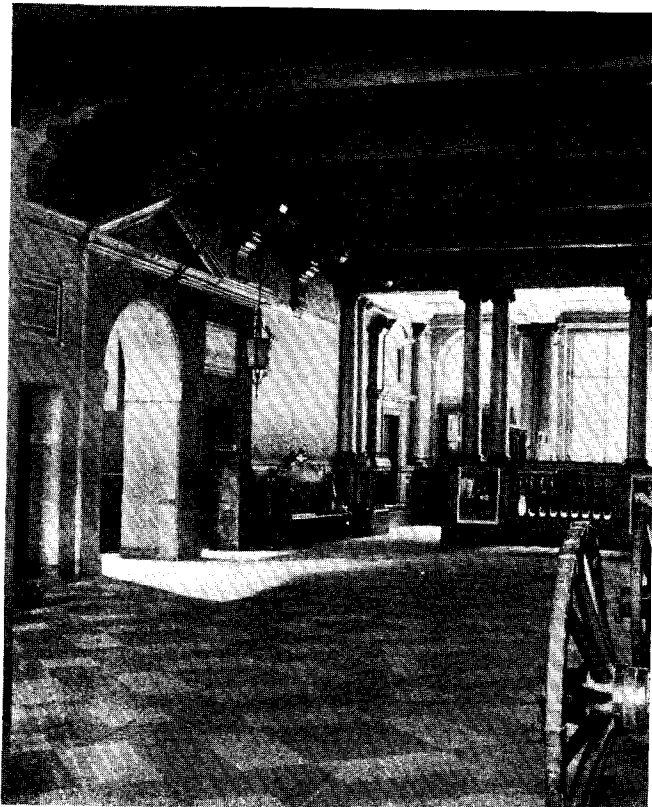
Foto's Rijksbureau voor de Monumentenzorg

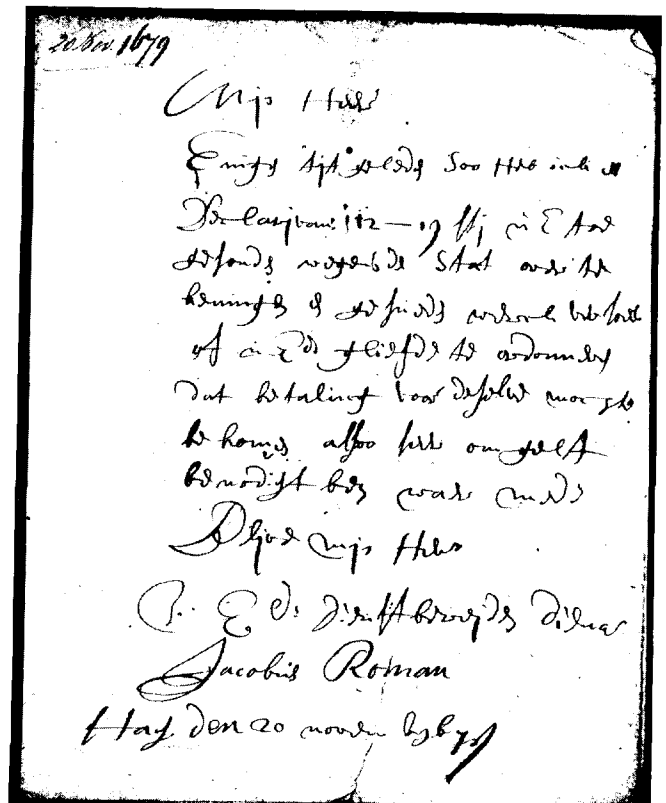
Afb. 1. Het Stadhuis te 's-Hertogenbosch in 1632

Afb. 2. Het Stadhuis in den tegenwoordigen toestand

Afb. 3. Vestibule van het Stadhuis (fot. Verhees)

Afb. 4. Brief van Roman aan de Bossche magistraat

hem tot dusverre aan het licht gekomen brief, op betaling aangedrongen (afb. 4). Men zal een dergelijke kracht van buiten de stad vooral in den arm genomen hebben voor essentiele dingen, waartoe in dit geval ook de idee voor de vierschaar behoorde. Zoo ging het ook wat het speelwerk betreft. Roman sneed alleen de ruitertuurtjes. Aan een zekeren Daen Ariaenssen was reeds 28 Juli 1672 „voor het snijden van ses paerdekenen tot het stadhuys” 36 gl. betaald.

BESLUIT

Claes Jeremiasz. Persoons als den eigenlijken ontwerper van den herbouw van het Bossche stadhuis beschouwen is dus een hypothese, die echter m.i. bij den huidige stand onzer kennis gerechtvaardigd mag heeten. Hij alleen wordt in de talrijke uitgaafposten en resolutiën als architect en bepaler van de gedaante van het stadhuis aangeduid, en is tevens de eenige onder de ter

1) De toestand vóór de wijzigingen in 1529/30 is ongeveer zichtbaar op een paneel met primitief perspectiefisch gezicht op de Markt in het Museum van het Provinciaal Genootschap.

Van Heurn's geschiedenis der stad en meierij van 's-Hertogenbosch bevat een ietwat fantastische prent, van C. J. de Kuysen naar tekening van J. Everts, voorstellende het gevecht op de Markt tusschen de burgerij en het schermergilde op 21 Juli 1579, welke afbeelding gevolgd zou zijn naar een kort na die gebeurtenis vervaardigd schilderij; een overeenkomstig doek in het bovengenoemde museum althans schijnt echter eveneens een copie.

Ten tijde der tekening van Saenredam had het stadhuis nog slechts een bescheiden dakruiter. De situatie na den torenbouw in 1649 geven het schilderij van de Markt uit 1663 door A. van Beerstraten, in het stadhuis te 's-Hertogenbosch en een tekening naar Van Ulft door J. C. Wendel uit 1831 in de verz. Bodel Nyenhuis der Leidsche Universiteitsbibliotheek. De laatste komt in lithografische reproductie voor in dl. II van het Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal en letterkunde; het voorbeeld was wellicht het in cat. teeken. veiliging Wed. La Cle-Brouwer, 25 Sept. 1827 Haarlem, vermeld Nr. 13: De Markt en het stadhuis te 's-Hertogenbosch, zeer natuurlijk en zonnig, met bruine inkt, door J. van der Ulft.

2) Uit een paar uitlatingen van Mosmans — die voornemens is een uitvoerige geschiedenis van het stadhuis samen te stellen — in „Het Huis Oud en Nieuw” van 1909, blz. 54, valt op te maken, dat hij toen reeds iets dergelijks heeft vermoed. Jhr. Van Sasse van IJsselt constateerde (dl. III, blz. 458), dat het middelste dak van het oude stadhuis-complex behouden bleef.

3) Deze bevinden zich met diverse andere op den stadhuisbouw betrekking hebbende stukken in de lijvige portefeuille A 497. De heer H. J. M. Ebeling was zoo vriendelijk mij destijds op een en ander opmerkzaam te maken.

4) Blijkens vriendelijke mededeelingen van den archivaris van Haarlem, den heer H. E. Knappert, leefde en werkte in de tweede helft der 17de eeuw aldaar nog Gerrit Claesz. den Otter. In een akte uit 1636, waarin hij voorkomt met Cornelis Adriaansz., mr. metselaer, staat hij vermeld als mr. timmerman. In zijn testament uit het jaar 1666 noemt hij zich houtkooper. Deze Cornelis was echter geen stadsfabriek: onder de uitgaven voor den bedoelden tak van dienst wordt zijn naam niet vermeld onder degenen, die salaris ontvingen, en evenmin is deze te vinden in de resoluties van burgemeesteren.

sprake komende kunstenaars of handwerkslieden, aan wien men deze rol kan toedenken.

De Rotterdamsche stadsbouwmeester⁷⁾ was bovendien min of meer de aangewezen man voor dit werk. Hij had zich toch te voren als technicus een grooten naam verworven door zijn maatregelen tegen de verzakking van den St. Laurenstoren; welnu, statische problemen van beteekenis deden zich ook te 's-Hertogenbosch voor. Als door Claes Jeremiasz. ontworpen gebouw kennen wij slechts de helaas voor eenige jaren afgebroken Oosterkerk te Rotterdam. Een in baksteen opgetrokken kerkgebouw leent zich niet recht tot vergelijking met het natuursteenen front of de sobere baksteenen achtergevel van het stadhuis in kwestie. In beide gevallen treft echter wel een zekere koele statigheid. Ook de behandeling der natuursteenen vieringszuilen en de naar hen geslagen bogen der hoektraveeën der Oosterkerk deed eenigszins denken aan wat men ziet te 's-Hertogenbosch.

Ook Erasmus den Otter, die in 1652 te Haarlem huwde en die volgens de Voorloopige lijst der monumenten in Noordholland het ontwerp voor den preekstoel uit 1679 der Groote Kerk te Haarlem leverde, wordt als stadsfabriek niet genoemd. Aangezien ook particuliere architecten en werkmeesters in de 17de en 18de eeuw meermalen met „fabryck” betiteld worden, is het niettemin zeer wel mogelijk, dat de Bossche magistraat een der beide genoemde Den Otters raadpleegde.

In overeenstemming met het bovenstaande is de omstandigheid, dat in den veilingscatalogus der nalatenschap van den bekenden Vincent Laurensz van der Vinne (I) architectonische teekeningen van o.a. den Otter genoemd worden (G. A. C. Blok, Pieter Post, der Baumeister der Prinzen von Oranien und des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen, 1937, S. 85).

5) Deze post is ook te vinden met een paar onbeduidende veranderingen, die op een vergissing moeten berusten, in de door Van Zuylen uitgegeven stadsrekening van 1679/80, dl. II, blz. 1541: „Item aen den architectq Claes Jeronimus, voort fabricken van t'stadhuys volgens ordonnantie ende quitantie, 316 gld.”

6) Ook later had Roman nog aandeel in de blijkbaar langzaam voortgaande afwerking van het verjongde stadhuis. Van Zuylen, a. w., II, blz. 1574 vermeldt over 1693 onder kap. 23 (allerhande uitgaven) een betaling aan hem van 227 gl. 10 st. „voor het teekenen van diverse stucken op het stadhuys”. Onder kap. 17 (uitgaven voor werk- en voerlieden, alsook voor het stadhuis) deelt hij even te voren in een noot mede, dat Roman het ontwerp voor de door Elias van Nymwegen uitgevoerde versiering en schildering van de zoldering en den schoorsteenmantel in de groote zaal leverde.

Het lijkt overigens geenszins ondenkbaar, dat Roman ook de ontwerper was van de (onder ditzelfde uitgavenhoofdstuk genoemde) nieuwe verbindingsgalerij van het stadhuis met de achtergelegen gebouwen, die in zijn geest is opgetrokken, en welke Van Sasse van IJsselt (a. w., II, blz. 463) hem toekent. Zekerheid kan daaromtrent niet worden verkregen, daar de rekening(en) van Roman in de bijlagen der stadsrekening over 1693 niet meer te vinden waren.

7) Vgl. over hem vooral Mej. H. C. H. Moquette „Van stadstimmerman tot directeur van gemeentewerken” in Rotterdamsch Jaarboekje 1922, en Dr. E. Wiersum in N.R.Ct. van 25 Juni 1926 Av.; zie voorts M. D. Ozinga, De Protestantsche kerkenbouw in Nederland, blz. 72/3 en in „Kunstgeschiedenis der Nederlanden”, blz. 329.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Zaterdag 26 Februari 1938 in Pulchri Studio te 's-Gravenhage.

Omstreeks kwart voor drie richt de Voorzitter, Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, een woord ter verwelkoming tot de leden, die van de aangekondigde voordracht over „het restaureeren van gebouwen en zijn problemen” een interessante gedachtenwisseling verwachtend, de Louis XV zaal van Pulchri vullen. Aan dit welkomswoord voegt de Voorzitter toe, dat het Bestuur voornemens is de reeds lang uitverkochte „Grondbeginselen” uit het jaar 1917 te laten herdrukken om hierdoor den leden de gelegenheid te bieden hun eventueel te maken opmerkingen of voor te stellen wijzigingen aan het Bestuur kenbaar te maken. Aan de hand van dergelijke gegevens zal het mogelijk zijn en nuttig blijken de Grondbeginselen, zoo noodig, te wijzigen.

Voorts deelt de Voorzitter mede, dat het in de bedoeling ligt de jaarlijksche excursie dezen zomer te beperken tot twee dagen, omdat het de verwachting rechtvaardigt, dat hierdoor meer leden zullen kunnen deelnemen. Als plaats van samenkomst is gekozen Tiel, waar op Vrijdag 1 Juli om 11 uur de Vergadering zal worden gehouden, terwijl na Tiel bij voorbeeld het kasteel Zoelen bezocht zou kunnen worden, een kasteel in het Neder Sticht en in Zeist de eerste dag zou kunnen eindigen. Den tweeden dag zou van Zeist of Utrecht uit een bezoek gebracht kunnen worden aan Vianen, Culemborg, Buren en Geldermalsen, waar de excursie ontbonden zou kunnen worden.

Daarop geeft de Voorzitter het woord aan den Heer Th. Haaksma Wagenaar, die een inleiding zal houden over „Het Restaureeren van Gebouwen en zijn Problemen”.

Wanneer de inleider begint met zijn erkentelijkheid uit te spreken over de hem geboden gelegenheid met deskundigen dit belangrijk onderwerp te mogen bespreken, zijn de verwachtingen hoog gesteld; wanneer hij daarop laat volgen, dat hij bij het restaureeren van middeleeuwsche gebouwen de moeilijkheden grooter acht, dan bij die uit het tijdperk der Renaissance, omdat de gebouwen uit het eerstgenoemd tijdperk niet alleen meer geleden hebben door verweering, maar vooral omdat de Gothiek verder van ons aflight dan de Renaissance, wordt de nieuwsgierigheid naar de gronden, waarop de motiveering dezer stelling gebaseerd mocht zijn, begrijpelijkerwijze gespannen. De motiveering komt hierop neer, dat de moeilijkheden bij de bouwwerken uit het tijdperk der Renaissance niet van architectonischen aard zijn, maar louter kwesties van smaak, en dat met de Renaissance de kennis der Middeleeuwen verloren is gegaan. Ten bewijze hiervan wijst de inleider op de misteekeningen van spitsbogen in het werk van Saenredam. In het tijdperk der Renaissance bestond een nog sterke middeleeuwsche traditie, zoodat een kunstenaar uit deze periode als Willem van Noort nog in staat was te bouwen in den geest eener vroegere periode.

Wanneer de inleider beschouwingen geeft over groepen van torens, over invloeden van aristotelische wijsbegeerte aan de hand van een kraagsteen met de voorstelling van den wijsgeer, die de schoone Indische op zijn rug laat paardje-

rijden, over den in Duitschland niet begrepen en daarom tot hallenkerk verworden basiliekalen vorm, wanneer hij in het niet voltooiën van een der twee torens van de kerken (Antwerpen, Deventer) een inlandsche traditie meent te ontdekken en ook nog uitvoerig uitweidt over de symboliek in het kerkgebouw en de symboliek der getallen, dan vragen de aanwezigen zich af: wat hebben al deze, voor dit gehoor te algemeen gehouden mededeelingen met het onderwerp, dat was aangekondigd te maken? Als de spreker dan eindelijk daar is, waar wij hem een uur eerder hadden verwacht, geeft hij als de vijf punten, welke bij een restitutie dienen te worden nageleefd, de volgende op: 1) technisch onderzoek; 2) geschiedkundig onderzoek (archieven, oude teekeningen); 3) opmeting (eventueel opgraving); 4) samenstellen van een schema van de bouwgeschiedenis; 5) vervaardigen van een restauratieplan.

Misschien heeft de inleider in de meening verkeerd iets nieuws te brengen, maar dat dit voor de leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond oude, aan de praktijk getoetste waarheden zijn, staat wel vast. In zooverre hebben de opmerkingen van den inleider waarde, dat zij nog eens de aandacht vestigen op het wenschelijke om nauwkeurig alles vast te leggen wat tijdens de restauratie wordt aangetroffen. In de praktijk blijkt wel eens, dat dit niet volledig genoeg geschiedt. Omgekeerd maakt de praktijk het vaak onmogelijk het heele werk tegelijkertijd uit te voeren, zoodat de spreker voorstelt, zoodat het wel eens kan voorkomen, dat tijdens de laatste étappe gegevens gevonden worden, waar men gebruik van had kunnen maken bij de uitvoering van de eerste. Dit zal echter tot de uitzonderingen behooren.

Hoewel het hier niet de geëigende plaats is over technische problemen uit te weiden, meent de Heer Wagenaar toch op een paar aangelegenheden de aandacht te moeten vestigen.

Bewonderaar van de houten kapconstructie, erkent hij het zwakke punt ervan: de brandbaarheid. Hierin is te voorzien door de „semi-onbrandbare” bekapping. IJzeren kappen hebben het nadeel, dat zij geregeld onderhoud vergen, bij gebreken waarvan roestvorming noodlottige gevolgen kan hebben. Beton opent wel ruime perspectieven, maar, zegt de inleider, vormgeving en toepassing zijn nog praehistorisch bruto. En, vraagt hij, wat zal er gebeuren als zulk een constructie verwijderd moet worden?

Aan al de moeilijkheden komt het overkappingssysteem in beton van den Heer Deneux te Reims tegemoet.

Over de bewerking van de steen is de inleider niet best te spreken; hij is van meening, dat deze opzettelijk ruw wordt gemaakt, wat hij verkeerd acht, omdat het water niet gemakkelijk genoeg afvloeit, waardoor de steen eerder verweert. In verband hiermede verwijst de Heer Wagenaar naar zijn bevindingen, opgedaan op een reis naar Frankrijk; hij zegt een bewerking gezien te hebben van 11 frijnslagen per centimeter; in Amiens wordt de steen gezoet en de frijnslag

na de plaatsing aangebracht. Van den Nederlandschen steenhouwer heeft hij de grootste verwachtingen, omdat deze de meest uiteenlopende soorten van steen moet bewerken en bijgevolg over een grootere ervaring beschikt dan zijn Fransche collega's.

De inleider wil geen vaste regels geven, die voor alle gevallen dwingend zouden zijn; zoo meent hij, dat het pleisteren van wanden naar omstandigheden moet beoordeeld worden en al werd er reeds sedert 1300 gewit, toch is dit geen reden om bij voorbeeld in Groningen de baksteenarchitectuur van de groep Zuidbroek aldus te bewerken. In sommige gevallen acht hij houten kerkramen beter dan het opnieuw aanbrennen van traceeringen in steentjes, omdat wij het a b c der gothiek toch niet meer verstaan. Als op het witte doek een tweetal plaatjes vertoond worden, die een oplossing der moeilijkheid aanschouwelijk moeten voorstellen en uit de vergadering gevraagd wordt, waar dit is, bekent de leider, dat dit eigen ontwerpen zijn, welke hem niet meer voldoen.

Ten slotte wordt op de overhoeksche ruitindeeling bij glas-in-lood op het werk van Geertje gewezen, op het schoon-voegen in vroeger werk, en op het gebruik van kleine tegels vóór de toepassing van natuursteen als vloerbedekking. Spreker meent, dat hier een nieuw arbeidsveld voor onze tegelindustrie braak ligt.

Met de mededeeling, dat de nieuwe-zakelijkheid met den stapelbouw en bijgevolg met de Renaissance gebroken heeft, en dat zij als skeletbouw dichter staat bij de Gothiek, eindigde spreker zijn rede, die aanleiding gaf tot de volgende gedachtenwisseling.

Na de pauze — het liep al tegen vijven — geeft de Voorzitter achtereenvolgens het woord aan Prof. Van der Pluym, architect Onnes, Dr. Pfitzner van de Denkmalspflege in het Rheinland, Prof. Van der Steur, Dr. Kalf en Dr. Labouchere, waarna de inleider wederom het woord krijgt.

Prof. Van der Pluym vraagt om nadere, correcte voorbeelden uit den laatsten tijd, aan de hand waarvan het mogelijk kan zijn van gedachten te wisselen over eventueel vast te stellen fouten.

Architect Onnes beperkt zich tot een vraag om naderen uitleg van het stelsel zooveel mogelijk sloopen om beter inzicht te verkrijgen over den oorspronkelijken toestand, daar hij dit sloopen steeds pleegt te omschrijven met: voorzichtig verwijderen of vervangen, en dit sloopen praktisch onmogelijk en uiterst gevaarlijk acht.

Dr. Pfitzner brengt eerst een groet over van zijn chef, den Provinzialkonservator des Rheinlands aan de vakgenooten in Nederland en laat hierop volgen, dat hij liefst iets naders vernomen zou hebben over de wijzigingen die ontstaan zijn in de opvattingen van restaureeren gedurende de XIX-de eeuw. Hiervan had hij gaarne eenige voorbeelden gezien, omdat hij in de meening verkeert, dat de aangehaalde vijf punten zowel ten zijnen als in Nederland reeds lang worden toegepast. Wanneer dit achterwege blijft, zijn er stellig dringende redenen voor aan te wijzen. Om een recent voorbeeld te noemen wijst hij op de omstandigheden bij de restauratie van den westbouw van de St. Quirinuskerk te Neusz, waar ingegrepen diende te worden. De Provinzialkonservator bezocht het gebouw en deelde zijn

opvattingen mede; de architect stelde een onderzoek in naar de scheuren, die zijn aangetroffen, ontdekte in den muur een oudere kern, en heeft den bestaanden toestand in teekening gebracht. Hiermede zijn de punten 1, 2, en 3 nageleefd. Voor een diepgaand onderzoek is geen tijd, want er moet daadwerkelijk ingegrepen worden. Om van verrassingen verschoond te blijven is iemand aangesteld, die zoo noodig direct een onderzoek kan instellen. Persoonlijk, zegt de Heer Pfitzner, heb ik den indruk, dat deze punten reeds lang in de practijk worden toegepast.

Prof. Van der Steur wijst den inleider er op, dat het te ver gaat te spreken van een romantische bewerking van de steen, waar de Rijksmonumentencommissie al jarenlang bezig is geweest met de bestudeering en toepassing van dit onderdeel en dat hij er van overtuigd is, dat deze bemoeiingen succes hebben gehad, een resultaat dat den spreker echter onbekend schijnt te zijn.

Dr. Kalf krijgt daarop het woord. Op een wijze, die vaderlijk is en getuigenis aflegt van ervaring, wijst hij den jeugdigen inleider er op, dat zijn betoog vergeleken kan worden met het intrappen van open deuren. De gewraakte punten zijn immers al 20 à 30 jaren geleden in studie genomen. Met alle waardeering voor den speurzinn van den Heer Wagenaar, zooals deze blijkt uit zijn boek over de Buurkerk, is toch de vraag gewettigd wat of de inleider eigenlijk van restauraties gezien heeft. Punt voor punt toch zou ik met behulp van foto's op mijn bureau Uw bezwaren kunnen weerleggen, zegt Dr. Kalf, ook met foto's van steenbehandeling. De meening van den Heer Wagenaar als zou een Nederlandsche steenhouwer een beter vakman zijn dan een Fransche acht volkomen onjuist, omdat het materiaal bij ons niet inheemsch is, terwijl de Franschman doorkneet is in de bewerking van het in zijn streek inheemsch materiaal. Onze bewerking van de steen heeft niet ten doel het materiaal ruw te maken, wij probeeren het te opvallend verschil tusschen oud en nieuw weg te werken, zoodat een rondstaaf geen worst wordt, maar een element, dat levendig is en licht opvangt.

Dr. Labouchere is van meening, dat de vraag of de Grondbeginselen herziening noodig hebben afhankelijk is van het moment, waarop een grondige kritiek aan de orde komt. Dat de inleiding tot een gedachtenwisseling gevoerd heeft als deze, noodzaakt hem een verwijt te richten tot den inleider. Wij, die immers verwacht hadden iets te vernemen over de Grondbeginselen en de toepassing ervan, hebben een inleiding gekregen over symboliek, maar wij vragen om richting. Uit de inleiding blijkt de vraag naar lijn voor de jongere generatie. Zoo'n richting heeft het systeem van Viollet-le-Duc aan een vroegere generatie geboden; het is ten slotte levenloos geworden. In 1918 werd ervan gezegd, dat het niet deugde, met het gevolg, dat er een anarchie ontstond, welke weer is gevolgd door de opvatting dat de restauratie moet zijn het blijven behouden van het oud gebouw, het herstellen in ouden luister, niet het fantaseeren aan het bouwwerk. Spreker eindigt met den wensch, dat het probleem steeds ernstige bestudeering zal blijven vragen in onzen Bond.

In zijn wederwoord zegt de Heer Wagenaar, dat hij met opzet zich onthouden heeft van het noemen van bepaalde

werken om te voorkomen, dat hierop kritiek zou worden uitgeoefend bij afwezigheid van den leider, die zich dus niet zou kunnen verdedigen. Intusschen verklaart hij er bij te blijven, dat hij door waarnemingen in eigen land tot het opstellen van zijn vijf punten is gekomen. Als voorbeeld noemt hij dan, dat bij een afdoend vooronderzoek de geheel verteerde toestand van de pijlers in het schip der kerk te Delft geen verrassing had kunnen zijn.

De Voorzitter merkt op, dat de brand van 1536 met de gevolgen ervan, volkomen bekend waren en de architect Van der Kloot Meyburg voegt hier aan toe, dat men uit de opgedane ervaringen in het koor reeds wist, wat men in het schip kon verwachten; met het afbreken der kolommen is alleen gewacht tot het moment hiervoor geschikt was.

Als voorbeeld van slecht uitgevoerd steenhouwwerk noemt de inleider werk in de Bovenkerk te Kampen, dat hij op het rustieke af noemt.

Dr. Kalf vraagt of hij het niet voltooide gedeelte bedoelt en geeft den raad eens te kijken naar de basementen die gewoon prachtig genoemd kunnen worden.

In Utrecht meent de inleider, dat het beeldhouwwerk ruw gemaakt is, omdat het te fijn werd gevonden, maar zegt hij, dit verweert in een paar jaar. Prof. Van der Pluym verwijst daarop naar het koor, waar de 50 jaar oude restauratie nog steeds een lappendeken vertoont. Hiertegen voert de Heer

Wagenaar aan, dat dit het gevolg is van verkeerd gekozen materiaal: de witte tuf met cementvoegen blijft leelijk.

Ten slotte wijst hij er nog op, dat een kraagsteen met een engel weder door een met een engel vervangen moet worden en dat het verplaatsen van een lijst niet ongestraft kan geschieden.

Als besluit van de gedachtenwisseling geeft Dr. Kalf den inleider een raad. Hij verwacht niet anders dan dat de jonge generatie anders denkt over deze problemen dan de oudere. Terugkomend op de steenbewerking beveelt hij een bezoek aan Den Bosch aan en vraagt om met duidelijk omlinjnde voorbeelden voor den dag te komen.

Als laatste spreker staat Jhr. Van Rijckevorsel op; onze monumentenzorg vraagt om een niet ambtelijke publieke belangstelling. Spreker moedigt de jongeren aan critiek uit te oefenen in het Jaarboek van den Bond en hij komt tot de conclusie, dat deze vergadering niet voldoende voorbereid is voor de ervan verwachte, vruchtbare discussie.

De Voorzitter verzoekt den leden hun meening op papier te zetten om zodoende aan de hand der Grondbeginselen de verschillende gevallen te kunnen bekijken. Met het uitspreken van de hoop op een vergadering met levendige discussie brengt de Voorzitter dank aan den inleider voor de moeite, die hij zich heeft gegeven en sluit de vergadering.

v. N.

BOEKBESPREKINGEN

Egyptische Kunst en Beschaving in het Rijksmuseum van Oudheden: Gids voor de Egyptische Afdeeling. — Derde druk. — 's-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1937.

Naar aanleiding van de monumenten in het Leidsche museum wordt in dit boekje op onderhoudende wijze over Egyptische kunst en beschaving gekeuveld. Men zal er over de beschaving van Egypte allerlei wetenswaardigs in kunnen lezen. Wat over de kunst wordt gezegd, staat op de hoogte van de banale opvatting, die men soms nog in handboeken vindt.

Gevoel voor kwaliteit heeft de bewerker slechts weinig. Dat blijkt, wanneer hij den zeker zeer fraaien grafsteen van Antef-aker (op blz. 9) als „een van de mooiste monumenten, die ons uit het Oude Egypte zijn bewaard gebleven” betitelt, of wanneer hij van het bazalten beeld van den god Ptah met zijn wonderbaarlijke plastiek (op blz. 102) „de fijne polijsting” bewondert en het verder alleen als „zeer globaal bewerkt” aanduidt.

Van eerbied voor de kunstwerken getuigt deze gids niet. Men leze na, wat (op blz. 102) over het granieten tempeltje van koning Amasis wordt medegedeeld. De voorstellingen op dit tempeltje zijn in een zóó ondiep relief aangebracht, „dat het onmogelijk bleek het stuk zóó in het licht te plaatsen, dat ze goed zichtbaar waren. Zij zijn daarom met roode kleur opgevuld”.

Bij vele voorwerpen mist men de dateering. Het is, alsof de oude Egyptische kunst één groot geheel vormt zonder onderscheid bij de verschillende perioden. Want een poging om deze perioden te karakteriseeren ontbreekt. Zeker is het niet gemakkelijk in deze rommelig geordende en liefdeloos opgestelde verzameling van Egyptische kunstwerken eenigen

indruk te geven van de ontwikkeling der Egyptische kunst. Maar in elk geval zijn op het gebied der reliefs alle perioden door voortreffelijke en zeer kenmerkende voorbeelden vertegenwoordigd.

De bewerking van de gids is niet overal met voldoende overleg geschied. Bij voorbeeld worden de hoogst merkwuurde granieten beelden uit den oudsten tijd der Egyptische skulptuur (op blz. 80) gedateerd „lang voor het jaar 3000 v. Chr., de periode der 1ste—3de dynastie”, terwijl in de inleiding (op blz. 5) deze periode wordt gedateerd „± 3300—2800 v. Chr.” Een beschouwing over den aard en de beteekenis van het Egyptische relief vindt men eerst (op blz. 87) tegen het slot.

Zeer goed is de illustratie. Het dubbele beeld van Maja en Merit (op blz. 107) kwam er evenwel slecht af; de afbeelding is gereproduceerd naar een oude foto, die nog in het gebouw aan de Breestraat is opgenomen. Gaarne zou men vele bladzijden van breedsprakigen tekst ruilen voor meer afbeeldingen. De uitvoering door de Algemeene Landsdrukkerij is voortreffelijk.

A. B.

Opgravingen op het Domplein te Utrecht, wetenschappelijke verslagen, III: C. W. Vollgraff en G. van Hoorn, De opgravingen in Juni en Juli 1934 (Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1936).

Het verslag van de derde opgravingscampagne, in het jaar 1934, op het Domplein te Utrecht is verschenen in hetzelfde formaat als het verslag der beide vorige campagnes en met een doorlopende pagineering. De publicatie is op even voortreffelijke wijze verzorgd. De in 1934 ontgraven strook, aan de westzijde van het Domplein, sluit aan bij het

gedeelte, dat in 1933 is onderzocht. In 1935 is onder leiding van Prof. Vollgraff en in 1936 onder leiding van Dr. Van Giffen aan de oostzijde van het plein gegraven. Jammer genoeg, zijn de opgravingen in 1937 niet voortgezet.

De opgravingen van 1934, waarvan het verslag hier wordt aangekondigd, brachten in hoofdzaak een bevestiging van de resultaten, die in 1933 zijn bereikt. Van de oudste Romeinsche legerplaats, die is aangelegd omstreeks het midden van de eerste eeuw en verwoest omstreeks 1 Mei 69, werd de omwalling van aarde en hout teruggevonden. De constructie van den wal en zijn fundeering op een laag van dunne boomstammen kon worden nagespeurd.

Kort na 70 is daar ter plaatse, naar men aanneemt, weer een nieuw legerkamp opgericht, nadat het terrein met klei was opgehoogd. De opgravers van 1934 houden vast aan het denkbeeld, dat deze ophooging niet kunstmatig is. Maar het is toch in hooge mate onwaarschijnlijk, dat een zoo zware laag klei daar in zoo korten tijd uitsluitend ten gevolge van overstromingen zou zijn opgebracht.

Dit tweede legerkamp is omstreeks het midden van de tweede eeuw herbouwd in steen en ging ongeveer 258 ten onder. Op grond van de ontdekkingen te Cuyck, in den zomer van 1937, zal men intusschen dezen herbouw liever in den tijd van keizer Hadrianus dateeren. Van den steenen ringmuur werd nog een gedeelte aangetroffen aan de noordzijde van het Damplein. Andere onderzoekingen, die over den aanleg eenig licht verspreidden, werden gedaan aan de Korte Nieuwstraat en aan de Kromme Nieuwe Gracht. Ook over deze onderzoekingen wordt in het verslag een en ander medegedeeld.

Naar aanleiding van deze vondsten komen ook de overblijfselen van den *arcus quadrifrons*, die in 1929 zijn ontdekt, een oogenblik ter sprake. Wij weten thans, dat deze overblijfselen afkomstig zijn van het *praetorium*, het stafkwartier van de legerplaats, dat in 1935 is gevonden en in 1936 verder ontgraven. Door deze vondst is de ontcijfering der zoogenaamde inscripties, die in 1929 aan het licht zijn gekomen, definitief weerlegd. Een inscriptie van een *colonia* is immers op de wanden van het *praetorium* van een legerkamp eenvoudig ondenkbaar.

Uit de hooger gelegen lagen stammen de overblijfselen van een Merovingisch-Karolingische begraafplaats en van de Salvatorkerk, die in 1587 is afgebroken. Bij de beschrijving dezer overblijfselen komt ook de zeer omstreden geschiedenis van Utrecht in den Merovingischen tijd ter sprake; maar op de problemen, die deze geschiedenis stelt, wordt niet nader ingegaan. Gaarne hadden wij iets meer vernomen over het niveau uit den Karolingischen tijd. Ook was een situatieplan van de Salvatorkerk zeer welkom geweest.

De voorwerpen, die bij de opgraving zijn ontdekt, worden in het verslag op uitmuntende wijze beschreven. Zij zijn ook, meestal naar voortreffelijke teekeningen van de hand van Mej. Dr. A. Roes, goed gereproduceerd. Vooral aan de beschrijving der *terra-vigittata* is veel zorg besteed.

Het is te hopen, dat nu ook de verslagen der opgravingen van 1935 en 1936 spoedig zullen verschijnen. Met groote spanning zien wij deze verslagen tegemoet. Elke nieuwe campagne heeft onze kennis van het oude Utrecht en van de Romeinsche geschiedenis van Nederland zeer aanmerkelijk verrijkt.

A. B.

De Nederlandsche Musea. Tegen het aankomende seizoen waardigheden kan putten over de Nederlandsche musea, in zakelijken vorm opgeteekend. Het is uitgegeven door de Afd. K. en W. van het Departement O. K. en W. bij de Alg. Landsdrukkerij, met 13 afbeeldingen en 2 kaarten van Hans Basart, speciaal voor dit Repertorium ontworpen. De prijs is 75 cent en daarvoor heeft men een vraagbaak voor alle Nederlandsche musea in een nootedop. Het heeft een zakformaat en is op zeer dun papier met goede letter gedrukt, de illustraties, stadsgezichten met museum, in decoratieven stijl, breken het zakelijk karakter.

Tekst en voorwoord zijn van de hand van Mr. J. K. van der Haagen, die hiermee een nuttig, maar ook een zeer moeilijk en tijdroovend werk heeft voleindigd. Het Repertorium strekt zich niet alleen uit tot de kunstmusea maar ook vindt men er onder andere het schoolmuseum, het museum van natuurlijke historie, het museum van den arbeid. „De bedoeling is, de musea meer bekendheid te geven en het bezoek te bevorderen. Cultureele belangen, die het Departement van O. K. en W. behartigt, zullen er door gebaat worden, wanneer dit boekje in ruime schaal onder het publiek gebracht wordt. In verband daarmee is de prijs zoo laag mogelijk”; aldus schreef ons de Secretaris-generaal van genoemd Departement. Vermoedelijk is een dergelijk Repertorium in andere landen nog niet uitgegeven; in België bestaat een *Guide des musées belges* door A. J. J. Delen en René Leclercq, met voorwoord van Jules Destrée, eenige jaren geleden verschenen, maar het berust op een anderen grondslag, die te veel in de richting van het vreemdelingenverkeer gaat.

Om de juiste lijn in het museumboekje te houden zijn er geen oudheidkundige verzamelingen genoemd, die geen geheel vormen en die ten doel hebben een monument aantrekkelijk te maken. De belangrijke monumenten met oude aankleding (namelijk de oorspronkelijke) zijn zeer terecht wel opgenomen. Particuliere verzamelingen zijn in het aangesel genoemd, als zij op bepaalde dagen gratis te bezichtigen zijn. Mr. Van der Haagen houdt zich aan een vast werkprogramma, zonder hetwelk een dergelijke beschrijving ook niet op overzichtelijke wijze kan geschieden. Twaalf gegevens komen daarbij in aanmerking, die men van blz. 22 tot 24 nader gepreciseerd vindt. Het was goed gezien, de musea te nummeren en ze vervolgens in alphabetische volgorde te plaatsen. De schrijver heeft medewerking gehad van de directies der instellingen en van de directeurs van het Rijksbureau voor Monumentenzorg en van het Rijksbureau voor Kunsthistorische en Iconographische Documentatie.

Overweldigend is het aantal musea, dat ons land herbergt: 263. De Index, blz. 307, verdeelt ze naar den inhoud, het jaar van openstelling, het aantal bezoekers; index IV geeft de namen der directeurs, die het getal 300 overschrijden. De groote steden leggen beslag op verscheiden bladzijden, bijvoorbeeld Amsterdam, Den Haag, Utrecht. Het is natuurlijk gemakkelijk gegevens over de musea aldaar in het handboekje te kunnen vinden, maar zij zijn ook nog wel ergens anders gewaar te worden. Amsterdam bijvoorbeeld geeft elk jaar een verslag van al de stedelijke kunstverzamelingen. Van veel meer belang is het, dat de kleine musea genoemd worden en dat men in een soort reken-

kundige formule kan vinden, wat een museum bevat. Dat ziet er niet heel animeerend uit, maar men went er aan en de beknoptheid van het boekje is er mee gebaat. Aangezien de schrijver met juridische nauwgezetheid zijn werk heeft gedaan, zullen er wel weinig of geen fouten in de formules voorkomen. De verschillende gebieden, die in de musea gehuisvest zijn, vindt men onder Index I in alfabetische volgorde cursief gedrukt, men vindt echter ook onderverdeelingen, die met gewone letter eveneens in de alfabetische volgorde zijn verwerkt; de lijst begint met anatomie, zie 11; op 11 vindt men Natuurwetenschappen met hun onderverdeling, die weer in alfabetische reeks geplaatst zijn, „behalve de onder 10 genoemde”. Dit is één van de nauwkeurige verwijzingen, zonder welke het werk niet met vrucht te gebruiken zou zijn. Zelfs Verkeer is een plaats gegeven, onder 12 Nijverheid, hoewel men het daar niet spoedig zou zoeken; trouwens die rubriek bevat de meest uiteenlopende bedrijven, behalve Scheepvaart, die een eigen rubriek heeft en Pers, waarbij ten slotte toch staat zie 12 Nijverheid. Een kleine onnauwkeurigheid is er met Gilden, onder 2 Bestuur van land enz., zij komen niet onder hun alfabetische letter voor hetgeen met de andere tusschen haakjes staande onderverdeelingen wel het geval is. Wil men het museum te Hulst opzoeken, dan vindt men dat op zijn alfabetische plaats bij no. 127; evenals bij de andere musea is de beschrijving: ligging, telefoonnummer, eigenaar, directie, geschiedenis, gebouw, inhoud, bezoeken, entree, aantal bezoekers. Bij den inhoud van Hulst staat: 2, 4, 7e, 7f, 12, 15; men zoekt deze in Index I en men ziet, dat de oudheidkamer De Vier Ambachten te Hulst een overzicht van haar landstreek geeft en zich houdt aan plaatselijke gegevens. Aan de hand van deze beschrijvingen zou men kunnen nagaan, welke musea hun gebied overschrijden.

Is men op zoek naar bepaalde gegevens, dan kan men in een lijst beginnende op p. 310 naziën, bij welke musea men zich voor dat doel zou moeten vervoegen. Gelden de beschrijvingen meer voor den toerist, deze lijst op blz. 310 is voor de wetenschappelijken. Hoeveel tijd spaart men uit als men thuis met het handboekje voor zich een rondgang kan opmaken door het land voor het verzamelen van materiaal. Deze droge lijst van cijfers is van onschatbare waarde. Met bijna aandoenlijke nauwgezetheid heeft de schrijver zelfs nog R. gezet als er reproducties in een collectie zijn te vinden, en een ; vóór de particuliere verzamelingen.

Index II. De groepeerings volgens het jaar van openstelling van de musea is leerrijk voor de geschiedenis van het museumwezen in ons land. Onder de oudsten behooren onder andere het Boymansmuseum te Rotterdam, het Koninklijk Paleis en het Rijksmuseum te Amsterdam benevens het Gemeentemuseum te Enkhuizen. Teylersmuseum is in 1778 opgericht, het Munt- en Penningkabinet te Leiden in 1749; het museum van het Zeeuwsch Genootschap is van 1769. Het Gemeentemuseum te Nijmegen is van omstreeks 1670; toen bracht het stadsbestuur met medewerking van den verzamelaar Dr. J. Smetius een belangrijke verzameling bijeen van Romeinsche in en bij Nijmegen gevonden steenen met inscriptie. Na de eerste periode volgen twee tijdvakken met geleidelijken aanwas (32 en 30 stuks), in de jaren 1875—1900 schijnt men zich niet bijzonder voor het museumbedrijf te hebben geïnteresseerd. Victor de Stuers is

immers pas in 1863 met de reorganisatie van het Rijksmuseum te Amsterdam begonnen. Van 1900—1919 komen er 51 musea bij en 1919—1937 heeft een toevloed van 117. In % uitgedrukt, 46 % van de Nederlandsche musea zijn in de laatste 28 jaren ontstaan, met de opleving der „liefde voor eigen land”, waarbij vreemdelingenverkeer een mercantiel woordje mee sprak.

Index III geeft een statistiek van het museumbezoek, waarnaar echter de belangrijkheid van een museum niet mag worden afgemeten. Daarbij is het waarschijnlijk moeilijk een juist overzicht van bezoek te krijgen; men heeft geflatteerde en niet geflatteerde systemen om menschen te tellen. Zeer verschillend en ook verrassend is het aantal bezoekers, dat men vindt opgeteekend. Hierbij spelen de ligging van het museum en ook doelmatige reclame een rol; een goed beheer en zaakkundig personeel kunnen natuurlijk het museumbezoek verhoogen. Treffend is het, dat onder de locale musea degenen met een veelzijdigen inventaris het meeste bezoek trekken, meer dan de musea, die op bescheiden leest zijn geschoeid, hoewel veelzijdigheid wat degelijkheid betreft geen aanbeveling behoeft te zijn. Vooral het vastkoppelen van natuurkundige en dierkundige rubrieken aan locale oudheidkundige musea schijnt publiek te trekken.

Het museumrepertorium geeft veel te denken. In 1918 brachten de Stellingen voor het museumwezen velerlei reorganisatie tot stand. Het verschijnen van „De Nederlandsche Musea” zou het sein kunnen worden voor een hernieuwde belangstelling van het museumvraagstuk. De Stellingen zouden aan de tegenwoordige eischen kunnen worden getoetst en nieuwe ideeën zouden naast de oude kunnen worden gevoegd. Vooral voor de organisatie der locale musea zou dit zeer nuttig kunnen zijn.

C. ENGELÉN.

Allard Pierson Museum: Algemeene Gids (1937).

Op 12 November 1934 is het Allard Pierson Museum aan de gemeente Amsterdam overgedragen. Twee jaren na dien datum verscheen de Algemeene Gids, die den weg moet wijzen door de uitgebreide en zeer gevarieerde verzamelingen. Dit is voorzeker een enorme praestatie, die voor het grootste deel te danken is aan de voortvarendheid van den directeur der verzameling, Prof. Snijder. Hij neemt ook de verantwoordelijkheid voor het geheel op zich, al is de gids door samenwerking ontstaan: in hoofdzaak is het werk verricht door Dr. Scheurleer; ook de Heer Elferink heeft medegeholpen.

Het is intusschen onmiddellijk duidelijk, aan wien de meeste bijzonderheden te danken zijn. De beschrijving der voorwerpen in dit museum is vervaardigd door een zeer ervaren kenner, specialist op dit gebied als weinigen in de geheele wereld. Aan zijn kennis, die in deze beschrijving is neergelegd, en aan de liefde, waarmede de voorwerpen zijn bijeengebracht en voortdurend opnieuw zijn onderzocht, ontleent deze gids zijn zeer bijzondere waarde. Een reeks van niet minder dan honderd platen vormt een welkome illustratie.

A. B.

De Academie voor Beeldende Kunsten (1682—1938)
door dr. ir. J. H. Plantenga, Mouton en Co. 1938.

De voltooiing van het nieuwe gebouw der Haagsche

Academie van Beeldende Kunsten heeft den directeur, dr. ir. J. H. Plantenga, aanleiding gegeven tot het samenstellen van een Gedenkboek, dat in welverzorgden vorm voor den Raad van Bestuur werd uitgegeven door Mouton en Co. Het is meer dan een gelegenheids geschrift geworden en ik kondig het gaarne aan, óók terwille van de beteekenis, welke het hebben kan voor hen, die niet in de eerste plaats belangstellen in de lotgevallen van de Haagsche instelling.

De groote verdienste van het, in slechts 60 bladzijden samengevat, verhaal lijkt mij deze, dat dit zich niet tot de lotgevallen beperkt, maar tevens een welgeslaagde poging doet om de plaats van de Academie in en haar beteekenis voor het cultuurleven te schetsen. Het begin der historie wordt gevonden in de ontwikkeling van het kunstleven van de 17de eeuw, welk tijdperk de tegenstelling vertoont tusschen realisme en formalisme, welke in korte, duidelijke trekken wordt aangegeven; daarna wordt het vereenigingsleven der schilders, voornamelijk dat in Den Haag, besproken, waarin de afscheiding der fijnschilders in de *Confrérie Pictura* (1656) een belangrijke gebeurtenis is, welker beteekenis volledig wordt door de oprichting der Academie in 1682.

Die Academie was inderdaad een der eerste; zij is van de nog bestaande met die van Parijs de oudste, indien men afziet van de Italiaansche, welke het voorbeeld der geheele academische ontwikkeling gegeven hebben. Dat zij juist in Den Haag ontstond, mag wel daaraan liggen, — de schrijver spreekt deze conclusie niet rechtstreeks uit, al brengt zijn schets van het Haagsche milieu haar als vanzelf op de lippen, — dat hier het „bolwerk van realisme” eigenlijk nooit zoo héél sterk geweest is. Reeds in de dagen van Frederik Hendrik en de voorliefde van hem en zijn omgeving voor de Vlaamsche meesters, was de formalistische tegenstroom hier reeds even sterk, en na het verdwijnen van de laatste groote Hagens, Van Goyen en Van Beyeren, had de buitenlandsche invloed hier gewonnen spel. Hoe goed de Academie hier paste, blijkt zeker uit de historie van de achttiende-eeuwsche Haagsche kunst. Tegen het laatste kwart der eeuw is de Academie van „kind” van de Schildersconfrerie geworden tot haar steun. Zij alleen overleefde den Franschen tijd en zij begint reeds spoedig na het herstel van het onafhankelijk Koninkrijk, dank zij den steun van Willem I een belangrijke factor te worden in de opleving van de schilderkunst. Evenwel, — de schets ervan is leerzaam, omdat zij het eigenaardig conservatisme doet kennen, dat aan het academisch principe inhaerent is, — zij heeft voor de nieuwe ontwikkeling van wat wij als Haagsche school qualificeeren geen begrip gehad, ook al gaf zij voor, wat kunstnijverheid, decoratieve kunst, bouwkunst wel aan de nieuwe, hoofdzakelijk Engelsche, invloeden toe. In hoeverre hier lijfsbehoud medesprak laat dr. Plantenga duidelijk uitkomen.

Op de schets der historische ontwikkeling volgt in het vierde hoofdstuk, die van een nieuwe oriëntering voor een nieuwe taak, voor welke de Academie zich thans gesteld ziet. Men leze het met overtuiging en voortvarendheid geschreven stuk in de taal van den schrijver zelf! Men zal niet nalaten de verjongde instelling in haar nieuwe gebouw toe te wenschen, dat dit haar weg moge zijn!

Een voor den meer historisch ingestelden lezer bijzonder aantrekkelijk, tweede deel van het boek wordt gevormd door een 36-tal bladzijden met illustraties. Enkele zijn, niet

zonder schade voor de duidelijkheid, wat heel klein uitgevallen, maar over het algemeen vormen zij een uitstekende aanvulling van den tekst, die er op gemakkelijke manier naar verwijst. Uit den zoo interessanten schat van teekeningen van vroegere leerlingen zou men gaarne nog wat méér gezien hebben; reeds nu zijn curieuze vergelijkingen mogelijk. Men zie eens de naaktstanden onder de prijsteekeningen!

Ten slotte vestig ik nog de aandacht op blad 26, dat een drietal opnamen geeft in het Museum van Reproducties van Beeldhouwkunst; zij doen zien, dat de Academie ook voor het museumwezen haar beteekenis behouden heeft. Het kleine Kunstnijverheidsmuseum is opgeheven, de verzameling is opgegaan als bruikleen in de aan de Oude Kunstnijverheid gewijde afdeling van het Gemeente Museum, maar haar rijke afgietsel-collectie heeft zij behouden en thans mooi en ruim opgesteld in speciaal er voor gebouwde zalen, waar zij nog heel wat beter tot haar recht komt dan in het oude gebouw. Het is een afdeling van de Academie, waarvoor zij op erkentelijkheid in de kringen van den Oudheidkundigen Bond aanspraak maken kan, en waarop ik ook daarom met nadruk de aandacht vestig, omdat in de historische schets van de lotgevallen der instelling over hare verzamelingen wel wat te weinig wordt gezegd.

H. E. VAN GELDER.

G. A. C. Blok, *Pieter Post (1608—1669), der Baumeister der Prinzen von Oranien und des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen*, Siegen 1937.

Het bovenstaande boekje is een op 27 Februari 1936 aan de Technische Hoogeschool te Aken verdedigde dissertatie. Volgens het voor de uitreiking van den doktersbul geldende voorschrift is het daarop gedrukt, onder rekening houden met de opmerking der Faculteit en binnen den daarvoor gestelden zeer ruimen termijn. Het proefschrift kwam echter niet in den handel, wat in Duitschland geenszins zooals bij ons vrijwel regel is. Ir. Blok — hij verwierf ook het Delftsche diploma b. i. — wist voor zijn werk gastvrijheid te vinden in „Siegerland”, *Blätter des Vereins für Heimatkunde und Heimatschutz im Siegerland samt Nachbargebieten*, van 1936 en 1937. Vervolgens is een herziene en speciaal van talloze drukfouten gezuiverde afzonderlijke uitgave verschenen, waarvan het na beschikbaarstelling der „Pflicht-exemplare” overblijvende gedeelte der oplage in een betrekkelijk kleinen kring van ter zake georiënteerden is verspreid.

Desondanks lijkt het alleszins gemotiveerd de publieke aandacht op het geschrift van den heer Blok te vestigen. Het aantal wetenschappelijk verantwoorde geschriften op het terrein der Nederlandsche architectuur-geschiedenis is zoo gering, dat werkelijke aanwinsten van waarde geacht moeten worden. Als zoodanig mag dit proefschrift zeker gelden.

De schrijver is geen kunsthistorisch publicist in grooten stijl doch een bekwaam jong technicus, die midden in de practijk van het bouwvak staat, wat hem niettemin af en toe gelegenheid laat aan architectuurhistorische belangstelling toe te geven. Het is begrijpelijk, dat een dergelijk auteur wars is van alle rhetoriek of opmaak en slechts de bedoeling heeft de resultaten van zijn onderzoek duidelijk en zakelijk vast te leggen, om werkers op kunsthistorisch terrein het gebruik daarvan mogelijk te maken. De droogheid van den tekst berust dus op een door hem zelf gewilde beperking.

Pieter Post was naar verhouding nog een der best bekende figuren onder de Noordnederlandsche architecten der 17de eeuw, van wie wij over het algemeen te weinig afweten. Het verwondert daarom niet, dat hier te zijnen aanzien geen opzienbare ontdekkingen konden worden bekend gemaakt en eigenlijk geen werken van groote beteekenis aan zijn oeuvre worden toegevoegd. Post is echter niet alleen op zichzelf als architect van belang, maar ook om zijn veelzijdige en als het ware samenbindende rol in de Hollandsche architectuur van even na 1630 tot tegen 1670. Wanneer men in onze bouwkunst onder de Republiek met steller dezes voortdurend twee stroomingen of althans ontwikkelingslijnen ziet, de stadhoudelijke en de stedelijke, zoo heeft hij aan beide een ruim aandeel. Post was voorts niet alleen de architect of ontwerper van burgerlijke bouwwerken, maar ook van kerken; en tevens een practicus, die bemoeiingen had met thans meest op het terrein van den civiel-ingenieur vallend werk aan sluizen, havens, molens, dijken, verdedigingswerken, enz. Een aaneengeschaald nauwkeurig overzicht van zijn leven en werken kan dus op velerlei punten opheldering geven.

De eerste, toentertijd verdienstelijke poging daartoe heeft wijlen de Rijksbouwmeester C. H. Peters gedaan in „Die Haghe” van 1908. De studie van Ir. Blok gaat echter veel dieper. Hij heeft natuurlijk om te beginnen vele speciale studietochten gemaakt en tegelijk de bestaande litteratuur over Pieter Post en zijn familie geheel volledig bestudeerd en waar noodig gecontroleerd. Daarna heeft de schrijver, hoewel van huis uit allerminst historicus, begrepen alleen verder te kunnen komen door uitgebreide archivalische onderzoekingen, zoowel hier te lande als in Duitschland. Zijn belangrijkste vondsten betreffen eigenlijk zelfs de architectonische werkzaamheid op Duitschen bodem van Pieter Post en nog meer van zijn zoon Maurits, voor of door toedoen van Johan Maurits van Nassau gezegd de Braziliaan. Het gaat daarbij om nieuwe bouwwerken, verbouwingen, tuinen parkaanleg in Kleef, waar Johan Maurits sinds 1647 stadhouder van den grooten Keurvorst was, voor hun beschermer zelf, den landsheer en ook voor de stad, en te Siegen, de residentie van deze linie van het huis Nassau; en tenslotte om het slot Sonnenburg in de Neumark, dat Johan Maurits als „Ordensmeister” der Johanniters tusschen 1660 en 1670 liet bouwen.

Doch ook omtrent den arbeid van Pieter Post ten onzent weet de heer Blok door nieuw feitenmateriaal ons inzicht te verruimen. Duidelijker en uitvoeriger dan vroeger de archivaris Morren dit deed, licht hij ons in over den herbouw van het Huis Honselaarsdijk en met name over de niet uitgevoerde verdere bouwplannen, die door het overlijden korte jaren na elkander van Frederik Hendrik en Willem II geen voortgang hadden. Aannemelijk wordt gemaakt, dat Pieter Post na 1650 als de geregelde bouwmeester der Staten van Holland fungeerde. De medegedeelde familiebijzonderheden werpen licht op de betrekkingen tusschen Pieter Post en Bartholomeus Drijfhout en op het kunstenaarsmilieu van onzen bouwmeester en de zijnen.

De eenige aanmerkingen, die op dit zorgvuldige werkje te maken zijn, houden slechts zijdelings verband met zijn opzet en doel. De kracht van den schrijver ligt niet in een breeden kijk op ons architectuurhistorisch verleden of op kennis van de vergelijkende geschiedenis der bouwkunst.

Zoo komt hij er toe in een samenvattende beschouwing de beteekenis van Pieter Post te overschatten en invloed van diens werk aan te nemen op vele andere bouwmeesters, die juist een geheel andere en sterker persoonlijke geaardheid toonen. Wij denken daarbij aan den naar grootschheid strevenden Arent van 's-Gravesande, den inventieven typisch-Amsterdamschen Philip Vingboons en Pieter Arentsz. Noorwits, den vloten bouwmeester der Haagsche Nieuwe Kerk.

Aldus is het ook te verklaren, dat Ir. Blok het handboek van Vermeulen niet alleen volgt in diens aanvechtbare maar daar nog een schepje bovenop doet door den Parijzenaar Simon de la Vallée, den eersten stadhoudelijke bouwmeester gedurende de jaren 1634—37, ook invloed toe te kennen op het ontwerp voor het Mauritshuis; de passage bij Vermeulen over Simon's vader Marin de la Vallée is voorts bij vergissing op hemzelf betrokken. Het merkwaardige der ontwikkeling was juist, dat het Hollandsche „Palladianisme” of 17de eeuwsche Klassicisme bij het Mauritshuis reeds gerijpt blijkt in een mate, die in Frankrijk eerst 20 tot 30 jaar later met verschillende werken van Le Vau bereikt werd.

In het geheel der studie van den heer Blok zijn dergelijke details echter van ondergeschikte beteekenis. Het komt een oprechte gelukwensch toe met zijn werk, dat alle belangstellenden ter kennisname zij aanbevelen. M. D. OZINGA.

J. Verheul Dzn., *De nederlandsch Israëlietische gemeente en hare oude synagoge te Rotterdam (1938)*.

De aanleiding tot het schrijven van dit boekje is niet van bemoedigenden aard voor de liefhebbers van oude bouwkunst. De synagoge uit 1724/5 aan de Boompjes, welke niet alleen op zich zelve maar ook als buur van het prachtige voorm. O. I. Huis van veel belang is, zal het volgend jaar worden verlaten voor een nieuw gebouw aan de Gedempte Botersloot.

Het schijnt, dat Parnassijns der gemeente belangstelling genoeg gehad hebben voor dit historisch bezit, om de uitgave dezer geschiedenis door bevoegde hand te bekostigen. Zou er in een ruimeren kring van geloofsgenooten geen Maecenas te vinden zijn, die dit anders ten doode opgeschreven monument kan redden door het te bestemmen voor een nog ontbrekend museum voor de geschiedenis van het Jodendom? Het gebouw, gelegen aan de deftigste kade en promenade van het Rotterdam der 18de eeuw, lijkt daartoe mede zeer gecigend als tastbaar bewijs der Hollandsche verdraagzaamheid in een tijd waarin, gelijk thans helaas opnieuw, vervolgingswaanzin aan de orde van den dag was.

De aantrekkelijke façade van het kerkgebouw, dat de heer Verheul als een vroeg werk wil beschouwen van den bouwmeester der Rotterdamsche Luthersche kerk Titus Favre, mag bekend worden verondersteld. Inwendig pleegt de inrichting van alle oude synagogen — als steeds zaalgebouwen met vrouwengalerijen langs de lange zijden — in hoofdzaak dezelfde te zijn. Die in kwestie vertoont echter de eigenaardigheid, dat de ark met de wetsrollen niet aan den korten wand tegenover den uitgang maar tegen het midden van een langen zijwand haar plaats heeft gevonden, wat een corresponderende opstelling van voorlezersgestoelte en galerijen meebracht. De fraaie koperen kronen, kandelaars enz. zullen wel naar de Botersloot worden overgebracht. Ook zonder het meubilair verdient deze synagoge echter alleszins behouden te blijven. M. D. OZINGA.

INHOUD VAN AFLEVERING I

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVIII]

	Blz.
G. C. LABOUCHERE, De herbouw der Maria-Hemelvaartkerk te Vianen na een brand in 1540	1
A. P. VAN SCHILFGAARDE, Buren, met 3 afbeeldingen	5
G. C. LABOUCHERE, Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk, met 3 afbeeldingen	8
F. VERMEULEN, Eenige monumenten van geschiedenis en kunst in de oude gouw Teisterbant, met 10 afbeeldingen	14
M. D. OZINGA, Het Stadhuis te 'SHertogenbosch en zijn bouwmeester, met 4 afbeeldingen en 2 tekstfiguren	21
Officieele berichten	26
Boekbesprekingen	28

[Afbeeldingen: I—VI]

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

E. J. BRILL

— UITGEVER —

LEIDEN

VEEL TE WEINIG BEKEND IS HET PRACHTIGE PLAATWERK:

NEDERLANDSCHE ZEESCHEPEN

VAN ONGEVEER 1470 TOT 1830

AFBEELDINGEN NAAR PRENTEN, SCHILDERIJEN
EN SCHEEPSMODELLEN BERUSTENDE IN HET
RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

UITGEGEVEN DOOR

J. PH. VAN DER KELLEN DZN & E. J. BENTHEM

*IV. XX BLZ. TEKST, MET 4 AFB. EN 36 PLATEN IN LICHTDRUK,
WAARVAN 2 GEKLEURD, GROOT FOLIO 48 × 33 CM.*

*Prijs bij uitgave f 30.—; thans tijdelijk voor slechts f 12.50
in linnen portefeuille*

Er is geen land waar kunstenaars het schip zoo veelvuldig hebben afgebeeld als Nederland, en de marineschilders nemen in de Hollandsche school een belangrijke plaats in. De gesteldheid van het land, onze handel naar overzeesche gewesten, en de talrijke zeeoorlogen hebben steeds de belangstelling voor schepen zéér levendig gehouden.

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL.

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE JAARGANG
AFLEVERING 2
SEPTEMBER 1938

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te 's-Gravenhage, Flatgebouw Willemspark, 73 Zeestraat.

☞ De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy ☞
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☞ bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden. ☞

AFLEVERING 3 VAN DE ZEVENDE JAARGANG VERSCHIJNT DECEMBER 1938

HET ROMEINSCHE GRENSBEWAKINGS-SYSTEEM IN ONS LAND

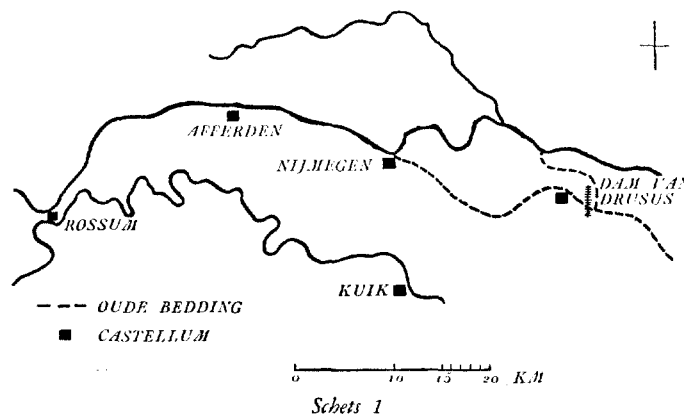
DOOR F. KROON

De Romeinen waren een zeer stelselmatig volk, hetgeen ook in hun militair bedrijf sterk tot uiting kwam. Wanneer men bijvoorbeeld een kaart beziet van de Duitse Limes, dan wordt men getroffen door het bijna starre karakter ervan. De verdeeling van de castella over deze bewakingslinie is zóó gelijkmatig dat men, als er een ontbrak, de plaats ervan welhaast door interpolatie zou kunnen bepalen. Uitgaande van de gedachte, dat er geen reden is om aan te nemen, dat de Romeinen deze stelselmatigheid in onze streken zouden hebben verloochend, deed ik een poging om een inzicht te krijgen in hun grensbewakingsstelsel hier te lande. De uitkomsten van dit onderzoek zijn hieronder weergegeven.

In zijne beschrijving van den opstand van de Bataven deelt Tacitus mede, hoe Civilis beslissend werd geslagen bij Vetera. Slechts het uitblijven van de Romeinsche vloot en het feit, dat er tengevolge van regens en de invallende duisternis geen vervolging kon worden ingezet waren oorzaak, dat zijn strijdmacht aan de geheele vernietiging ontkwam. Zooals de gebeurtenissen nu liepen hadden beide partijen eenigen tijd om zich te reorganiseeren. Hoewel Civilis daarbij versterking kreeg van de Chauken, waagde hij het toch niet om het *oppidum Batavorum* te verdedigen; hij nam daaruit alles wat draagbaar was mede, verbrandde de rest en trok zich vervolgens op het eiland der Bataven terug. Tevens vernielde hij den dam welke door Drusus was aangelegd, zoodat de rivier zich stortte in een naar Gallië afbuigende bedding, terwijl de arm tusschen dat eiland en Germanië op vele plaatsen droog viel (zie schets 1).

In dien tijd splitste de Waal zich reeds af even boven Kleef. Drusus had deze, zich naar Gallië afbuigende, bedding door middel van een dam afgesloten, eenerzijds om het eiland der Bataven gemakkelijker toegankelijk te maken van uit het Zuiden, anderzijds om den Noordelijken arm waterrijker te maken en aldus beter geschikt voor de taak van grensrivier. Civilis beoogde uiteraard door het opruimen van dien dam juist het tegenovergestelde: hij wenschte een hindernis te stellen tusschen het oprukkende Romeinsche leger en het eiland en tevens de communicatie naar het Noorden gemakkelijker te maken.

De vraag waar het bedoelde oppidum lag schijnt ook gemakkelijk te beantwoorden. Dr Holwerda ¹⁾ heeft immers op den zoogenaamden Kop bij Nijmegen de resten gevonden van een door brand verwoeste versterking, die weliswaar van inheemschen aard was, doch welker bezetting, blijkens den aard der vondsten ter plaatse, sterk geromaniseerd moet zijn geweest. Dit nu was, zooals bekend, met de Bataven het geval. Ook de plaats past goed in het beeld, dat de tekst van Tacitus ons voor oogen voert. Men mag dus wel aannemen, dat het door Civilis verbrande oppidum zich op den Kop bevond. Nu zegt Dr Holwerda hieromtrent o.a.: „Met

die vernietiging verdween een stukje typisch Bataafsch leven." Maar hier doet zich de vraag voor hoe het mogelijk was, dat deze Bataafsche versterking en dit stukje typisch Bataafsch leven buiten het eiland lagen? Men leest voor *oppidum Batavorum* wel de vertaling: de stad der Bataven, zelfs wel: de hoofdstad der Bataven. Beide lijkt mij weinig aanvaardbaar, tenzij men zou mogen aannemen dat het land der Bataven zich toen nog vrij ver ten Zuiden van Nijmegen uitstreckte. Ook de wel gangbare beteekenis van vluchtburcht zou alleen in dat geval zin kunnen hebben, daar deze burchten toch ook gewoonlijk centraal waren gelegen. Voor die uitgebreidheid van het Batavenland heb ik echter geen aanwijzingen kunnen vinden, zoodat de excentrische ligging van het oppidum wat raadselachtig blijft. Wellicht zou men voor oppidum in plaats van *de* versterking moeten lezen *een* versterking, doch ook dan blijft de ligging vreemd. Tenzij het een pas opgeworpen versterking was, ten doel hebbend om den terugtocht

naar het eiland te verzekeren voor het geval het met den opstand mis zou loopen. Doch ik geloof niet dat wij den opstandelingen zooveel tactisch overleg mogen toekennen; zij waren veel te overmoedig en te zeker van hun zaak om aan zulke voorzorgsmaatregelen te denken. Bovendien, en dit is doorslaggevend, de vondsten ter plaatse wijzen op een langduriger bestaan van de versterking. Ook dit kunnen we dus wel ter zijde stellen.

Er is echter een andere verklaring welke, mij althans, beter bevredigt. Zooals we weten hadden de Bataven, althans vóór 69, in hun land de taak om mede te werken aan de bewaking en verdediging van de grens. Daarbij genoten zij een zekere mate van zelfstandigheid. Het is daarom mogelijk dat het een uitsluitend door Bataven bezette versterking was, die in bestemming gelijkwaardig was aan de castella, doch, omdat ze inheemsch van aanleg was, volgens Romeinsch begrip niet als zoodanig betiteld kon worden. Ook de ligging wordt dan beter begrijpelijk: buiten het eigen land, om beter onder het oog van den meester te zijn, maar toch zoo aan den rand ervan dat de illusie bewaard bleef.

Nadat Civilis zich achter de nu gezwollen Waal had teruggetrokken heeft Cerealis waarschijnlijk eerst het terrein ten Zuiden van die rivier van vijanden gezuiverd en eenige versterkingen op den linkeroever weer doen bezetten. Wij lezen althans bij Tacitus in Hist. V, 20 dat Civilis plotseling en gelijktijdig een viertal versterkingen aanviel en wel: het kamp van Leg. X te Arenacum, dat van Leg. II te Batavodurum, de legerplaats van de ruiterafdeelingen te Vada en die van de hulptroepen te voet bij Grinnes.

Het schijnt wel zeker te zijn dat Arenacum te Rindern lag. Verder is er alle reden om Batavodurum weer bij Nijmegen te zoeken. Doch niet op den Kop, want het is niet aan te nemen dat het legioen zich een kamp zou hebben gemaakt in de verbrande Bataafsche versterking. Geheel ben ik het met Dr Holwerda eens dat het vrijwel zeker is dat dit Romeinsche kamp werd opgeslagen op een der heuvels in de onmiddellijke nabijheid van den Kop en wel op den Hunerberg. Nadat de opstand was bedwongen en de nieuwe dislocatie van de hier achterblijvende troepen was vastgesteld, legde Leg. X op diezelfde plek een vaste legerplaats aan, waar dit troependeel tot ongeveer 105 verbleef. Het komt mij voor dat waar *oppidum* een soortnaam was, *Batavodurum*²⁾ de eigenaam van de Bataafsche versterking was. Voor het tijdelijke kamp van Leg. II werd die naam voorloopig nog overgenomen, maar toen Leg.

X zijn vaste legerplaats betrok werd deze, naar ik elders³⁾ betoogde, *Castra Herculis* gedoopt.

Voorloopig aangenomen hebbende dat *Batavodurum* op den Hunerberg lag, beschikte ik dus, met Rindern, over twee punten, waarvan de onderlinge afstand, langs den ouden oever gemeten, rond 20 km bedraagt. Daar er voor Vada geen rechtstreeksche gegevens beschikbaar waren, hield ik mij eerst met Grinnes bezig. Hiervan wordt gewoonlijk, ook op andere gronden, aangenomen dat het bij Rossum lag. De afstand tusschen den Hunerberg en Rossum is rond 40 km, dat wil zeggen juist het dubbele van den afstand tusschen Rindern en den Hunerberg. Dit pleitte voor de juistheid van den opzet waarvan ik was uitgegaan, namelijk dat de afstanden tusschen de Romeinsche versterkingen in een bepaalde streek steeds ongeveer gelijk waren. Hieruit zou dan volgen dat Vada halfweg heeft gelegen, dus bij Druten of Afferden.

Ofschoon wat den afstand betreft, tot den Hunerberg eenerzijds en Rossum anderzijds, Druten eerder in aanmerking zou komen, zijn er echter een paar aanwijzingen van plaatselijken aard, die mijns inziens meer op Afferden wijzen. Tacitus deelt mede dat te Vada de ruiterafdeelingen gelegerd waren en dat er, toen Cerealis met een uitgelezen ruiterschaar te hulp snelde, een scherp ruitergevecht plaats had. Voor dit alles zijn, althans naar den tegenwoordigen toestand geoordeeld, de voorwaarden bij Afferden gunstiger dan bij Druten. Maar ook de naam geeft wellicht eene aanwijzing. In deel X van de *Nomina Geographica Neerlandica* noemt F. Leyden ook Afferden als te behooren tot de groep der „voorde“-namen. Indien dit juist is, dan zou daar dus een waadbare plaats moeten zijn geweest en is het verband met Vada voor de hand liggend. Op grond van deze overwegingen geef ik de voorkeur aan Afferden.

Zoo kwam ik dus tot de volgende opstelling: *Arenacum* is Rindern, *Batavodurum* is de Hunerberg bij Nijmegen, *Vada* is Afferden en *Grinnes* is Rossum. De gemiddelde afstand is 13 Romeinsche mijlen van 1,5 km⁴⁾.

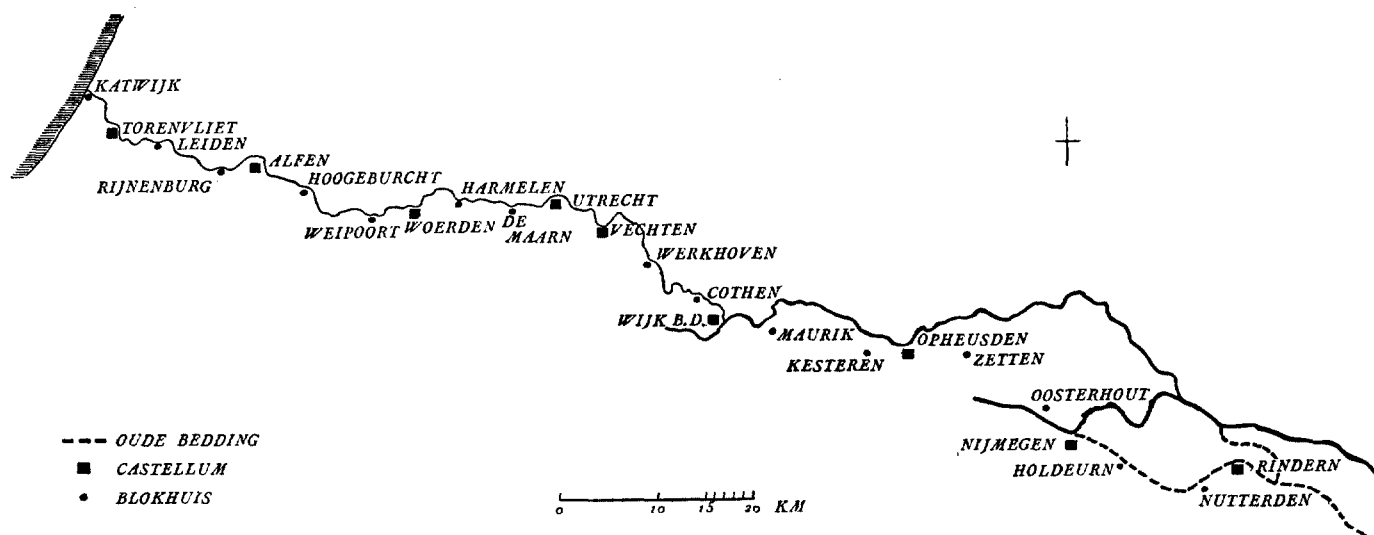
De vraag was nu of er, gebruikmakende van dit getal van 13 mijlen als standaardafstand, inzicht kon worden verkregen in het stelsel van grensbewaking langs onzen Rijn. Hierbij moest natuurlijk rekening worden gehouden met het feit dat plaatselijke omstandigheden wel eens tot kleine afwijkingen konden hebben gedwongen (zooals bijv. te Vada), zoodat de afstanden zouden kunnen schommelen tusschen rond 18

en 21 km. Voor de uitkomst wordt verwezen naar schets 2.

Het spreekt wel vanzelf dat ik alleen rekening mocht houden met vondsten van militaire aard. Nu ontbreken die, voor zoover mij bekend, in den N.O. hoek van de Betuwe geheel en al. De eerste sporen van militaire werkzaamheid vindt men pas bij Zetten, in den vorm van baksteenen met legerstempels. De afstand Hunerberg—Zetten is echter slechts 15 km., wat dus te weinig was. De volgende vindplaats is Kesteren, waar soortgelijke baksteenen zijn gevonden. Doch de afstand vandaar tot den Hunerberg is 25 km, hetgeen weer te veel is. Eerst 15 km verder treft men de volgende vindplaats aan, namelijk te Wijk bij Duurstede, waar ook baksteenen met legerstempels zijn gevonden. Nu is het

het Domplein nog het castellum van Vechten bevond, doch naar het mij voorkomt had dit een bijzondere taak als beveiliging van de zich daar bevindende haven en viel het dus buiten het eigenlijke grensbewakings-systeem, als *castellum althans*. Ik kom hierop terug.

Uitgaande van het Domplein krijgt men als eerste vindplaats van militaire aard De Meern op ongeveer 5 km afstand gelegen. (Ook dit komt later nog ter sprake). Verder gaande komt men met 14,5 km te Woerden. De afstand Woerden—Domplein is dus 19,5 km, hetgeen weer overeenkomt met den aangenomen standaardafstand. Daar echter de Rijn toenmaals iets Noordelijker stroomde en De Meern op den Zuidelijken oever lag, is een klein verschil mogelijk. Omtrent Woerden zegt Dr. Holwerda dat de vondst van Ro-

Schets 2

opmerkelijk dat de afstand van daar tot den Hunerberg 40 km is, dus juist weer het dubbele van den door mij aangenomen standaardafstand. Wijk bij Duurstede was dus voor mij als plaats voor een castellum zeer goed aanvaardbaar. Doch als dáár een castellum had gelegen, dan moest er halfweg tusschen die plaats en den Hunerberg ook nog een zijn geweest. Hiervoor kwam dan Opheusden in aanmerking, dat naar ik thans geloof Carvone was, doch van waar mij geen vondsten bekend zijn. Hierop en op Zetten en Kesteren kom ik echter nader terug.

Van Wijk bij Duurstede komt men met 20 km op het Domplein te Utrecht waar een castellum is ontgraven. Dit steunde de veronderstelling der aanwezigheid van castella te Wijk bij Duurstede en Opheusden. Wel zal men opmerken dat zich 5 km ten Zuiden van

meinsche voorwerpen er met voldoende betrouwbaarheid is vastgesteld. Of zich onder die voorwerpen ook van militaire aard bevonden is mij niet bekend. In elk geval past Woerden in de theorie.

Van Woerden, den weg langs den Rijn volgend, komt men met 19,5 km bij de Prot. Kerk te Alfen. Hieromtrent zegt Holwerda op grond van de vondsten aldaar: „Dat hier een Romeinsche versterking zou hebben gelegen lijkt in hooge mate waarschijnlijk.” Dit punt past dus weer zeer goed in de theorie.

Uitgaande van de Protestantsche Kerk te Alfen is de eerste vindplaats van militaire aard Roomburg onder Leiderdorp, waar baksteenen met legerstempels zijn gevonden. De afstand is echter slechts 12 km, zoodat het buiten het stelsel zou vallen. De verklaring kan liggen in het feit dat hier de gracht van Corbulo in den Rijn

TABELLARISCH OVERZICHT

<i>Castella</i>	<i>met blokhuizen</i>	<i>Romeinsch</i>	
RINDERN	Nutterden	Castellum vrijwel zeker.	
) 20 km	HUNERBERG (Nijm.)	?	
		Holdeurn	Baksteenen met legerstempels.
) 20 km	Oosterhout	—	
		Zetten	Baksteenen met legerstempels.
) 21 km	OPHEUSDEN	—	
		Kesteren	Baksteenen met legerstempels.
) 20 km	WIJK BIJ DUURSTEDE	—	
		Maurik	—
		Cothen	Baksteenen met legerstempels.
) 19,5 km	DOMPLEIN UTRECHT	—	
		Werkhoven	Vondsten, doch niet van militairen aard.
		Vechten	Castellum ontgraven. (Oorspronkelijk blokhuus?).
		De Meern*)	Castellum ontgraven.
) 19,5 km	WOERDEN	—	
		Harmelen	—
) 20 km	ALFEN Prot. Kerk	—	
		Weipoort	Vondsten, doch aard nog onzeker.
		Hoogeburcht	Vondsten, doch aard onzeker.
) 20 km	TORENVLIET	—	
		Rijnenburg (?) of Oostbuurt	Castellum vrijwel zeker.
	Leiden	—	
	Katwijk	Baksteenen met legerstempels.	

[*) Op de kaart aan ommezijde staat ten onrechte *Maarn*]

viel, zoodat 't een speciale taak kan hebben gehad. Ook is het mogelijk dat er een logeergebouw (praetorium?) voor autoriteiten op inspectie heeft gestaan.

Het volgende punt dat de aandacht vraagt, ligt 8 km verder, namelijk Torenvliet. Hieromtrent deelt Holwerda mede dat de vondsten daar van een aard waren als men feitelijk slechts uitsluitend uit Romeinsche castella kent. Daar de afstand van hier tot Prot. Kerk te Alfien 20 km bedraagt past het ook weer uitstekend in de theorie.

Ten slotte is er nog Katwijk, 5 km verder, waar baksteenen met legerstempels zijn gevonden. Deze plaats komt hierna nog ter sprake.

Resumeerende zien we dat het eenige werkelijk zwakke punt in de keten dus is het geïnterpoleerde castellum te Opheusden. Dat hier tot dusver nooit iets is gevonden is weliswaar geen bewijs dat er niets is geweest, maar een aanwijzing méér dan alleen het feit dat het halfweg tusschen den Hunerberg en Wijk bij Duurstede ligt zou toch zeer welkom zijn. Naar mijne meening is die aanwijzing inderdaad aanwezig, zooals uit het volgende blijkt.

Het is wel duidelijk dat de vorenbeschreven linie van castella beschouwd moet worden als de ruggegraat van het stelsel. De afstand van 13 Romeinsche mijlen toch is te groot om aan te nemen dat zich daar niets meer tusschen bevond. Naar het mij voorkwam moest elk castellum geflankeerd zijn geweest door een tweetal versterkingen van secundaire aard, welke ik gemakshalve blokhuizen heb genoemd. De vraag was nu of de vondsten ook dit deel van de theorie voldoende zouden steunen.

Het is bij dit gedeelte van het onderzoek dat Zetten, Kesteren en De Meern op het eerste plan komen.

De twee eerstgenoemde vindplaatsen flankeren het hypothetische castellum bij Opheusden; zij liggen er beide op 5 km van af en passen dus als blokhuizen daarvan zeer goed in het ontworpen beeld. Daar verder de vindplaats te De Meern ook weer op 5 km van het Domplein te Utrecht ligt steunt dit de theorie op fraaie wijze; het zou dus een blokhuus van het castellum te Utrecht zijn geweest. De andere zijde van dit castellum was gedekt door het castellum te Vechten, dat merkwaardigerwijze ook weer op 5 km is gelegen. Dit heeft

bij mij de vraag doen rijzen of Vechten niet oorspronkelijk een blokhuis van Utrecht is geweest en eerst tot een castellum vergroot toen de haven daar werd aangelegd. De mogelijkheid bestaat dat Vechten toen zelf een blokhuis kreeg bij Werkhoven, vanwaar een vondst bekend is, zij het niet van militairen aard.

Katwijk valt wellicht als blokhuis van Torenvliet te beschouwen, ofschoon ik vermoed dat het, met het oog op de ligging aan den Rijnmond, wel tot een wat belangrijker versterking zal zijn uitgegroeid.

De aandacht dient ook nog gevestigd op den Hoogeburcht bij Zwammerdam, gelegen op 5 km van de Prot. Kerk te Alfen. Hier is wel Romeinsch gevonden, doch de aard daarvan is onzeker. Niettemin maakt de afstand tot Alfen het voor de theorie zeer goed aanvaardbaar als blokhuis daarvan.

Tenslotte verdient nog vermelding Rijnenburg bij Koudekerk, vanwaar ook vondsten bekend zijn, welke aard echter onzeker is. Daar de afstand tot de Prot. Kerk te Alfen 7 km is, acht ik het twijfelachtig dat hier een

blokhuis zou hebben gestaan. Eerder denk ik aan een burgernederzetting welke ik met Matilone zou willen vereenzelvigen.

Alles bijeengenomen vermeen ik als werkhypothese te kunnen stellen dat het Romeinsche grensbewakingsstelsel in ons land bestond uit een linie van castella met onderlinge afstanden van 13 Romeinsche mijlen, welke castella werden geflankeerd door blokhuizen op ongeveer 5 km er vandaan.

Voor een gemakkelijk overzicht van deze theorie heb ik de gegevens zoowel als de hypothetische punten samengevat in de bijgevoegde tabel. Ik moge de aandacht van onze archeologen verzoeken in de eerste plaats voor 't hypothetische castellum te Opheusden (dat mijns inziens moet hebben gelegen halfweg de vindplaatsen te Zetten en Kesteren) en verder voor Woerden.

Hoewel het zeer verleidelijk was heb ik mij hier onthouden van eene vergelijking met de Tabula Peutingeriana, daar zulks buiten den opzet van dit artikel viel.

1) Hier en verder, diens „Nederland's Oudste Geschiedenis”.
2) Men neemt aan dat „durum” een Gallisch of Keltisch woord is voor versterking. Echter noemt Hist. IV, 28 een *vicus Marcodurum*. 3) Bijdragen voor vaderl. gesch. en oudheidk.

Reeks VII. Deel VIII. Af. 3/4. 1937. 4) Er lag nog een castellum te Kuik. De afstand van daar tot Rindern is juist 19,5 km. Doch dit kan toeval zijn, daar dit castellum waarschijnlijk ter beveiliging van den Maasovergang diende.

HET OXAAL VAN DE ST JANSKERK TE 'S-HERTOGENBOSCH EN NICHOLAS STONE

DOOR DR. ELISABETH NEURDENBURG

Den 22sten September 1610 brengen fabriekmeesters der „kercke van St. Jans-evangeliste” aan eenige leden van den Raad van 's Hertogenbosch een verslag uit in zake het bouwen van een nieuw oxaal ter vervanging van het oude, dat door beeldenstorm en brand was vernield. „Met alder reverentie” deelen zij mede dat zij zich „bij occasie van den tegenwardigen trefves” — d.w.z. het Twaalfjarig Bestand — beijverd hebben „meesters” te vinden, die een „schoon en constich” oxaal zouden kunnen maken „soe ter eeren Godts” als schepenen en burgers waardig. Zij leggen twee plannen over, waarvan het eerste, dat vijf bogen zou hebben, in een uitvoerig bestek is beschreven.¹⁾ Het tweede, het uitgevoerde plan, dat in het verslag als minder kostbaar in de tweede plaats is genoemd, wordt aan het slot van dat bestek slechts aldus vermeld: „Ende oft deselve drye ledenen en de raedt begeerden te hebben als het oxael van Antwerpen, naervolgende het portraict daervan, zijnde te weten met drye boghen” enz., „sal den aennemer hetzelfde soe goet ende beter als tot Antwerpen staet leveren voir de somme van elfdusent gulden”²⁾, enz. Hun verslag besluiten fabriekmeesters met de opmerking dat de „aennemer” spoedig bericht zal moeten hebben, wil hij, zooals het in het bestek heet, met „St. Jansmisse sestienhondert elff over twe jaren”³⁾ of in 1613 gereed zijn.

Wij zullen ons niet verdiepen in de beweegredenen, die schepenen leidden tot hun keuze, welke in de Resolutie van 13 December 1610 is vastgelegd.⁴⁾ Vermoedelijk spraken o.a. de kosten mee. In het Vonnis dat de Raad van Brabant te Brussel 9 Mei 1616⁵⁾, naar aanleiding van moeilijkheden over de betaling tusschen den aannemer Coenraedt van Norenberch⁶⁾ en zijn opdrachtgevers, ten gunste van den eerste uitsprak, treffen wij met vrij wel dezelfde woorden de bevestiging van die keuze aan: „van weggen Coenraedt Norenborch”..... hoe dat hij „hadde aengenomen te leveren ende te maecken een oxael in der selver kercke op den voet ende conformelijck de schilderije oft pourtraict ten anderen tijden bij die van Antwerpen doen maecken van den oxaele aldaer in Onzer Lieven Vrouwen kercke te stellen” enz.

Uit een en ander blijkt dat het voorbeeld voor de koorafsluiting in de St Janskerk van den Bosch is ge-

weest het oxaal der O.L.V. kerk te Antwerpen. Dr. P. Buschmann heeft indertijd getracht zich uit schilderijen een beeld te vormen van dezen jubé, die immers verloren is gegaan. Hij geeft er bij zijn artikel⁷⁾ een afbeelding van naar een deel van een schilderij van Peter Neefs. Te oordeelen naar deze tamelijk onduidelijke weergave is de architectonische opbouw van het Bossche oxaal zoo precies naar dien van het Antwerpsche gevolgd, dat wij begrijpen dat fabriekmeesters van het bouwwerk als geheel geen bestek behoefden in te dienen, en dat het voldoende was in de „Memorie” betreffende de beelden de opgave voor de beeldhouwers vast te leggen, zoowel voor de „personagien” als voor de „historien” (de reliefs), of zooals het in de „Memorie” heet „aengaende den aelbasterde beelden ende 't gesneden werck in de platen van d'oxael”⁸⁾.

Deze „Memorie” doet ons weten dat men in Den Bosch wat den inhoud van het voor te stellene betreft, een eigen opvatting heeft gevolgd. Maar ook bij de uitvoering is nog het een en ander gewijzigd, want wij lezen er dat men oorspronkelijk den Salvator aan de voorzijde wilde opstellen, daar waar bij de afwerking de Madonna haar plaats vond⁹⁾.

Met de uitvoering van het werk blijkt het vlot te zijn gegaan; het was in 1613 inderdaad gereed. Niet zoo met de betaling. Het werk, was, mede door de wijzigingen, boven de begrootingssom opgelopen en bijgevolg is over de afrekening veel te doen geweest. Wij noemden boven het in 1616 gevelde vonnis en weten dat reeds in 1614 de beeldhouwers „Jeronymus de Quesnoy” uit Brussel en Hans van Mildert uit Antwerpen als deskundigen er bij waren geroepen om het werk te taxeerden. Wie zich de moeite wil getroosten de posten over het oxaal in de stadsrekeningen van 's Hertogenbosch na te gaan, zal nog jaren achtereen den naam van Coenraedt van Norenberch daarin aantreffen¹⁰⁾.

Terwijl de opperleiding bij de fabriekmeesters berustte, is Coenraedt van Norenberch „de aennemer”, de man dus die het werk leverde. Zijn naam dekte onder-tusschen slechts de lading. De „meesters”, die men, dank zij de rust gedurende het Twaalfjarig Bestand¹¹⁾, heeft kunnen vinden, worden nergens met name genoemd. Buschmann, die eerst geneigd was het geheele werk, dus ook het beeldhouwwerk, als van Coenraedt

van Norenberch te beschouwen, is onder de bestudeering er van en bij het schrijven van zijn artikel wel aan het twijfelen geraakt, maar tenslotte keerde hij toch tot Coenraedt terug, den eenigen naam dien de documenten noemen, en hij schrijft hem de figuren toe, de staande beelden, en rekent hem verantwoordelijk voor de conceptie en de uitvoering van het geheel.

Dat Coenraedt verantwoordelijk zou zijn voor de conceptie en uitvoering, behoudens samenwerking met fabriekmeesters, ligt voor de hand en stellig heeft hij het architectonisch gedeelte, dat naar het Antwerpsche voorbeeld moest worden gemaakt, voor zijn rekening genomen, maar als beeldhouwer of ontwerper der beelden en reliefs zal hij niet aan het werk hebben deelgenomen, omdat hij wel de aannemer en de leverancier van de steen enz. ¹²⁾ wordt genoemd, nergens echter beeldhouwer, terwijl wij ook geen ander beeldhouwwerk van hem kennen.

Hij had zich reeds in 1607 à 1608 ¹³⁾ in Den Bosch gevestigd, misschien al om aan de restauratie van het kerkgebouw te werken ¹⁴⁾. Zooals bekend is, is hij geboren te Namen. Zijn vader, eveneens Coenraedt geheten, werkte vermoedelijk voor de kerk te Willemstad. De zoon, dus feitelijk Coenraedt Coenraedts van Norenberch, de aannemer van het oxaal, levert „de goede Engelsche aelbaster”, het marmer en de zg. toetssteen voor het oxaal ¹⁵⁾. Het werk wordt te plaatse gemaakt „in de loodsie aen den oxael”, alwaar de werklieden in dat zelfde jaar „gevrocht hebben” ¹⁶⁾.

Het is in de stadsrekeningen dat deze verschillende posten zijn overgeleverd. Daar ook vinden wij de „ingenieurs oft meesters van oxael in St. Janskercke” vermeld ¹⁷⁾. In 1613, 28 September, ontvangen de werklieden, die het oxaal gemaakt hebben, bij hun vertrek uit de stad nog een som gelds „tot vereeringe” ¹⁸⁾, zooals de gebruikelijke term was.

Gaan wij deze gegevens na, dan bemerken wij dat er wordt gesproken van ingenieurs en meesters van het oxaal en dat fabriekmeesters in hun verslag berichten over het vinden van „meesters” (meervoud), die een waardig oxaal voor de kerk zouden kunnen maken. Ook zien wij dat de werklieden, die aan het oxaal hebben gewerkt, na de voltooiing op 28 September 1613 de stad verlaten.

Hieruit maken wij de gevolgtrekking dat Coenraedt van Norenberch, die zelf, al een aantal jaren poorter, in den Bosch woont en werkt, „meesters” van elders heeft laten komen om het werk, dat hij had aangegenomen, met den beitel ter plaatse — immers in de loods — te vervaardigen. De wapenstilstand had het zoeken

naar deze meesters begunstigd. Kwamen zij dan wellicht uit het noorden, dat wil zeggen uit de Noordelijke Nederlanden, uit Amsterdam?! De naam van Hendrick de Keyser is indertijd al door mij genoemd voor een der beelden aan het oxaal, voor Johannes den Evangelist ¹⁹⁾. Maar De Keyser is zeker niet in Den Bosch aan het werk gegaan. Ware dit zoo, zijn naam zou dan wel in een der documenten genoemd zijn. En hij zou stellig niet onder de leiding van een ander, die aannemer van den jubé was, zijn gaan werken. Maar Nicholas Stone, zijn meesterknecht? Hier staat de zaak anders. Stone was jong en had geen eigen werkplaats en — wat meer zegt — wij kunnen zijn hand aanwijzen aan de beeldhouwwerken van het oxaal.

Maar zoo eenvoudig is de zaak toch niet. Reeds Buschmann maakte opmerkzaam op de verwantschap van het beeldhouwwerk aan het oxaal met werk van Cornelis Floris ²⁰⁾ en op de traditioneele opvatting in de beelden en de reliefs onder invloed van de Zuid-Nederlandsche italianiseerende en — ik voeg er bij — Jean Goujon navolgende meesters. Ja, ik zou thans zelfs nog verder terug willen gaan tot den invloed van Jean Mone, den hofbeeldhouwer van Karel V, die omstreeks 1548 is overleden, den maker van grafmonumenten en altaren, die bijna alleen in albast en marmer zijn uitgevoerd, den voorganger van Jacques Dubroeuq en Cornelis Floris, Mone, die in deze landen de grondlegger is van den stijl, dien wij tot in de 17de eeuw zien volgen. Immers nog 16de eeuwsch is de gedachte, die aan het Bossche oxaal vorm gaf. Een 16de eeuwsch oxaal te Antwerpen werd behoudens de details gecopieerd, en ook in de details is de traditie van die eeuw levend gebleven. Het korf-met-vruchten-motief onder de beelden — drie groote en vier kleine vruchtenmandjes —, het ornament met grotesken op de lijsten — cartouches met rolwerk, ranken, band- en staafwerk met bloemkelken en vruchten, engeltjes en menschenfiguren, oprijzende uit ranken en bladeren of kelken, menschvogels, dieren — zijn daarvan de meest opvallende uiterlijke voorbeelden. Telkens zijn wij weer geneigd aan Cornelis Floris te denken, zoo in den opbouw, de zwikvulling met de engelen, de plooiën en vooral ook in de keuze van de allegorische figuren. Wij moeten dus wel aannemen dat zowel de ontwerper van het geheel als de beeldhouwer(s) zich naar het voorbeeld van Corn. Floris hebben gericht.

En toch schijnt door al dit werk, dat onder invloed van traditie en Zuid-Nederlandsche meesters der 16de eeuw tot stand kwam, de hand door van een Noord-Nederlander. Zijn beeldhouwers-handschrift lezen wij

van de beelden en reliefs af. Hoe moeten wij ons nu het verloop voorstellen? De stijlkritiek wijst ons hier den weg, want onmiskenbaar is de hand van Nicholas Stone zoowel in de figuren als in de reliefs.

Voordat wij de beelden en reliefs gaan bekijken, moet ik nog kort over het geheele werk spreken. Dat wij voor het Bossche oxaal een reisje naar Londen moeten maken is bekend genoeg, maar wij moeten eerst nog enkele oogenblikken naar den Bosch terugkeeren. Nadat in September 1613 het oxaal was gereed gekomen en vervolgens nog van kandelaars voorzien, zijn de processen over de betaling, ook nadat de stad in 1616 tot een hoogere som was veroordeeld, nog tot 1632 voortgezet. Maar het oxaal stond daar in de Sint Janskerk als een groots opgezet, architectonisch en sculptureel belangrijk werk²¹⁾. De beruchte tand des tijds heeft er in de ruim twee en een halve eeuw, dat het ter plaatse stond, aan geknaagd. Verschillende handen en attributen der beelden en andere details zijn verloren gegaan. Omstreeks 1870 besloot men, niet tot restauratie, maar tot afbraak!²²⁾ Nadat het monument was verkwanseld, maar gelukkig in goede handen gekomen, doordat de directie van het Victoria and Albert Museum (toen South-Kensington-museum) het heeft gekocht, en vervolgens opgesteld, werd het in 1873, toen Victor de Stuers het bij verrassing in het Londensche museum zag staan, een der voornaamste argumenten tot het schrijven van zijn Gidsartikel „Holland op zijn smalst”²³⁾. Ongeveer 45 jaar daarna heeft Dr Buschmann er zijn uitvoerig artikel in *Onze Kunst* 1918²⁴⁾ aart gewijd en het door goede reproducties meer bekend gemaakt. Hij heeft daar met alle gegevens betreffende het oxaal rekening gehouden en onder andere ook het niet uitgevoerde ontwerp besproken en overeenkomst zoowel als verschil tusschen het Antwerpsche, het Doorniksche en de „Memorie” en het uitgevoerde oxaal nagegaan. De iconografische kant, voor zoover het tenminste de beeldbeschrijving betreft — want de combinatie der „personagien en historien” is niet zoo gemakkelijk te overzien — heeft hij voldoende verzorgd. Wij kunnen deze kant van het onderwerp ter zijde laten, want ons gaat het om het aanwijzen van den beeldhouwer of de beeldhouwers van het oxaal, de makers van de staande beelden en de reliefs.

Nu eerst nog een enkel woord over de nieuwe opstelling, want sinds Buschmann het oxaal in 1918 uitvoerig behandelde aan de hand van toen vervaardigde photo's, en sinds ik het zag in 1920 om het beeld van Johannes den Evangelist van nabij te zien, is het oxaal door de goede zorgen van Mr Bedford, afdeulings-

directeur van het Victoria and Albert Museum, verplaatst en opnieuw opgesteld. Het staat nu niet meer in de zaal der afgietsels, maar in een der groote hallen niet ver van den hoofdingang van het museum. Het is alleen jammer dat de ruimte, dat wil zeggen de breedte van de hal, niet toeliet ook de beelden en reliefs van de zijanten op hun plaats aan te brengen. Zij moesten onder de bogen worden opgesteld. Maar de reliefs van de achterzijde, die men indertijd uit fragmenten weer samenstelde, konden nu hun plaats krijgen.

Evenals indertijd de afbeelding in het artikel van Buschmann mij tot de toeschrijving van Johannes den Evangelist aan Hendrick de Keyser bracht, zoo waren het ook thans afbeeldingen bij datzelfde artikel, die mij, toen ik eenmaal de hand van Nicholas Stone in verschillende werken in ons land had herkend, zijn beeldhouwershandschrift deden vinden aan het oxaal, dat gemaakt is in de twee laatste jaren van zijn verblijf in Nederland.

Het samentreffen aan één monument van beeldhouwwerk van Hendrick de Keyser en Nicholas Stone in deze jaren is niet alleen niet vreemd, maar de aanwezigheid van werk van den meesterknecht bevestigt nog eens mijn toeschrijving van den Sint Jan aan De Keyser, en dit beeld van den meester steunt de toewijzing van andere figuren van het oxaal aan Stone. Het beeld dat De Keyser maakte van den voornaamsten heilige van de Bossche Kerk, dat verdwaald leek aan het oxaal van overigens onbekende hand, blijkt nu te staan naast het werk van zijn meesterknecht en aanstaanden schoonzoon.

Aan de hand van de mooie photo's, die ik in het Victoria and Albert Museum ten geschenke kreeg, zal ik thans een en ander nader bespreken, waarbij wij het beeldhouwwerk met Stone's Engelsche werken zullen vergelijken, met de monumenten dus, die hij na zijn terugkeer in Engeland, dat is sinds 1615, heeft gemaakt²⁵⁾. Want hoewel ik de epitaaf voor Jacob van der Dussen in de Oude Kerk te Delft²⁶⁾ zeer stellig als werk van Stone beschouw, is het toch aangewezen dat wij voor onze vergelijking de monumenten kiezen, die de beeldhouwer zelf als eigenhandig heeft aange-teekend in het notitieboek, dat hij in Engeland van zijn werken heeft gehouden²⁷⁾. Zoo zegt hij bij het wandmonument dat hij in 1615 voor Thomas Sutton in de kapel van het Charterhouse te Londen maakte, dat hij dit deed in samenwerking met Janson, d.i. Nicholas Jansen of Johnson, maar dat hij persoonlijk al het beeldhouwwerk er aan heeft vervaardigd, evenals aan het kleinere wandmonument voor John Law in dezelfde

kapel²⁸). Behoudens over samenwerking met enkele anderen, onder andere met Bernard Jansen, en in latere jaren met zijn zoons, vinden wij verder zelden van hulp gerept. Dat Stone die bij zijn vele werk wel heeft gehad, is zeker, maar wanneer wij uit de werken, die hij als door hem zelf gemaakt (I made) noteert, het beste kiezen, dan kunnen wij in verband met de wijze, waarop hij zijn notities heeft ingericht, aannemen dat daarvan zijn beeldhouwershandschrift evengoed afgelezen kan worden als van de monumenten voor Sutton en Law.

Reeds eerder had ik gelegenheid eenige trekken van Stone's werk aan te wijzen²⁹). Wanneer ik dit thans iets uitvoeriger tracht te doen, dan noem ik een kwijnende gezichtsuitdrukking en houding van hoofd op lange, vaak zeer lange hals³⁰), een neiging om de figuur te plaatsen als tegen een schild, door een mantel gevormd³¹), het opstaan en omslaan van enkele randen van den mantel³²), zooals dit, eenigszins anders, ook voorkomt bij Hendrick de Keyser en eveneens reeds bij Jean Mone. Voorts het soms wel heel sterk laten doorschijnen van details van het lichaam door vaak vrij dikke stoffen; het optrekken van een plooï over het scheenbeen. Daarenboven varieert hij zijn plooïen, zoodat wij er twee soorten in kunnen aanwijzen, dunne, trekkend om door de stof schijnende deelen van het lichaam en opgehoopte, dikkere, met een eigenaardig soort van gleufjes of onregelmatige smalle deukjes³³). Het blijkt dat wij al deze trekken en nog andere details, als bijvoorbeeld vier putjes op de plaats van de knokken der vrouwenhanden³⁴), ook bij het beeldhouwwerk van het Bossche oxaal aantreffen.

Laten wij nu de beelden en reliefs van het oxaal nader vergelijken en tegelijkertijd zien in hoeverre wij daar stijleenheden in den opzet, en uit het beeldhouwershandschrift verschillende meesters kunnen aflezen. Daarbij zal blijken dat de ontwerpen voor het beeldhouwwerk van één hand moeten zijn; welke zullen wij nog even in het midden laten, al meenen wij wel te kunnen zeggen dat de leiding bij de uitvoering stellig bij Nicholas Stone heeft berust, want alle eigenaardigheden, die wij in diens werk hebben opgemerkt, zijn in het beeldhouwwerk aanwezig. En zelfs valt Johannes de Evangelist³⁵), dien wij om de speciale gedeukte plooïen en het gezichtstype aan Hendrick de Keyser hebben toegeschreven, in opzet niet uit de rij der beelden. Zoo vinden wij hier ook de mantelpartij, waar de rechterzijde der figuur als tegen een achtergrond of plooïenschild uitkomt. Wilde iemand betoogen dat De Keyser wel het ontwerp voor deze figuur maakte, maar

ze niet zelf uitvoerde, dan zou ik bij de zeer nauwe samenwerking van De Keyser en zijn staf daartegen misschien geen bezwaar hebben, maar het blijft ook mogelijk dat hij een ontwerp dat hij gereed had voor de Zuiderkerk te Amsterdam, die immers oorspronkelijk Sint Janskerk zou heeten, heeft afgestaan voor de koorafsluiting, die ook voor een Sint Janskerk werd gemaakt³⁶). Mogelijk ook heeft hij deze hoofdfiguur speciaal voor het oxaal ontworpen. Maar hierover straks nog nader.

Zeer duidelijk de kenmerken van Stone's hand dragen de Petrus³⁷) en de Paulus³⁸) aan het oxaal. In details geheel overeenkomend, vertoonen ze de hoofdhouding en plooïen van dezen beeldhouwer. Men lette op beider gebogen hoofden en de sterk gebogen halsspier van Paulus, op beider krulhaar, op de teekening van neus, oog en wenkbrauwen (dezelfde neusbrug en streepwenkbrauwen), op de teekening der handen en vingers met ietwat gebogen vingertoppen. En beide staan tegen een soort mantelschild en de mantels hebben een omgeslagen plooï, die op Stone's wijze is uitgevoerd. Ook de verdere plooïen komen overeen, dun en strak getrokken, zoowel als plaatselijk meer opgehoopt met de boven aangeduide gleufjes of gootjes, die hier trouwens zeer gematigd zijn toegepast; nog het meest bij de Paulusfiguur. Ook zijn de knieën weer duidelijk afgetekend en valt er een plooï van een der knieën met ietwat zijdelingschen zwier naar omlaag tot even boven den enkel. Eigenaardig, maar kenmerkend voor Stone, is het afteekenen van den navel, iets dat ook door andere meesters uit dien tijd wel wordt gedaan, maar hier zelfs voorkomt op plaatsen, waar minstens twee lagen stof over elkaar moeten liggen als bij den Paulus, terwijl van deze figuur ook de zaagspielen nog even doorschijnen op soortgelijke wijze als bij de vrouwenfiguren vaak de borsten, zooals onder andere aan het monument voor Georges Holles in Westminster-abbey. Hoewel ik boven zeide dat ik geen vergelijking wilde maken met het werk dat ik zelf aan Stone heb toegeschreven, bekruipt mij toch de lust hier naar de beelden van Geloof, Hoop en Liefde aan de epitaaf voor Jacob van der Dussen in de Oude Kerk te Delft te verwijzen³⁹).

Voordat wij de Madonna van het oxaal bespreken, bekijken wij eerst de beelden van Pax en Justitia⁴⁰), welke laatste ook de hand van Stone zelf verraadt door de gezichtsuitdrukking, den langen hals, de omlijsting der borsten, de plooïen met holle gleufjes⁴¹), welke soort van plooïen in het bijzonder voor de kleding der vrouwenfiguren is gebruikt. Wij merken voorts het schildvormige van den mantel op, de opgeslagen

randen, de afteekening van de rechterknie door de stof. Helaas zijn de handen met de attributen verloren gegaan, anders zouden wij, als bij de beelden van Stone aan het Holles-monument en evenals aan de enkele handen die nog gespaard bleven aan de andere vrouwenbeelden van het oxaal, vier putjes opmerken op den handrug.

Ook de Pax vertoont eendere plooiën en heeft precies dezelfde plooi van de knie naar beneden als de figuren van Petrus en Paulus. De kop is boven het tamelijk roode albast van den mantel in wit albast afzonderlijk opgezet. Ofschoon deze een diadeem draagt als de Justitia, waarmee een door Stone geliefkoosde verhooging van het hoofd wordt bereikt (zie toefjes haar bij andere figuren), toch meen ik dat deze kop, die in afwijking van de Petrus, Paulus en Justitia geen ingegrifde pupillen heeft, niet van Stone's hand is, al past dan ook het ontwerp met den langen hals wel in zijn stijl.

Hier vinden wij een zachten overgang tot de Fides, de Caritas en de Spes⁴²⁾ en eindelijk tot de Madonna⁴³⁾, die m.i. alle van denzelfden ontwerper, waarschijnlijk wel Stone, zijn, waarvan echter de Madonna zeker door een andere hand is uitgevoerd. De Spes is nog het best. De kleine verhooging door diadeempjes, de plooiën, de plaatselijke doorschijning van het lichaam en ook de vier putjes op den handrug zijn weer alle te vinden. Men behoeft echter slechts de fijne handen met de vier curieuze putjes van het — wel latere — Holles-monument in Westminster-abbey te vergelijken met de hand van de Madonna om te zien dat een ander dan Stone deze beitelde, maar de vier putjes, de plooiën en houdingen bij Madonna, Kindje en bij de zwikfiguren boven de bogen — die ook overigens dezelfde trekken vertoonen, zoowel in de kopjes als in de plooiën — alles wijst op een zelfden ontwerper. Naast de drie hoofdfiguren der bovenrij vertoonen ook de kleinere schildhouders, grootendeels verborgen achter hun schild, geen verschil van stijl met dien van de beelden en zelfs heeft de rechtsche kop overeenkomst met Paulus. Dat de Madonna het minst in Stone's werk past, meen ik te kunnen verklaren uit het feit dat oorspronkelijk op de plaats, die door deze figuur wordt ingenomen, de Salvator was ontworpen, zooals de „Memorie" aangeeft. Stone, die op het punt stond naar Engeland te vertrekken en die te voren nog in Amsterdam in het huwelijk zal treden⁴⁴⁾, heeft grooten spoed achter het werk gezet, maar de tijd heeft hem ontbroken om zelf nog de Madonna uit te voeren. Hij maakte het ontwerp, maar

moest het beitelen aan een mindere kracht overlaten.

En thans de „historien", de reliefs. Zoowel de voorstellingen uit het „Leven van Christus" aan voor- en zijkanten van het oxaal⁴⁵⁾ als de „Werken van Barmhartigheid" aan de achterzijde, zijn alle in Stone's stijl, zoo niet door zijn hand uitgevoerd. Men lette op de gezichten en het krulhaar, op de plooiën. Zelfs vinden wij de plooi over het scheenbeen van de Petrusfiguur ook bij den neergestorten Petrus op de „Verschijning op den berg Tabor" ⁴⁶⁾. En die plooi hebben onder andere ook de figuur links op de „Doornenkroning" en de voorgrondfiguren bij de „Bruiloft van Kana". Maar evenzeer vindt men ze of een der andere trekken op de reliefs van de achterzijde, de „Werken van Barmhartigheid" ⁴⁷⁾. En ook andere reliefs als de „Hemelvaart" en de „Opstanding" ⁴⁸⁾ komen in alles overeen, terwijl de harnassen en helmpluimen ons doen denken aan die van de monumenten voor Sutton en Holles, die Stone in Engeland zal maken.

Als Stone niet zelf de reliefs heeft gehouwen, dan heeft hij een medewerker gehad, die zijn stijl al zeer goed verstond. Wellicht is een dergelijke samenwerking ook de verklaring voor kleine verschillen in de beelden van de Spes, Caritas en Fides met die van Paulus en Petrus.

En hiermede hebben wij niet alleen getracht de groote stijleenheden en de helpershanden aan te wijzen aan het beeldhouwwerk van het oxaal, maar meteen ook de overeenkomst met het werk van Stone in Engeland (en Holland), die zoo groot is dat wij wel als zeker mogen aannemen, dat Coenraedt van Norenberch het beeldhouwwerk voor het door hem aangenomen oxaal, niet alleen door De Keyser's meesterknecht en zijn helpers liet uitvoeren, maar het ontwerpen van de beelden, die aan het, naar Antwerpsch voorbeeld gevolgde architectonische werk moesten aangebracht, aan Nicholas Stone heeft overgelaten.

Zoo stel ik mij den gang van zaken aldus voor: Voordat de fabriekmeesters aan Coenraedt van Norenberch als aannemer het werk hebben gegund, is in overleg naar een beeldhouwer of beeldhouwerswerkplaats omgezien, die in staat zou zijn het vele figurale en relief werk in korten tijd te leveren. De rust van het Twaalfjarig Bestand maakte het mogelijk het alom bekende atelier van Hendrick de Keyser in het werk te betrekken. Daar was te dien tijde een kracht aanwezig, die het vele werk zou kunnen verzetten, Nicholas Stone. En misschien is de voorwaarde — in twee jaar gereed — wel van Stone zelf afkomstig, die zijn toekomst in Engeland voor zich zag, en immers in Mei 1613 met

Maria de Keyser trouwt en vervolgens vertrekt en in 1614 een huis in Londen koopt ⁴⁹).

Het ontwerpen der beelden kan evengoed in De Keyser's atelier zijn geschied als eenige jaren later voor de galerij van Hans van Steenwinckel voor Frederiksborg ⁵⁰). Toen immers bereikte den beeldhouwer De Keyser een globaal ontwerp, dat in zijn bezit bewaard gebleven, in de „Architectura Moderna” is afgebeeld, een architectonisch werk dus ook, waarvoor hij de beelden ontwierp, terwijl zijn meesterknecht Geraerd Lambertsz ze beitelde. Een dergelijke samenwerking is in 1611 ook mogelijk tusschen De Keyser en Nicholas Stone met Coenraedt van Norenberch.

Maar ook Stone kon niet alles eigenhandig gereed maken en een of twee andere krachten werkten mee, terwijl hij zelf ook nog in Delft werkzaam was. Onder-tusschen vinden wij ook in Stone's Engelsche werk, dat hij als eigenhandig in zijn Notebook aangeeft, dergelijke heterogene details, waardoor wij dezelfde moeite hebben als bij het oxaal, wanneer wij precies zouden willen zeggen, hier zie ik Stone's hand en daar die van een medewerker.

Of nu de ontwerpen van al de beelden en reliëfs door Stone zelf zijn gemaakt of wellicht door Hendrick

de Keyser, is een vraag, die wij ons tot slot nog moeten stellen. In De Keyser's atelier is het beeldhouwwerk niet gemaakt. Stone werkte in Den Bosch in de „loodse”. Eén beeld heeft De Keyser stellig gemodelleerd en waarschijnlijk ook gebeiteld. De andere beelden vertoonen zoo zeer den stijl van Stone, dat ik geneigd ben de ontwerpen en modellen op rekening van dezen te schrijven. Als het werk voltooid is, is Stone's tijd gekomen om een geheel zelfstandig meester te worden. De beteekenis van zijn atelier in Londen al dadelijk na zijn vestiging staat met de werken, die hij daar in 1615 eigenhandig uitvoerde, er borg voor, dat hij in staat was het beeldhouwwerk voor het oxaal te ontwerpen. Hendrick de Keyser, die in Amsterdam en daarbuiten waarlijk werk genoeg had, kon met een gerust hart het beeldhouwwerk aan het oxaal aan zijn aanstaanden schoonzoon en meesterknecht overlaten.

De Directie van het Victoria and Albert museum te Londen, die indertijd het Bossche oxaal van vernietiging redde, smaakt thans de voldoening, dat zij een uitvoerig en belangrijk jeugdwerk bezit van een van Londen's beste 17de eeuwse beeldhouwers, Nicholas Stone.

1) In Onze Kunst 1918² blz. 1 e.v. heeft Dr P. Buschmann het oxaal uitvoerig besproken en in vijf bijlagen de voornaamste archivalia gepubliceerd, of voor zoover ze gepubliceerd waren, daarnaar verwezen.

2) Onze Kunst t.a.p. blz. 32.

3) T.a.p. Bestek.

4) T.a.p. blz. 32.

5) T.a.p. blz. 34—35.

6) De naam wordt verschillend geschreven: Coenraedt Norenborch of Norenberg, van Noorenberch, Norenberg.

7) Onze Kunst t.a.p. blz. 23. Een schilderij van P. Neefs in het Mauritshuis, cat. nr. 248, geeft ook een globaal beeld van het Antwerpsche oxaal; daarbij is echter de middenboog hooger dan de zijbogen; terwijl overigens de overeenkomst in den opzet duidelijk is, zijn de details niet te zien; wel staan er beelden op dezelfde plaatsen als bij het Bossche en zijn er ook zwikfiguren aangegeven.

8) Onze Kunst, t.a.p. blz. 33; bijlagen IV en V.

9) In de marge van het verslag van fabriekmeesters nopens het beeldhouwwerk staat aangetekend: „dat het beelt van Onze Lieve Vrouwe geplaatst sal moeten worden voir in het middel van den oxaele aen de hooghe zyde, den Salvator binnen den choir” enz., de rest „volgende tvoirs concept”; t.a.p. blz. 33. En aldus is geschied.

10) R. A. van Zuylen Jr, Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch, 2de deel. Zie hierover ook Oude Kunst t.a.p. blz. 8 noot 4, waar verwezen wordt naar J. C. A. Hezenmans, De St Janskerk te 's Hertogenbosch (1866); zie blz. 253 e.v. aldaar.

11) Zie boven.

12) Van Zuylen t.a.p. blz. 1212. Ook elders wordt hij genoemd koopman van Namensche steen (M. D. Ozinga Protestantische kerkenbouw in Nederland, blz. 151). Thieme Becker, i.v. Coenraedt II, zegt van het oxaal „wohl nach seinen Skizzen bzw. Angabe

von anderen ausgeführt”.

13) Van Zuylen t.a.p. blz. 1175. „Coenraet Coenraets van Norenberch, geboren tot Namen” wordt ingeschreven als poorter. Zie ook Thieme Becker t.a.p.

14) In het Verslag van fabriekmeesters over plannen voor een nieuw oxaal lezen wij over de voorafgaande restauratie der gewelven; zie Onze Kunst t.a.p. blz. 29, 30.

15) Zie ook noot 12 hierboven en Onze Kunst t.a.p. blz. 31.

16) Van Zuylen t.a.p. blz. 1212.

17) T.a.p. blz. 1212: de „Ingenieurs oft mrs van oxael in St Janskercke” die het „patroon” maken voor het hooge altaar met het crucifix eind Sept. 1613.

18) T.a.p. blz. 1212.

19) Zie Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond 1920 blz. 159 e.v. en E. Neurdenburg, Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam, blz. 110 e.v.

20) R. Hedicke heeft het Bossche oxaal opgenomen in zijn boek: „Cornelis Floris und die Florisdekoration, Studien zur niederländischen und deutschen Kunst im XVI. Jahrhundert”; zie pl. XLVII 1; het oxaal is hier echter in spiegelbeeld gegeven.

21) R. Hedicke t.a.p. noemt het naast vele oxalen van minder beteekenis „ein Werk von Rang”. Verg.: Thieme Becker: „den berühmten Lettner”.

22) Verg. o.a. Hezenmans t.a.p., wiens bewondering voor het monument niet heeft kunnen verhinderen dat hij het oxaal, evenals zijn tijdgenooten, als een sta-in-den-weg voor het bijwonen van den dienst beschouwde.

23) De Gids 1873 (IV) blz. 320. De Stuers geeft zelfs een groote uitvouwbare gravure van het oxaal in de anders zelden geïllustreerde Gids.

24) Zie noot 1 hierboven.

25) Mr Bedford stelde mij bij mijn bezoek aan het V. a. A. museum in September 1937 alle gewenschte photo's ter hand „with the compliments of the direction”. Ik betuig hiervoor nog eens mijn

dank. Het is jammer dat ik naast deze mooie photo's slechts een enkele van een détail van een der Engelsche werken van Nicholas Stone heb kunnen machtig worden. Ik moet mij behelpen met de afbeeldingen, die wel overvloedig, maar lang niet altijd van voldoende afmetingen, en evenmin steeds duidelijk, in de publicatie van Stone's notitieboeken door Walter Lewis Spiers zijn opgenomen; zie The Walpole Society deel VII (1918/19). Zie ook enkele afbeeldingen in Bulletin van den N.O.B. 1911 blz. 49 e.v. bij het artikel van A. W. Weissman, De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser.

26) Zie Oudheidkundig Jaarboek 1936 blz. 59 e.v.

27) Met dit notitieboek begon Stone in 1631; zijn vroegere werken teekende hij er echter ook in op.

28) Zie The Walpole Society deel VII blz. 40 en Oudheidkundig Jaarboek 1936 blz. 63.

29) T.a.p. blz. 59 e.v.

30) Verg. The Walpole Society deel VII, titelplaat, monument Sir Thomas Bodley in Oxford van 1615; en t.a.p. pl. III e.v. monument Thomas Sutton, kapel van het Charterhouse, Londen, van 1615; of Bulletin N.O.B. 1911 blz. 54 en 55; voorts The Walpole Society deel VII pl. V, epitaaf voor John Law, kapel Charterhouse, Londen, eveneens van 1615. Bij de verwijzing naar de afbeeldingen in het 7de deel der Walpole Society noem ik de monumenten, die ik óf zelf heb gezien, óf die voldoende duidelijk zijn afgebeeld om vergelijking tenminste eenigszins mogelijk te maken.

31) T.a.p. pl. IX, monument Lady Carey in Stowe, van 1617—18, of Bulletin N.O.B. 1911 blz. 59 en The Walpole Society deel VII pl. III, voorts pl. XVI, XIX, XX en XXII, maar dit zijn meest werken van later datum.

32) T.a.p. pl. III.

33) Verg. o.a. The Walpole Society VII Titelplaat en pl. III (verg. daarmede pl. XXII) en zie pl. IX, XIII, XII a en XXX a.

34) T.a.p. pl. XIV c, monument voor Georg Hollis, Westminster-Abbey, Londen, van ± 1626.

35) Zie onze afb. 1 midden rechts of Bulletin N.O.B. 1920 afb. 160, of Onze Kunst t.a.p. afb. blz. 19, of Neurdenburg, Hendrick de Keyser, Beeldhouwer en Bouwmeester van Amsterdam, afb. pl. XXVII.

36) Zie Bulletin N.O.B. 1920 blz. 159.

37) Zie onze afb. 1 links en afb. 3.

38) Zie afb. 1 rechts en afb. 4.

39) Zie Oudheidkundig Jaarboek 1936 pl. XV.

40) Zie onze afb. 6 en 7 en afb. 1, waar Justitia en Pax onder de bogen door te zien zijn. Verg. Onze Kunst t.a.p. blz. 27, waar op een photo van het oxaal, nog op zijn oude plaats in de Bossche kathedraal, de zijkant te zien is.

41) Verg. Walpole Society VII pl. XIII Lady Bacon's hoofd-
doek (tombe van Sir Nicholas and Lady Bacon in St. Mary's church, Redgrave, Suffolk, 1620?) en pl. XII plooien van de sjerp van Sir Thomas Cornwallis (wandmonument in St. Mary's church Porchester Castle, Hants, 1619) enz.

42) Zie onze afb. 1, bovenste rij. Voor de Caritas zie ook Onze Kunst t.a.p. blz. 17.

43) Zie afb. 1, benedenste rij, midden links.

44) Neurdenburg t.a.p. blz. 7 e.v.

45) De reliefs van de zijkanten zijn nu geplaatst onder de Justitia en de Pax, die ook van de zijkanten afkomstig zijn; zie onze afb. 1.

46) Zie afb. 5, een der reliefs van de voorzijde; zie ook afb. 1.

47) Zie afb. 8, een der 8 reliefs van de achterzijde, zie voor andere van deze reliefs Onze Kunst t.a.p. blz. 12 en 14.

48) Zie afb. 2, een der 4 reliefs van de zijkanten.

49) Neurdenburg t.a.p. blz. 7 enz.; Oudheidkundig Jaarboek 1936 blz. 59 e.v. en The Walpole Society t.a.p. blz. 3; zie ook Bulletin N.O.B. 1911 blz. 49 en Oud Holland 1920 blz. 155—157.

50) Neurdenburg t.a.p. blz. 130 e.v.

RESTAURATIE VAN HET KERKGEBOUW DER NED. HERV. GEMEENTE TE NAALDWIJK

DOOR H. VAN DER KLOOT MEIJBURG, ARCHITECT B.N.A.

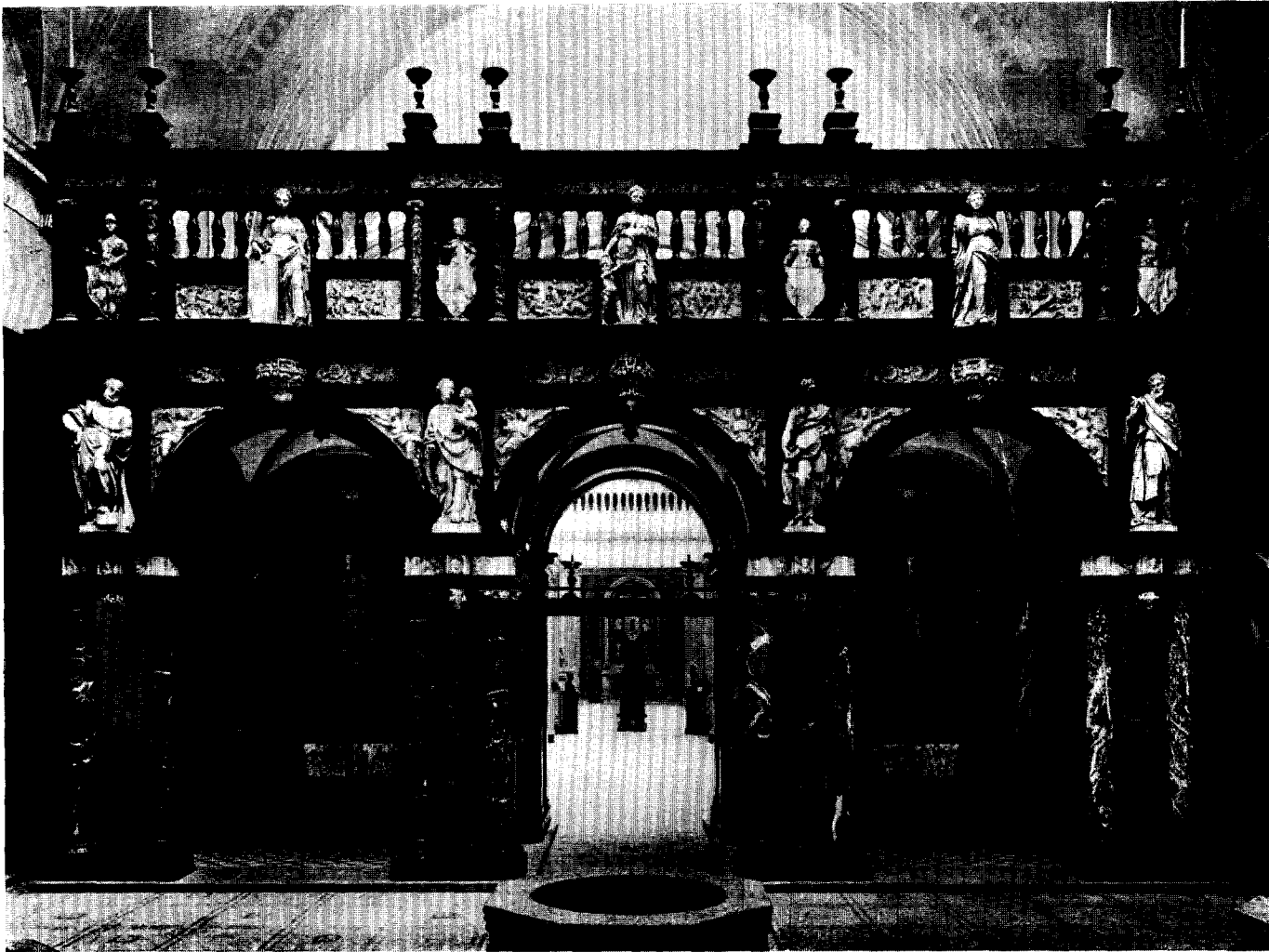
Na een grondige voorbereiding, gevolgd door langdurige onderhandelingen over het verkrijgen van de onontbeerlijke subsidie's van Rijk, Provincie en Gemeente en moeizame pogingen der Kerkvoogdij om uit eigen middelen een kapitaal beschikbaar te stellen kon in 't begin van 1933 opdracht tot de uitvoering van de restauratie worden gegeven.

Dat het behoud van het kerkgebouw een grondige restauratie dringend eischte, was reeds lang gebleken en dat deze oude dorpskerk ten volle verdiende voor het nageslacht bewaard te blijven, stond boven iedere twijfel verheven.

De kerk, althans de oorspronkelijke bouw — want in den loop der eeuwen zijn klaarblijkelijk meermalen belangrijke verbouwingen uitgevoerd —, moet van zeer ouden datum zijn. Het is bekend dat deze kerk, oor-

spronkelijk gewijd aan den H. Adrianus, reeds in 1307 tot kapittelkerk werd verheven en dus toen reeds een belangrijke plaats in de streek innam. Voor rampen is het eerwaardige monument niet gepaard gebleven. In 1472 werd de toren door den bliksem getroffen en brandde het bouwwerk grootendeels af.

De sporen van verschillende veranderingen en herstellingen zijn nog na te gaan en kwamen tijdens de restauratie duidelijk aan het licht. Vooral de toren, die wel het oudste van den bestaanden bouw is, heeft herhaaldelijk wijzigingen ondergaan, die echter zoodanig werden uitgevoerd dat de oude, oorspronkelijke toestand, behoudens eenige onderdeelen, niet verloren ging doch slechts aan het gezicht werd onttrokken, zoodat met de herstelling geen onoplosbaar raadsel werd gesteld. Moeilijker is het evenwel zich een juist denk-

Afb. 1. Oxaal van 's Hertogenbosch. Victoria and Albert-Museum, Londen

Afb. 2. De Opstanding. Relief van een zijkant van het Oxaal
Photos V. & A. Mus.

Afb. 3. St. Petrus

Afb. 4. St. Paulus

Afb. 5. De Verschijning op den
berg Tabor. Relief van de voor-
zijde van het Oxaal
Photos V. & A. Mus.

Afb. 6. Pax

Afb. 7. Justitia

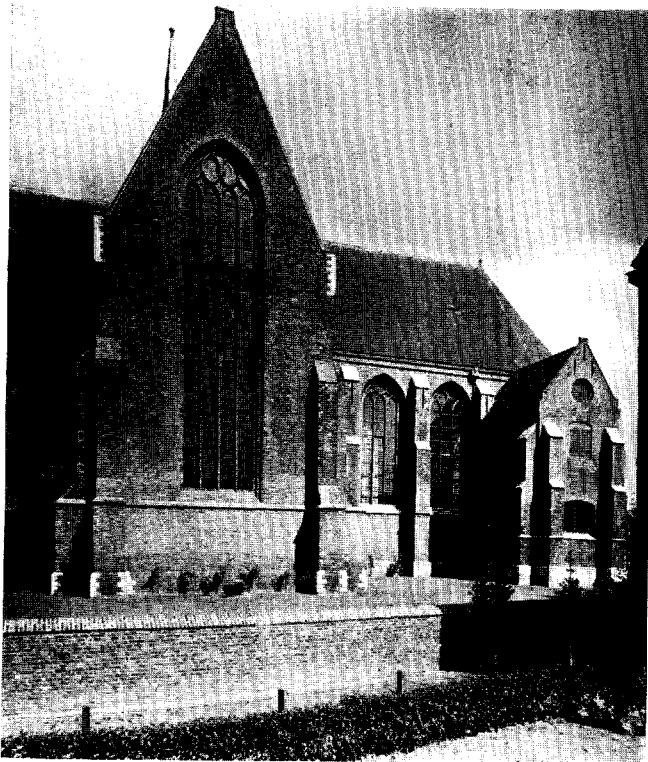
Afb. 8. Een der acht Werken van
Barmhartigheid. Relief van de
achterzijde van het Oxal
Photos V. & A. Mus.

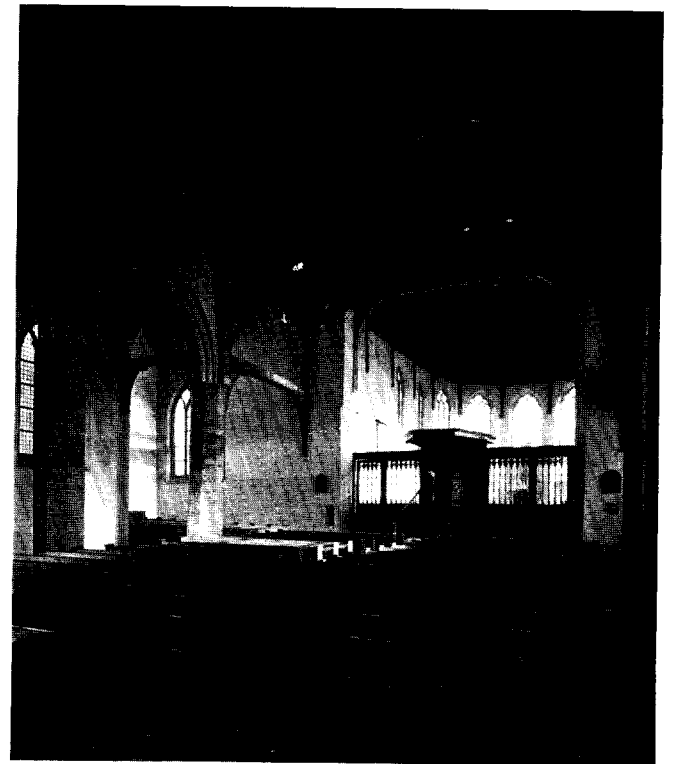
Afb. 1. Westgevel met toren

Afb. 2. Westzijde van den Zuidelijken gevel

Afb. 3. Oostzijde van den Zuidelijken gevel

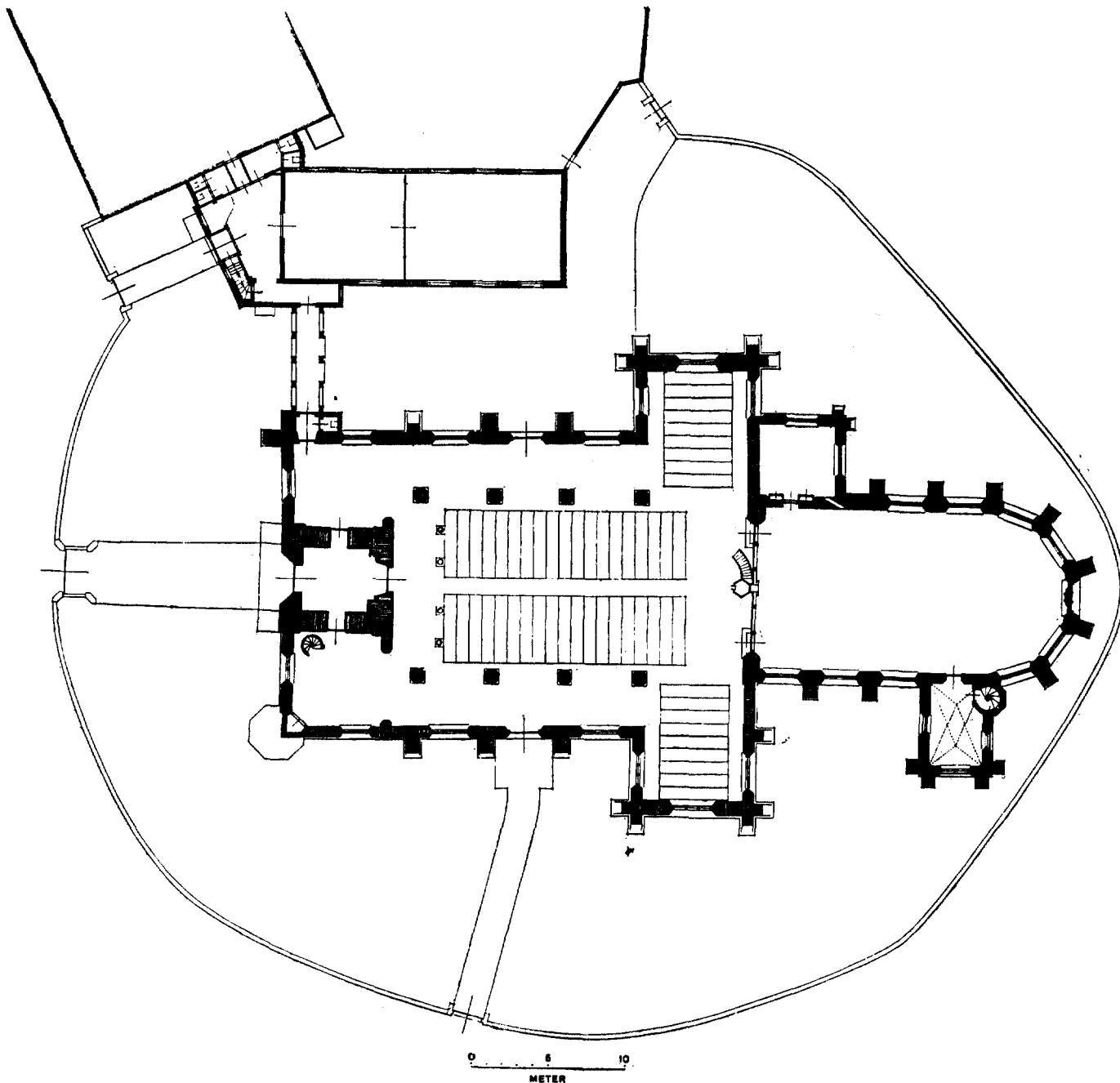

Afb. 4. Middenschip naar het Koor gezien

Fotos Rijksbureau voor de Monumentenzorg

beeld te vormen van den oorspronkelijken toestand van het dwarschip. Dit moet vroeger aanzienlijk lager zijn geweest zooals een opmetseling in kleine steen en een

wijziging zouden kunnen geven, niet gevonden zijn. Waarschijnlijk hebben nog andere veranderingen in het voornemen gelegen, daar de boogstellingen tus-

Plattegrond naar een opmeting door H. van der Kloot Meijburg (1935)
 [Zwart geeft aan: nieuw of vernieuwd metselwerk, gearceerd: bestaand metselwerk]

restant van een oude topgevellijn doet vermoeden. Vóór dien schijnt een lage zijbeuk te hebben doorgelopen, althans aan de Oostzijde van het zuiderdwarschip is een aanzet gevonden die daarop wijst. Zekerheid is niet verkregen, daar oude funderingen, die een aan-

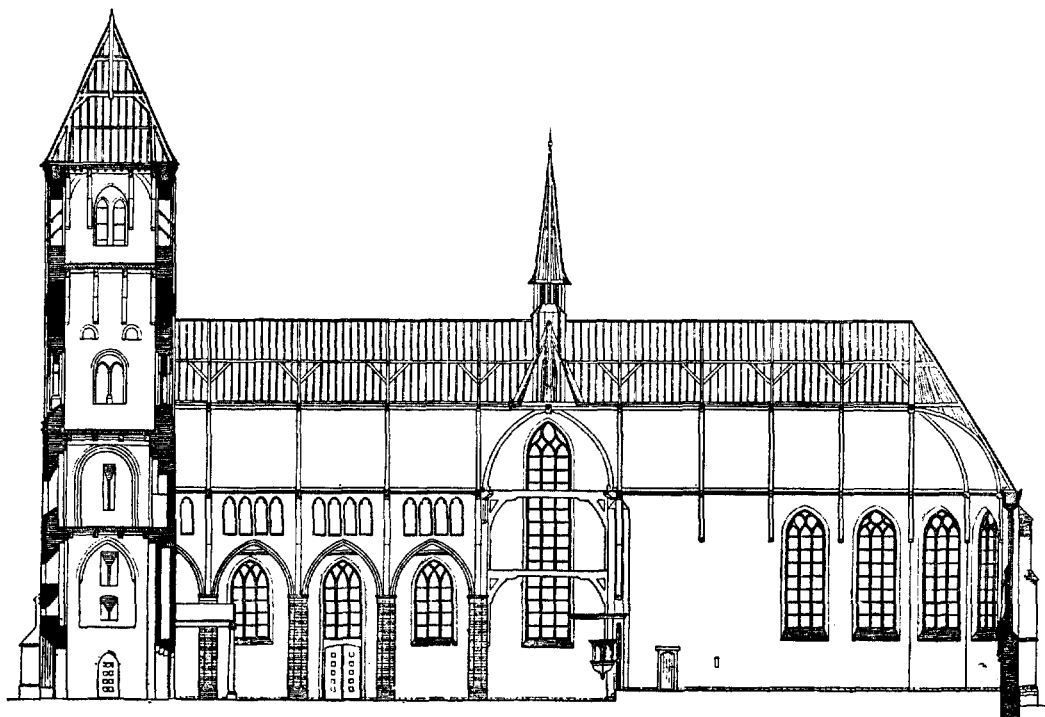
schip en zijbeuken eindigen op een zonderlinge wijze met een derde gedeelte van een boog tegen den Westgevel naast den toren. Hier rijst de vraag of het de bedoeling is geweest den toren af te breken en naar het Westen te verplaatsen om zoodoende het schip der

0 5 10

METER

Zuidgevel

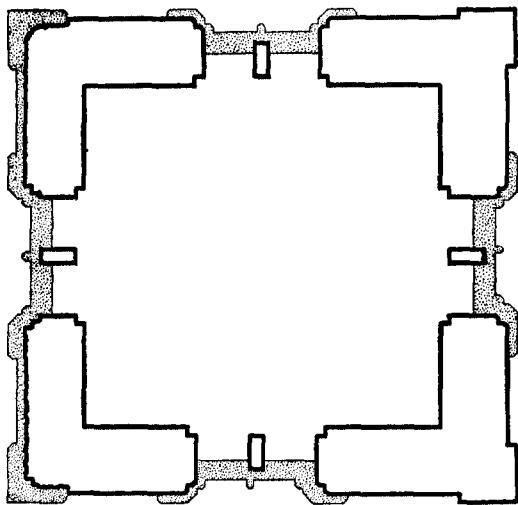

Lengtedoorsnede

kerk te kunnen verlengen en meer in overeenstemming te brengen met de groote afmetingen van het koor.

De behandeling van het ondergedeelte van den toren aan Zuid- en Noordzijde als schoon metselwerk met blindbogen en staande muizentand, toont aan dat de toren vroeger aan drie zijden heeft vrijgestaan en dus de zijkapellen er later tegen aangebouwd zijn. Mogelijk is dit geschied omstreeks het jaar 1560 ofschoon het formaat van de baksteen en de vormgeving der ramen op een vroegeren datum wijzen.

In ieder geval hebben deze zijkapellen in den loop der jaren verschillende veranderingen ondergaan, vooral de zuidelijke kapel. Hier is later een consistoriekamer ingetimmerd, waartoe het raam in den Zuidge-

*Doorsnede toren op hoogte tweede verdieping.
Het gestippelde is metselwerk uit later tijd*

vel geheel en het raam in den voor- of Westgevel teneinde werd dichtgemetseld om een houten zoldering te kunnen aanbrengen, waaronder twee houten schuifraamkozijnen werden ingebroken. Het teneinde dichtgemetselde raam werd, evenals het raam in de Noorderkapel, bovendien nog verbreed en verhoogd. Bij de restauratie is de originele onderdorpel met aanzetten van de dagkanten waarin nog sporen van een brugijzer, tot een hoogte van bijna 1 meter teruggevonden. Daardoor was het mogelijk dezen ramen hun vroegeren vorm terug te geven, al kon de hoogte en de raamkop niet meer nauwkeurig worden vastgesteld, omdat dit gedeelte was verloren gegaan toen de ontsierende gegoten ijzeren ramen werden geplaatst.

Op den hoek van de zuiderkapel zijn de overblijfselen aangetroffen van een kleine achthoekige, uitgebouwde doopkapel. Op een oude, doch niet zeer betrouwbare prent van Andries Schoenmakers uit om-

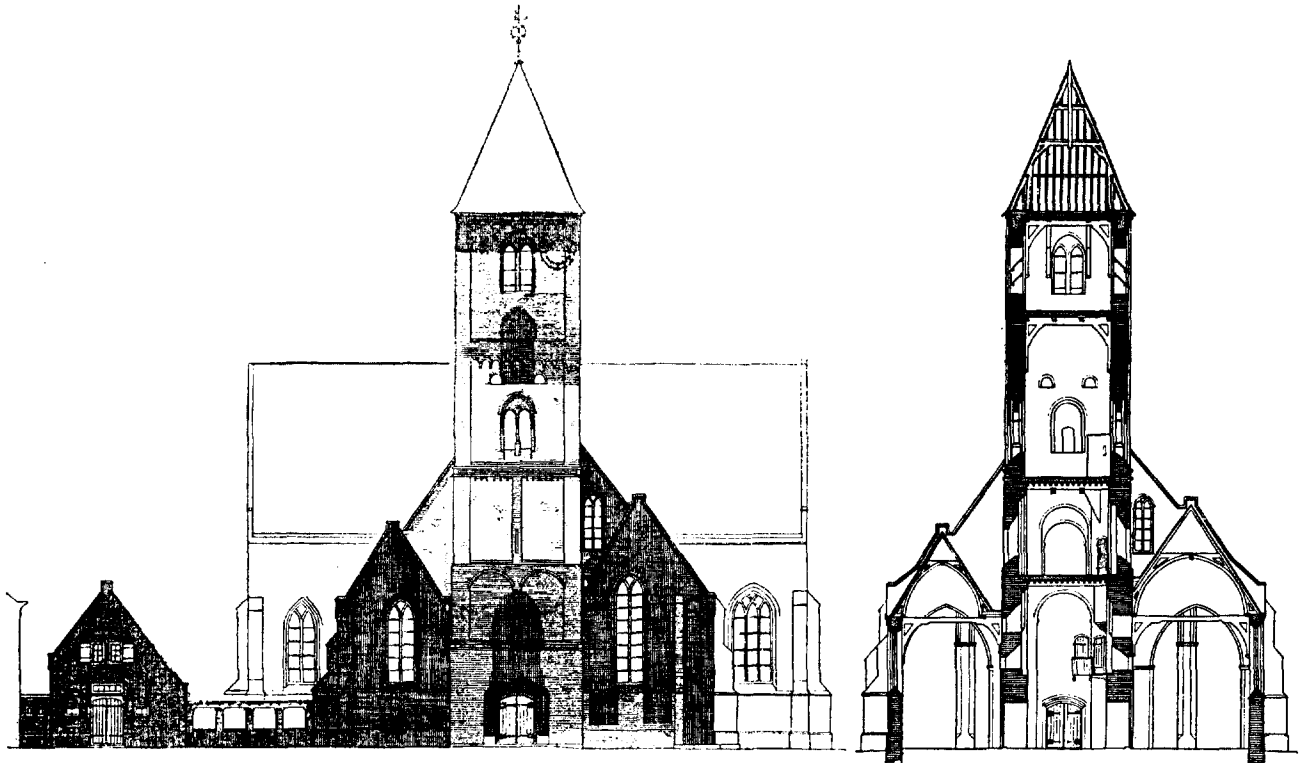
trent 1729, komt deze torenvormige kapel reeds voor. De fundeering was nog aanwezig als ook een gedeelte van het gewelfje, terwijl de aanzetten van de muren tegen de gevels duidelijk te volgen waren. Men had deze resten niet weggebroken, doch ommetseld. Aanvankelijk is er ernstig aan gedacht deze doopkapel, zij 't dan ook in nieuwere vormen te herbouwen, maar aangezien de aanwezige gegevens niet toereikend bleken om alle vragen op te lossen, is ten slotte toch van een reconstructie afgezien. Wat gevonden werd, is zooveel mogelijk zichtbaar gelaten.

Merkwaardig zijn de vondsten die bij de restauratie van den toren aan den dag zijn gekomen. Klaarblijkelijk was de klokkenzolder verlaagd, vermoedelijk omdat de toren te zwak was geworden en bij het luiden der klokken in beweging kwam. Bij het verplaatsen der luidklokken zijn de bestaande galmgaten teneinde dichtgemetseld en nieuwe galmgaten ingebroken.

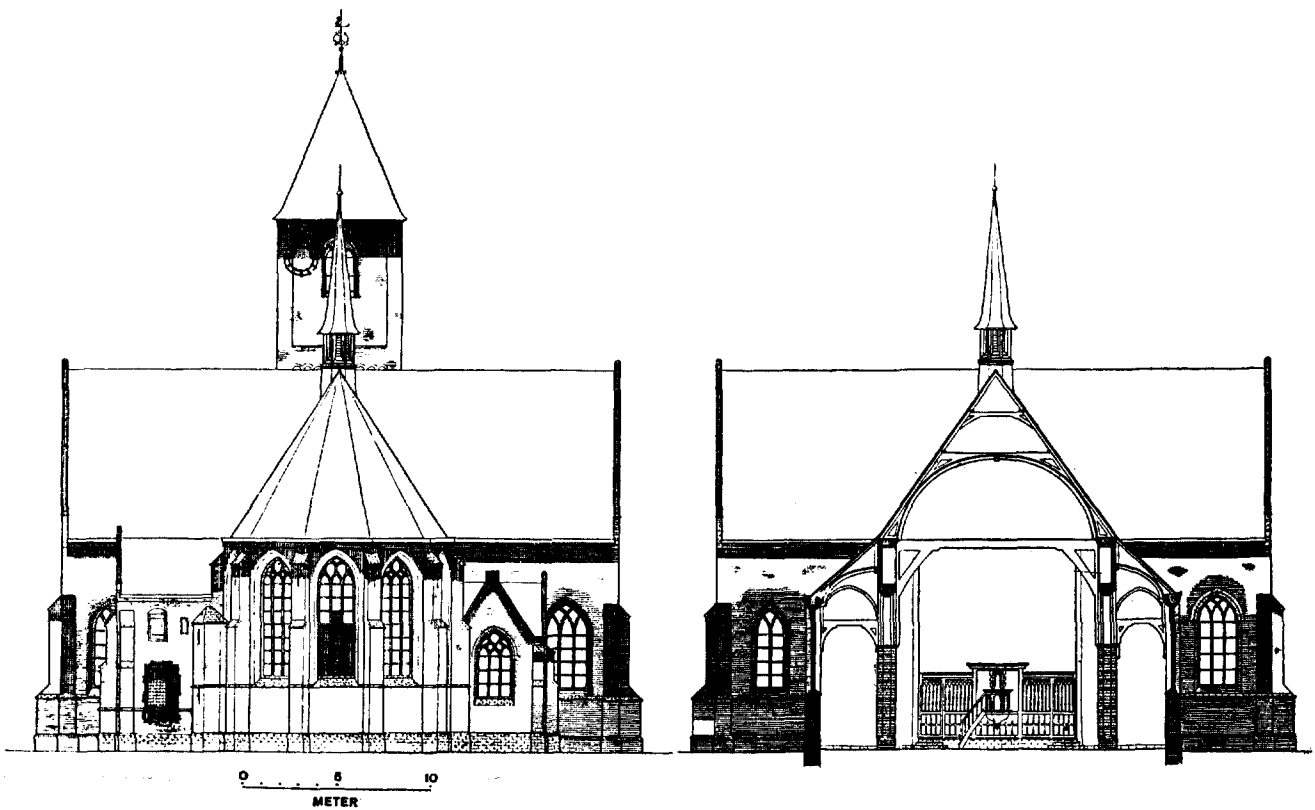
Nadat het steigerwerk was geplaatst en men de toren ook aan de buitenzijde grondig kon onderzoeken, bleek dat bij die veranderingen het torenlichaam aan de voorzijde en rondom aan het bovengedeelte ommetseld was geworden in vormen en in een baksteenformaat, die niet met den oorspronkelijken bouw overeenstemden. Toen deze ommanteling was verwijderd bleken niet alleen de oorspronkelijke galmgaten vrijwel ongeschonden aanwezig te zijn, doch ook een drietal daaronder geplaatste Romaansche boogopeningen, met een fijn zuiltje waarvan kapiteel en basement en enkele brokstukken van de schacht gevonden werden, kwamen te voorschijn. Misschien waren deze boogopeningen de oorspronkelijke galmgaten uit den tijd toen de toren lager was, want uit de verhoudingen en het steenformaat zou men afleiden dat de toren is verhoogd. Hoogstwaarschijnlijk is dit geschied toen het tegenwoordige schip der kerk werd gebouwd, want het dak van het schip bedekt thans de oude dichtgemetselde boogopening aan de Oostzijde van den toren geheel. Bovendien zijn er ook vage sporen van een lager schipdak gevonden, terwijl de hiervoor genoemde aanzet van een lage zijbeuk daarmee in overeenstemming is.

Ook de kleine half-cirkelvormige openingen, twee aan iedere zijde van den toren, en de smalle licht- of schietspleten in den onderbouw, zijn bij de ontmanteling aan den dag gekomen.

Ten slotte werd in de dikte van den torenmuur in de zuid-oostelijken hoek, de overblijfselen van een nauw wenteltrapje ontdekt, dat geheel volgemetseld was, waarschijnlijk bij wijze van voorzorgsmaatregel, want het metselwerk verkeerde, vooral wat het benedengedeelte

Westgevel en doorsnede toren met zijkapellen

Oostgevel en dwarsdoorsnede schip

betreft, in een slechten staat. Vóórdat met het uithakken van het traptorentje werd overgegaan is het omringend metselwerk met cementspecie onder eenige atmosferen overdruk, ingespoten, teneinde meer samenhang te verkrijgen.

Het trapje begint eerst op ongeveer 4 meter boven den portaalvloer en eindigt op ongeveer 13 meter, iets onder den tweeden torenvloer. Dit laatste wijst er eveneens op, dat de toren vroeger lager is geweest. Dat het trapje niet op den beganen grond begint, staat misschien in verband met verdedigingsdoeleinden.

Teneinde de voet van het trapje te kunnen bereiken zonder de portaalruimte te verkleinen, is een houten spiltrapje gemaakt in de zuiderzijkapel dat, door een doorgang in den muur, toegang geeft tot een houten galerijtje in het torenportaal dat naar het torentrapje en de orgelgalerij voert.

Van den oorspronkelijken toreningang is niets teruggevonden als een paar muurresten met schuin gehakte kanten, omdat men ongeveer zeventig jaren geleden de voorzijde van den toren heeft afgekloofd en een na maak 18de eeuwsche ingang met daarbovenliggend ongeproportioneerd groot houten raam heeft aangebracht. Daarom is met gebruikmaking van de gevonden fragmenten een nieuwe ingang ontworpen, waarbij gestreefd is bij het oude karakter van den bouw aan te sluiten zonder te vervallen in het slaafs copieeren van Romaansche of Gothische vormen.

Volgens de teekening van Schoenmakers moet er vóór den toreningang een gebouwtje, vermoedelijk een voorportaal, hebben gestaan, doch die afbeelding is dusdanig misteekend, dat het niet mogelijk is zich ook maar bij benadering een voorstelling van dezen voorbouw te maken. Het spreekt dus vanzelf, dat er geen poging is gedaan om tot een reconstructie te geraken. Alleen werd de fundeering van twee zware steunbeeren tot even boven het terrein verhoogd.

Behalve door het verbeteren van het metselwerk is de toren versterkt door het aanbrengen van vier betonvloeren over de bestaande houten balklagen waardoor een goede verankering en tevens een beveiliging tegen brand is verkregen. Door uitvoering van deze versterkingen was het mogelijk de klokken weer een verdieping te laten rijzen, zoodat de vroegere klokkenruimte met de oude galmgaten in eere werd hersteld.

De werkzaamheden aan het kerkgebouw, hoewel door den gehavenden toestand zeer omvangrijk, hebben geen bijzonderheden opgeleverd. De muren die door spatting van de kap op verscheidene plaatsen horizontaal waren gescheurd en ontzet en aan de bovenzijde waren

ingewaterd, de steunberen die veel hadden geleden en waarvan sommigen gedeeltelijk, enkele zelfs geheel waren gesloopt, de kolommen in het schip die door het onoordeelkundig aanbrengen van de kansel en banken ernstig waren verzwakt, de ramen die ten deele waren dichtgemetseld ten deele van houten of gegoten ijzeren ramen voorzien, de kapel aan de Noordzijde van het koor, waarop een onooglijk dak was aangebracht, bekroond met een nog onooglijker fabrieksschoorsteen voor de centrale verwarming, waarvan de ketel in deze ruimte was geplaatst, de sacristy die verminkt was door een leelijke stookgelegenheid en groote houten raamkozijnen, dat alles werd grondig hersteld en teruggebracht in den ouden vorm, voorzoover de noodzakelijke gegevens door duidelijke aanwijzingen konden worden vastgesteld.

De kapellen naast den toren zijn weer bij de kerk getrokken. De ontsierende houten schotten, die vóór de restauratie de zijkapellen alsmede het koor, van de kerkruimte afscheidden, zijn weggebroken en niet vervangen, wat aan de fraaie ruimte-werking in hooge mate ten goede is gekomen.

Vanzelfsprekend werden ook de daken en goten grondig onderhanden genomen. De spanten en trek balken werden hersteld, de twee kruisspanten boven de vliering met torentjes zelfs geheel vernieuwd en een nieuw dakbeschot met genuanceerde Engelsche leien in Maasdekking aangebracht. Inwendig werd het vermolmde vurenhouten tongewelf door een eikenhouten gewelfbeschieting vervangen.

De wanden van de kerkruimte werden opnieuw gepleisterd; de kolommen van het schip, die uitgevoerd waren in mooie baksteen regelmatig afgewisseld door banden tufsteen, zijn als schoon werk behandeld. Het voegwerk was primitief uitgevoerd, eigenlijk meer vlak afgestroken zooals Middeleeuwsch voegwerk gewoonlijk pleegt te zijn. Gewoonlijk, want deze wijze van voegen is voor dien tijd geenszins als regel op te vatten. Bij zeer oude stukken metselwerk, die langen tijd aan het gezicht onttrokken zijn geweest, zooals een muurvlak boven het nieuwe dak van de kapel aan de Noordzijde van het koor en in de dagzijde van dichtgemetselde ramen, is zeer zorgvuldig uitgevoerd, gesneden voegwerk te voorschijn gekomen. (Dr E. H. Ter Kuile heeft hieraan een interessante beschouwing gewijd in het Oudheidkundig Jaarboek van 1934).

Een moeilijk probleem leverde de aanleg van de centrale verwarming op, of, nauwkeuriger gezegd, het bepalen van de plaats voor den schoorsteen. Dat deze niet op de oude plaats kon worden gehandhaafd, stond vast.

Maar waar dan wel? Om den hinderlijken invloed van valwinden, die rondom een kerkgebouw plegen op te treden, te ontgaan, zou de schoorsteen hoog en zoover mogelijk van den toren verwijderd moeten zijn. Ten slotte is de oplossing gevonden door den schoorsteen te brengen door de nabij gelegen woning van den predikant en de verwarmingskelder te maken onder een nieuwen voorbouw van het dienstgebouwtje, een vroegere kinderbewaar-school, dat tusschen de pastorie en het kerkgebouw is gelegen. Met de afbraak van de kosterswoning tusschen deze voormalige bewaar-school en de kerk, moest gepaard gaan een verbouwing en verbetering van die oude school in verband met den verwaarloosden toestand waarin deze verkeerde. Tusschen het dienstgebouwtje en de kerk is een open verbindingsingang gemaakt, zoodat de predikant vanuit zijn woning beide gebouwen kan bereiken.

Het meubilair der kerk is zeer eenvoudig gehouden. Zeer fraai is echter het Laat-Gothische koorhek waarvan helaas het middelste gedeelte verdwenen is. Dit middengedeelte is nu gesloten met een paneelwerk als achtergrond voor de Renaissance preekstoel met klankbord, die, overeenkomstig den wensch van de Kerkvoogdij, in de as van het schip is geplaatst.

Er moet vroeger nog een mooie Renaissance bank zijn geweest waarvan alleen het achterschot met aardig beeldhouwwerk is bewaard gebleven. Dit schot is gebruikt voor een bank in de kerkeraadskamer, die van de Zuiderkapel naast den toren is overgebracht naar de Noorderkapel tegen het koor.

Met het bouwen van een muurtje rondom het kerkgebouw en het aanleggen van het terrein, is deze restauratie besloten. Er blijven echter nog eenige wenschen onvervuld. Gaarne zou men zien, nu ook de pastorie in een meer waardigen toestand is gebracht, dat de ombouwing van de kerk kon worden verbeterd. Een begin is hiermede echter reeds gemaakt, waarbij eenige huisjes tijdens de uitvoering van de restauratie werden hersteld en in overeenstemming werden gebracht met het fraaie kerkgebouw. Mocht het eenmaal gelukken sommige der omringende woningen die al zeer uit den toon vallen, in een meer passend gewaad te steken dan zou, met het schilderachtige hofje, waaraan een oude kapel, thans Gemeente-museum, is gelegen, hier een hoogst aantrekkelijk dorpsbeeld zijn verkregen, waarvan men het evenbeeld niet zoo gemakkelijk zal vinden.

CHRONOLOGISCH OVERZICHT VAN DOOR DE STAD HOORN AAN VERSCHILLENDE KERKEN IN NOORDHOLLAND GESCHONKEN GEBRANDSCHILDERDE GLAZEN EN WAT ERVAN OVER IS

DOOR J. C. KERKMEIJER

De stad Hoorn heeft, evenals andere steden, in de 17e eeuw aan verschillende kerken glazen geschonken.

Het volgende is een samenvatting van wat ik over deze gebrandschilderde glazen gevonden heb; tevens heb ik nagegaan wat er thans nog van over is.

Deze opsomming kan op volledigheid geen aanspraak maken. Ik heb echter gemeend een en ander te moeten vastleggen om een grond te vormen voor verdere studie. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat van de vele uit de kerken verdwenen glazen nog eenige over zijn. Dikwijls werden zij evenals andere voorwerpen voor een appel en een ei verkocht.

1606 EDAM

In de kerk te Edam bevindt zich een glas, waarover ik tot nu toe in de Hoornsche resolutiën niets vond. Het stelt voor: het wapen van Hoorn, door een eenhoorn

gehouden en een gezicht op Hoorn uit de Zuiderzee. Verder staat er op: Hoorn 1606 Nicolaas Delft pynx. Een bord in de kerk vermeldt, dat de kerk 24 Febr. 1602 verbrandde en dat men in Augustus 1602 met den herbouw begon. Er werd een beroep gedaan op de groote en kleine stemhebbende steden van Noord- en Zuid-Holland, op de Gedeputeerde Staten van Westfriesland en het Noorderkwartier en op andere macht-hebbenden om de 34 vensters van geschilderde glazen te voorzien.

Het verzoek aan de stad Hoorn is niet zonder resultaat gebleven.

Bij de restauratie van de kerk is dit glas geheel hersteld.

Eenige nieuw aangebrachte stukjes dragen het jaartal 1933.

1624 HEEMSTEDE

In de Vroedschaps-Resolutiën van Hoorn wordt vermeld op 23 Augustus 1624: „Die van Heemstede ter opbouwning van een Kerk toeleggen 300 Gl. en daarenboven een glas in deselve Kerk.”

(„Int jaar 1623 op den 23 Octobris is den eersten steen van de tegenwoordige kerck geleyt door Joncheer Nicolaes Pauw heer van Heemstede”).

Bij mijn bezoek in 1934 heb ik geen gebrandschilderd glas meer gevonden.

1629 HEEMSKERK

In de Resolutiën van Burgemeesters en Vroedschap der stad Hoorn komt op 27 Jan. 1629 voor: „Aan die van Heemskerk een glas vereert in haar nieuwe kerk.”

P. J. Glasz vermeldt in Oud Holland 1908: „De kerk te Heemskerk was in 1628 in die gedaante gebracht, welke zij nu nog heeft. Tot hare versiering vroegen de regeerders van dat dorp geschilderde glazen.”

Ik heb bij een bezoek in 1937 geconstateerd, dat ook dit glas verdwenen is.

1630 OOSTZAAN

Resolutiën van Burgemeesters en Vroedschap der stad Hoorn 18 Meij 1630:

„Burgemeestn geauthoriseert die van Oostsaanen een nieuw glas in haar Kerk te vereeren van 50 a 60 guldens.”

De oude 17e eeuwse kerk is tot den grond afgebroken en in 1760 is de eerste steen voor het tegenwoordige gebouw gelegd. Bij mijn bezoek in 1934 heb ik geen glas ontdekt, het is in 1760 zeker ook verdwenen.

1630 EGMOND AAN DEN HOEF

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 3 September 1630: „De magistraet en Kerckenraet van Egmond op den houwe versoecken een subsidien tot opbouwning van haar afgebrande kercke.

Burgemⁿ werden geauctoriseert.”

Noord-Hollandsche Oudheden door G. van Arkel en A. W. Weissman (1894) vermeldt: „In het twaalfde en dertiende venster hebben waarschijnlijk de wapens van Edam en Hoorn gestaan, daarvan is echter niets meer over.”

Dr Hofstede de Groot noemt in een schrijven van 22-9-17:

„Een raam te Egmond op den Hoef van 1634 door Hoorn geschonken.” In de Voorloopige Lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst,

provincie Noordholland (1921) lezen we: „Gebrandschilderde vensterglazen (gerestaureerd in 1913). In het derde en vierde fragmenten (waarschijnlijk van door Edam en Hoorn geschonken glazen).”

Mr P. C. Bloys van Treslong Prins en Mr J. Belonje vermelden in Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Noord-Holland (deel III 1929):

„Hier is een raam geweest met het wapen van Hoorn, in 1924 verdwenen.” Ook ik heb in 1934 geen raam, of fragment ervan, van Hoorn gevonden.

1635 OTERLEEK

P. J. Glasz in Oud Holland 1908 vermeldt, dat door J. van den Berg in 1740 te Oterleek geschilderde glazen waren aangetroffen, geschonken door onder andere Hoorn in 1635.

In Geneal. en Herald. Gedenkwaardigheden (1930): „Deze kerk, die uit de middeleeuwen dateerde werd in 1630—33 verbouwd en in 1924 geheel afgebroken.” Noord-Hollandsche Oudheden (1891) vermeldt geen glazen en de Voorl. Lijst (1921) evenmin. De glazen waren dus toen reeds verdwenen.

Bij mijn bezoek in 1934 vond ik een kerk van 1925 en geen glas.

1636 SCHERMERHORN

Voorl. Lijst (1921): „De in 1892 herstelde Ned. Herv. Kerk... (1634 blijkens een gedenksteen...) ...Gebrandschilderde vensters... in het koor fragmenten met de wapens, o.a. van Hoorn (1636).”

General. en Herald. Gedenkwaardigheden (1931) vermeldt het volgende:

„De gebrandschilderde vensters zijn over het algemeen zeer beschadigd... 8 vertoont het wapen van Hoorn (uit de kroon boven het schild steken twee trompetten op) voor een piedestal gedekt door een afhangend kleed, terzijde waarvan festoenen. Op de piedestal ziet men de Faam omzweefd door engeltjes. Lager in een cartouche: de scheepsstrijd in het Hoornsche Hop in het gezicht van de stad en daaronder:

Den Hoorn der Saligh h(eydt)

Ons 't Huys Davs bereyt

Ick Ben de Moeder Stadt Van Zoo Veel moedich

[Bloet

Bossu en zijn Vlootsbanier sulcx Wel getuygen doet Ick heb van allen eerst 't groot Haringnet gebreydt

A° 1416

Buyssē Schepē en Landsdouwen door de Hoorn bereyd 1636. Jan Meriszⁿ Engelsman.”

Bij mijn bezoek in 1934 was dit glas nog aanwezig. Als maker las ik Jan Merist Engelsman.

1636 BLOEMENDAAL

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 9 Juny 1636: „Die van Bloemendaal bij Haerlem versoeken een subsidie tot opbouw van haere nieuw geboude Kerk. Burgema geauthoriseert.”

Jhr Mr B. M. de Jonge van Ellemeet schrijft in „De Bloemendaalsche Kerkramen” (1927) het volgende: „Ten slotte nog hebben Burgemeesteren (van Haarlem) 17 November 1635, „op 't versouck van den heere Burgemeester Loo... de kercke tot Aebersberge vereert met een gla”.

„Het zelfde deden onder andere Alkmaar, Hoorn en Leiden.” Iets verder: „Het zevende naam en wapen van Hoorn met geheel een tafereel van den bekenden zeeslag van Bossu op de Zuiderzee.”

„Kerkmeesters meenden (in 1867) niet tot herstelling te kunnen overgaan en besloten de oude ramen te vervangen door nieuwe van gegoten ijzer, waarvoor de noodige gelden hun waren toegezegd. Het besluit tot verkoop werd in de couranten geadverteerd en het lucratief resultaat dezer Vandalen-daad geeft zeer lachoniek de volgende ontvangstpost uit de kerkrekening van 1867 weer:

„Enschede voor oude ramen... F. 50”

Vier ramen (waaronder dat van Hoorn) kwamen in het bezit van Jhr van den Bogaerde te Heeswijk”.

Bij mijn bezoek in 1934 werd mij meegedeeld, dat het oorspronkelijke glas van Hoorn nog te Heeswijk was en dat het in de kerk aanwezige een copie ervan was. In het Algemeen Handelsblad van 29 November 1937 las ik tot mijn genoegen, dat, dank zij den steun der overheid en de actie van een comité uit de gemeente Bloemendaal, dit glas, met nog andere, van den eigenaar van het kasteel Heeswijk kon worden teruggekocht en worden herplaatst.

1637 BUIKSLOOT

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 10 Juny 1637: „Die van Buiksloot een glas in haar nieuw op te maken kerk vergunt.”

Voorl. Lijst (1921): „De Ned. Herv. Kerk is een baksteen gebouw in 1609 ter plaatse van een andere kerk opgetrokken, verbouwd 1710 en in 1840 hersteld.” Glas wordt niet genoemd.

In 1934 heb ik ook geen gebrandschilderd glas aangetroffen.

1638 DE RIJP

Resolutiën van Burgemeesters en Vroedschap der stad Hoorn 19 Augustus 1637: „Die van de Rijp een glas in haar nieuwe kerk te vereeren en het te laten maaken door iemand van deese stadsburgeren.”

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 29 April 1638: „De Rijp een glas in de kerk vereerd en het te laten maaken door iemand van deese stads burgeren.”

Deze kerk is in 1654 verbrand en het glas zal ook wel vernietigd zijn.

Zie verder voor de Rijp op 1656.

1639 BROEK IN WATERLAND

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 18 Aug. 1639: „Die van Broeck in Waterlant tot een glas in haar nieuw geboude kerk een stuk gelds toegestaan.”

P. J. Glasz, Oud Holland 1908 vermeldt dat de kerk in 1639 voltooid was.

Voorl. lijst (1921) noemt een geschilderd glas uit de 17e eeuw, omlijsting en bekroning van 1729, hersteld 1904. Op het glas afbeeldingen van het verbranden der kerk in 1573, den toestand in 1585, in 1628 en in 1639.

Een speciaal glas van Hoorn wordt nergens genoemd en heb ik in 1934 ook niet gezien. De redactie der Resolutie is zoodanig, dat het mij voorkomt, dat Hoorn een bijdrage gegeven heeft voor het vervaardigen van bovengenoemd glas.

1652 GRAFTDIJK

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 7 Mei 1652: „Aan die van Graftdijk boven de 60 glds., nog een glas in de kerk toegelegd 30 glds.” P. J. Glasz. Oud Holland 1908 vermeldt: „De steen boven den ingang der kerk te West Graftdijk vermeldt nog, dat zij is gesticht 1651.”

Voorl. lijst (1921): „De thans Ned. Herv. kerk (XV), vernieuwd 1651, gerestaureerd 1792 en XIX.” Een glas wordt niet genoemd. Bij mijn bezoek in 1934 heb ik geen glas van Hoorn gevonden. De voorgevel is in 1902 vernieuwd.

1652 ZIJDEWIND. OUDE NIEDORP

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 20 Nov. 1652: „De Heere Burgema zijn geauthoriseert op 't versouck van de regeerders van Oude Nierop, in de nieuwe Kercke gebout werdende op de Sijdewind, wegens de Stadt te vereeren een Glas.”

„Doch 't versouck van de Kerckma en regenten van

Nieuwe Nierop om in plaetse van d'oude, van de Stadt een nieuw glas te hebben is geëxcuseert."

In den gevel van het gebouw te Zijdewind bevindt zich een steen waarop: „Pieter Meynert heeft de eerste Steē dese Kerck gheleyd 1652."

P. J. Glasz, Oud Holland 1908 vermeldt: „De kerk te Zijdewind werd 1652 gesticht. Er waren 8 ramen in n.l. van Gecommitteerde Raden en van de 7 steden."

N.H. Oudheden 1891 noemt geen glas te Zijdewind en ook niet te Nieuwe Niedorp.

Voorl. Lijst (1921): „De Ned. Herv. Kerk is een eenvoudig gepleisterd gebouw (XVII), thans als school gebezigd."

Bij mijn bezoek in 1934 werd het gebouw als varkensstal enz. gebruikt. Uit bovenstaande resolutie zou men op kunnen maken, dat er ook te Nieuwe Niedorp een glas van Hoorn geweest moet zijn.

1656 DE RIJP

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 16 Mei 1654: „De Gedepeⁿ zijn geautorist te consenteeren in eene subsidie voor die van de Rijp tot opbouw van hare kercke, predicants en schoolhuis ter somme van tien duisent gn sonder meer."

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 29 Juny 1654: „d'Heeren Burgemaⁿ refereeren, dat de kerkenraedt op 't versoek van die van Rijp, hadde toegestaan een collecte in kerke alhier, volgens 't exempel van naburige plaetsen tot opbouwinge van hare verbrande kerk, en subsidie heurder armen, en daerop omvraege sijn gedaen raecken 't sentiment deser vergad. diaengaē.

Is verstaen, dat een collecte sal worden gedaen ter fine als boven, mits dat de Diaconie alhier daer van sal inhouden 't ordinaris (miomen?) ter aelmoese van hare arme."

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 25 Aug. 1654: „T' versoek van die van Rijp, om te hebben een liberale subsidie tot opbouwinge van haer kerck, predicants, school en weeshuys is geëxcuseert vermits alreeds collecte, daer voren, in onse kercke is gedaen."

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 9 Sept. 1656: „Naer Lecture van 't advis Co R. in desen quartiere leggende, in faveur, van die van de Rijp, om deselve uittes Landes Kasse, boven t alreeds genotene, tot opbouwinge van hare kerck, predicants en schoolhuis als noch te subsidiëren met drie duisent gul. Is verstaen dat onse Gedepeⁿ en ter dagvaert 't selve sullen mogen accordeeren en toestaan."

7 Januari 1654 heeft een hevige brand het dorp de Rijp geteisterd, 430 huizen en 150 pakhuisen werden

vernield. Ook de kerk en het weeshuis werden een prooi der vlammen.

Uit bovenstaande resolutiën van de stad Hoorn blijkt, dat de Gecomm. Raden en de stad Hoorn door bijdragen hebben medegewerkt om den wederopbouw van kerk enz. te bevorderen.

Een schenking van een gebrandschilderd glas wordt niet vermeld. In de kerk bevinden zich echter vele gebrandschilderde glazen.

In de Voorl. lijst (1921) worden de volgende vensters genoemd: „Drie en twintig gebrandschilderde vensters (1635, 1654, 1655, 1656, 1657, 1664) waarvan zestien gerestaureerd (1877—1884) door F. Nicolas en zeven (met de wapens der zeven Noord-Hollandsche steden benoorden het IJ) gerestaureerd (1899—1904) door R. Veth. Een uit deze kerk afkomstig, vermoedelijk door P. Holsteijn geschilderd venster (circa 1655) bevindt zich nu in de Groote Kerk te Haarlem."

Op één der glazen komt het wapen van Hoorn voor en „Hoorn Anno 1656", benevens een gezicht op de stad.

Bij mijn bezoek in 1934 was dit glas nog aanwezig. Zeer bijzonder is het gefantaseerde stadsbeeld van Hoorn. Het stelt een gracht voor met aan weerszijden huizen, op den achtergrond boomen, waarboven een toren. Op den voorgrond rechts en links zijn afgebeeld de vergaderplaats van Gecommitteerde Raden en het Logement der G.R.

Gezien de bemoeiingen van Gec. Raden is de voorstelling van deze beide gebouwen zeker bedoeld als een gedachtenis hieraan.

1657 ILPENDAM

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 24 Maart 1657: „De Hn Burgemaⁿ refereeren, dat voor haer waren geweest d' Kerckmrs van Ulpendam, die aen haer E versochten omme te hebben een Glas in haer nieuw te maken Kerck aldaer.

Sijn d Hn Burgemaⁿ geauthoriseert om die van Ulpendam te subsidiëren en voorzien met een Glas in haer Kerck van thien a twaalf Ponden Vlaems."

Resolutiën van Bn en Vroedschaⁿ der stad Hoorn 24 Maart 1657: „Aan die van Ulpendam te geven een glas in haer kerk van 10 a 12 ponden Vlaems."

De Voorloopige Lijst (1921) vermeldt: „De Ned. Herv. Kerk is een in 1640 verbrand en in 1650 vernieuwd gebouw, welks noordzijde in 1723 werd herbouwd en in 1850 gedeeltelijk vernieuwd (blijkens opschrift in de kerk), terwijl de westgevel en toren ge-

heel nieuw zijn (1860 blijkens een steen in den westgevel)."

Bij mijn bezoek in 1934 heb ik geen gebrandschilderd glas gevonden.

1657 ABBEKERK

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 26 Juny 1657: „De heeren burgemⁿ worden geauctoris. die van Abbekerk te vereeren met sestig gul. tot een nieu Glas in haer gerepareerde Kercke, doch gelyck versoek van die van Crommenie is geëxcuseert."

Tresaur. rekening 1657: „Jan Ijsbrantsz glasmaker F 60 nieuw glas in de kerk tot Abbekerk."

De kerk is blijkens een jaartal boven den ingang in 1656 herbouwd.

In 1934 was geen gebrandschilderd glas meer te vinden.

1657 HENSBROEK

Resolutie van Bⁿ en Vroedschⁿ der stad Hoorn 13 Oct. 1657: „Authoris aan Burgemⁿ om aan die van Hensbroek in haar nieuwe kerk een glas te geven."

Vroedschaps-Resolutiën. Hoorn 13 Oct. 1657: „Hensbroek, glas in de nieuwe kerk gegeven."

Voorloopige Lijst (1921): „De Ned. Herv. Kerk in 1657 vervangen door een andere, die in 1838 werd hersteld."

In 1934 was geen gebrandschilderd glas meer aanwezig.

1659 URSEM

Resolutie van Bⁿ en Vroedsch. der stad Hoorn 10 Juny 1659: „Aan de Regenten van Urcem een Glas in haar kerk te geeven op haar versoek, dog met menage."

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 23 Juny 1659: „Op 't request van de regenten van Urcem om een glas te hebben van Stadswegen in hare nieu gerepareerde kercke, sijn de heeren Burgemⁿ onder recommande van menage geauctoreert."

In 1847 is de kerk door een nieuwe vervangen.

In 1934 was geen gebrandschilderd glas meer te vinden.

1661 GROET

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 7 Dec. 1661: „Gelyce mede de heeren burgem worden geauctoreert een glas te geven voor de kercke van Groet."

Voorl. Lijst (1921): „Ned. Herv. kerk (1738 blijkens een steen)."

In 1934 was geen gebrandschilderd glas meer te vinden.

1662 SCHARDAM

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 10 Sept. 1662: „Schar-dam. Een glas in de kerk geacordeert."

Voorl. Lijst (1921): „Ned. Herv. Kerk (XV, gewijzigd XVII). In den westgevel een steen (1662)."

In 1934 heb ik geen gebrandschilderd glas gevonden.

1662 GROSTHUIZEN

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 21 Nov. 1662: „Is mede verstaen een glas met het wapen van dese Stadt in de nieuwe gemaecte kerck van Grosthuisen te geven."

De tegenwoordige kerk is van 1870.

In 1934 was geen gebrandschilderd glas meer aanwezig.

1663 SCHERMER, STOMPETOREN

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 9 Oct. 1663: „Gelesen de reyt van Commissarissen van de Heeren Hooftingelanden van de Schermer, inhoudende versoek dat haer achtb. de nieu geboude kercke bij de Otelycker brugge aldaer, met een glas en 't wapen van dese stadt gelieve te vereeren. Waarop gedelibereert sijnde is verstaen het bovenstaende versoek te accorderen."

Resolutie van Bⁿ en Vrⁿ der stad Hoorn 9 Oct. 1663: „Een glas gegeven in de Schermerkerk bij de Oosterlijke brug." In „De Schermer 1633—1933" door Mr J. Belonje wordt vermeld: „Deze kerk, ontwerp van Pieter Post is 3 Juli 1662 aanbesteed. Binnen een jaar was ze onder de kap."

Geneal. en Herald. Gedenkwaardigheden (1931): „Boomkamp vermeldt: de volgende geschilderde glazen... en bovendien van elk der 7 West-Friesche steden."

In 1934 was geen glas meer aanwezig.

1664 SPIERDIJK

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 13 Aug. 1664: „De Heeren Burgem: worden geauctoreert het predickhuys tot Spierdijk met een glas, doch niet excederende 25 gl. te voorsien."

Resolutie van Burgemⁿ en Vroedschⁿ 13 Aug. 1664: „Toegestaan een glas van 25 gld., niet hoger, te geven in het Predikhuys te Spierdijk."

Zoover mij bekend is deze kerk geheel verdwenen.

1664 OBDAM

Vroedschaps-Resolutie. Hoorn 30 Aug. 1664: „Gelesen de regt van de regenten en kerckmⁿ van Opdam ver-soeckende wegens dese stadt vereert te mogen werden met een glas in haer getimmert werdende kerk.

ende sijn naer deliberae de Heeren burgermⁿ geauto-riseert de suppt'en een glas te mogen vergunnen.”

Resolutie van Burgemⁿ en Vroedsch. 31 Aug. 1664: „Die van Opdam geaccordeert een glas in de kerk.”

Geneal. en Herald. Gedenkwaardigheden (1930) ver-meldt, dat deze kerk is afgebroken.

Zoover mij bekend is van het gebrandschilderde glas niets meer over.

1669 WARDER

Vroedschaps-Resolutie Hoorn 16 April 1669: „Glas-in de kerk te Warder gegeven.”

Voorl. Lijst (1921): „De Ned. Herv. Kerk (1847), ter vervanging eener kruiskerk.”

In 1934 heb ik geen gebrandschilderd glas gevonden.

1669 MEDEMBLIK

Vroedschaps-Resolutie Hoorn 27 July 1669: „Glas in de kerk te Medemblik gegeven.”

Recuil van resolutiën van Burgemⁿ en Vroedschappen van Hoorn 5 Aug. 1669: „Auth. Burgem. om aan die van Medemblik een glas in haar kerk te geven.”

Nergens vind ik een glas van Hoorn in de kerk te Medemblik genoemd en in 1934 heb ik er ook niets gevonden.

Van de 26 hierboven genoemde gebrandschilderde glazen zijn er dus nog vijf ter plaatse aanwezig. Jammer genoeg is de rest verdwenen. Zijn ze weg of in het bezit van anderen gekomen? Misschien komen er aan de hand van dit overzicht nog eenige te voorschijn.

EINE WIENER HANDSCHRIFT AUS DER WERKSTATT DES MEISTERS DES ZWEDER VON CULENBORG

VON DR KURT HOLTER, WIEN

In dem jüngst erschienenen Buche von Prof. A. W. Byvanck über die holländische Miniaturenmalerei¹⁾ sind aus der Nationalbibliothek in Wien nur zwei Handschriften eingehender behandelt und eine dritte ist kurz besprochen. Obzwar die Nationalbibliothek in Bezug auf holländische Miniaturenhandschriften nicht den überwältigenden Reichtum aufzuweisen hat, den sie an flämischen besitzt, so ist doch mit diesen drei Handschriften ihr Bestand an holländischen Miniaturen nicht erschöpft. Die folgenden Zeilen sollen eine der wichtigsten Miniaturenhandschriften aus diesem Gebiete veröffentlichen, die bisher ganz unbeachtet geblieben ist.

Unter den im Jahre 1665 aus Ambras in die Hofbibliothek nach Wien gebrachten Handschriften befand sich auch eine vierbändige lateinische Bibel, cod. 1199—1202, die bei ihrer Einreihung in die Hofbibliothek mit der Signatur „Ambras Nr. 1—4“ bezeichnet wurde. Die vier Bände tragen auch heute noch auf der ersten Seite die Vermerke: Ambras Nr. 1, bzw. 2—4, welche von der Hand des damaligen Bibliothekars Peter Lambeck herrühren. Die Handschrift ist dann in Lambecks Commentarii de Augustissima Bibliotheca Caesarea

Vindobonensi, II., 1669, p. 746, in der zweiten Ausgabe dieses Werkes, besorgt von A. F. Kollar, II., 1769, Spalte 521 und bei Denis, Codices theologici manuscripti Bibl. Pal. Vindob., Wien 1784—1800, I/1., Nr. XI—XIV, Sp. 20—22, sowie in den Tabulae codicum manuscriptorum etc., I., Vindobonae 1864, p. 204, katalogisiert worden. Es gibt aber keine kunstgeschichtliche Literatur über die Handschrift, mit Ausnahme einer kurzen Notiz im Katalog der Miniaturenausstellung, Wien 1901, S. 15, Nr. 77, wo sie irrtümlich als dreibändig und als niederrheinische Arbeit angeführt ist.

Die Handschrift gelangte im Jahre 1564 aus der Innsbrucker Hofburg in die Ambraser Sammlung. Durch eine Notiz in einem Katalog aus dem Jahre 1536²⁾ ist sie als aus dem Besitze des Kaisers Maximilian I. stammend nachgewiesen. Über ihre früheren Schicksale und Vorbesitzer liegen keine weiteren Nachrichten und Eintragungen vor, es kann höchstens vermungsweise ein Zusammenhang mit einer in Brixen befindlichen Schwesterhandschrift³⁾, auf die später noch zurückgekommen werden soll, angedeutet werden. Auch die Einbände, von denen zwei, Band 2 und 3, am Anfang des 19. Jh. in der Hofbibliothek

in Pergament neu gebunden worden sind, können hier keine Aufschlüsse geben. Die beiden anderen Bände (1 und 4) sind einfache, annähernd zeitgenössische, wohl niederländische, jedoch kaum näher lokalisierbare lederüberzogene Holzdeckeleinbände mit diagonal geführten Blindlinien. Sie tragen auf dem Vorderdeckel ein von einem Metallrahmen gefasstes und mit Hornglas überdecktes Pergamentschildchen, auf welchem der Inhalt des Bandes angegeben ist. Dieser Rahmen ist jedoch nur bei Bd. 4, cod. 1202, erhalten.

Bei Band 2 und 3 ist dieses Schildchen nach der Herstellung des neuen Einbandes in seinem Inneren befestigt worden. Die Schliessen und Beschläge auch der erhaltenen Einbände wurden in der Hofbibliothek entfernt. Mangels aller historischen Anhaltspunkte ist daher die Lokalisierung allein auf den Stilvergleich angewiesen.

Die vier Bände, durchwegs in Pergament, im Format 36.3×26 cm, sind in sehr gleichmässiger Schrift in zwei Kolonnen zu 40 Zeilen geschrieben. Sie zählen 160, 194, 184 und 192 Blätter. Der Miniatureschmuck ist verhältnismässig gering. Ausser einer grossen Anzahl gezeichneter und rubrizierter Initialen in Blau, Gelb und Rot, — es sind ihrer über 90 — sind nur 7 Initialminiaturen und ebensoviele gemalte Initialen vorhanden. Trotzdem verdient die Handschrift ein besonderes Interesse, da erstens eine Reihe von Händen an ihrem Miniatureschmuck beteiligt ist, wodurch sie für die Werkstatt einige Aufschlüsse gibt, und da zweitens zwei dieser Künstler eine ganz ausserordentliche künstlerische Höhe erreichen⁴⁾. Es gilt das besonders für den Hauptmeister, von dem drei der Bilder herrühren. Eine Beschreibung dieser Miniaturen, unter Heranziehung der nächsten Parallelen, soll die Stellung der Handschrift innerhalb der *Utrechter Kunst* im allgemeinen und unter den Werken des *Culenburg-Meisters* im besonderen verdeutlichen. Die ganz allgemeine Einreihung in diesen Kreis ist schon durch die überaus eigentümlichen Ornamentformen der Randverzierungen gegeben, die unten genauer ausgeführt werden sollen.

Die erste Miniatur (cod. 1199, f. 1r, Abb. 1), vor welcher sich vier leere Blätter befinden, davon das erste auf der Innenseite des Vorderdeckels angeklebt, zeigt den hl. Hieronymus in seiner Zelle bei der Verfassung seines Briefes an Ambrosius. Über einem blauen trägt er ein weisses Gewand und darüber einen roten Überwurf. Rechts von ihm, der den Kopf zu der ihn inspirierenden Taube über seinem Haupte hebt, befindet sich ein Schreibpult, mit zahlreichen Schreibrequisiten. Links geht der Blick in einen anderen Raum mit goldener

Rückwand und quadriert gekacheltem Boden. Die Zellenwand ist hellrosa, oben ist die Decke mit auseinanderlaufenden Balken dargestellt, die mit gezacktem Balkenrand abschliessen. Auffallend ist die ausserordentlich enge Entsprechung mit einer Miniatur der *Cambridger Bibel*⁵⁾, wo alle Einzelheiten der Raumwiedergabe sich finden und wo auch die so unperspektivische Art der Kachelung, dort allerdings nicht im Neben-, sondern im Hauptraum, angewendet ist. Auch der Gesichtstypus, der noch wenig durchgebildet ist, hat darin ein Gegenstück.

Die Technik ist eine äusserst kleinteilige mit starker Modellierung, von einem eigentlichen Faltenwurf ist hier nicht zu sprechen. Die Rahmung dieser Seite stimmt mit der *Utrechter Kunst* um 1430 recht gut überein, eine gute Paralle für den Zeitstil gibt das erste Blatt der *Brüsseler Bibel*⁶⁾. Sowohl die breite Leiste rechts, als auch die dünnen Goldstäbe oben und unten sind in den aus der Werkstatt des Meisters des Zweder von Culenburg stammenden Handschriften in derselben Weise wiederzufinden. Dagegen dürfte die *Miniatur* einem anderen Meister zuzuweisen sein, der auch in der *Cambridger Bibel*⁷⁾ gearbeitet hat. Sowohl die vortreffliche Ausführung, als auch die hellen, abgestimmten Farben scheinen dafür zu sprechen, ausserdem die oben betonte und auch bei Byvanck für diesen Meister hervorgehobene Altertümlichkeit.

Die nächste Miniatur (f. 5r, Abb. 2) ist ganz zweifellos von der Hand des Culenburg-Meisters. Die Seite enthält zwischen den beiden Spalten, von denen die linke fast leer ist, eine Initiale I mit der Darstellung des Sündenfalles, und sie zeigt, links oben beginnend, am Rande die sieben Schöpfungstage, die vom dritten Tage an in reiches Rankenwerk verflochten sind. Dieses Rankenwerk, mit breiten rot-, blau- und grünen Blättern und enzianartigen Blütenansätzen ist gleichzeitig in dieser Ausbildung nicht nachzuweisen. Die Ranken der Mitte und des linken Randes dagegen sind in der üblichen Art des Culenburg-Meisters gehalten, die Zuschreibung wird durch den Vergleich mit der Schöpfergestalt desselben Meisters in der *Cambridger Bibel*⁸⁾ in ein deutliches Licht gesetzt. Es muss hier wieder der Zusammenhang mit dieser um 1420 datierten Schöpfung betont werden. Vielleicht lassen sich dadurch auch die soeben hervorgehobenen breiten Ranken erklären⁹⁾. Ausserdem ist auf die geringe Ausbildung der Landschaft und auch auf die in 6 Darstellungen unveränderte Haltung des Schöpfers hinzuweisen. Bei der hohen Qualität der Miniatur ist die Annahme einer sich darin auswirkenden bewussten Absicht eine Notwendigkeit.

Die dritte Miniatur (f. 120v, Abb. 3) weicht durch ihre stark betonten koloristischen Gegensätze von den beiden ersten ab, der Rankenschmuck entspricht dem der ersten Seite. An der Gleichheit der Hand mit der Miniatur fol. 5r dürfte aber gleichwohl nicht zu zweifeln sein. Die Initiale E enthält die Darstellung des Befehls Jahwes an Josua zur Überschreitung des Jordans. Auch hier tritt die Landschaft zurück, sie ist nur durch zwei Berge angedeutet, zwischen denen Josua die Offenbarung empfängt. Ausserordentlich gut ist der Ausdruck der Köpfe unter der Erscheinung Jahwes; trotz der viel kleinteiligeren Gestaltung lassen sie Erscheinungen wie den Hieronymus (Abb. 4) in ihrer Lebendigkeit voraussehen. Die Schöpfergestalt selbst hat im Werk des Culenborg-Meisters ebenfalls Entsprechungen¹⁰⁾. Die äussert sorgfältig ausgearbeitete Miniatur steht sowohl in ihrer bewegten Komposition, besonders in der rechten Gruppe, als auch in der liebevollen Behandlung des Faltenwurfes dem Missale in Münster, Universitäts-Bibliothek, ms. 41¹¹⁾, sehr nahe. Es gilt das besonders für die fein durchgearbeiteten Figuren, die selbst im Brixener Missale dagegen etwas abzufallen scheinen. Im Verhältnis der Personen in der Bildfläche ist auch die Düsseldorfer Handschrift des Culenborg-Meisters, ein Missale¹²⁾, verwandt, obgleich sie dieselbe Qualität nie erreicht.

Wichtig sind bei diesem Bilde die Farben: das kräftige Blau der Initiale auf leuchendem Goldgrund; in Rot links Josua mit langem, blonden Bart; die Hauptfiguren rechts sind stark herausgehoben in leuchtendem Gelb und Blau, daneben gibt es mehrere Abstufungen und Zwischenfarben auf den kleinteiligen Flächen.

Die einzige Miniatur des zweiten Bandes (cod. 1200, fol. 1r, Abb. 4) stellt ebenso wie die des ersten Bandes den hl. Hieronymus am Schreibpult dar. Die beiden Ausführungen des gleichen Gegenstandes weichen aber derart von einander ab, dass der Unterschied nur durch die Beteiligung zweier verschiedener Hände erklärt werden kann. Eine Entwicklung vom ersten zum zweiten Bild erscheint ausgeschlossen, da in ihnen zwei Generationen verkörpert sind und die beiden äussersten Möglichkeiten einer gleichzeitigen Kunstübung liegen. Der Unterschied besteht ausser einer abweichenden Palette, — die wichtigsten Farben ausser dem auch hier vorwiegenden, aber anders getönten Rot und Gold sind Grün und Violett —, in einer viel freieren Erfassung des Raumes im zweiten Bild. Noch überzeugender wirkt ein Vergleich der Durchbildung der in beiden Bildern verwendeten Figur, des dargestellten Heiligen, dessen durchaus persönliche Auffassung im zweiten den schon

von Byvanck gegebenen Hinweis auf Jan van Eyck bestätigt¹³⁾. Die Bindung dieser Miniatur mit dem Werk des Culenborg-Meisters ist eine mehrfache. Ganz allgemein kann auf ähnliche, verhältnismässig grossfigurige Initialminiaturen hingewiesen werden¹⁴⁾, ausserdem liegt eine unmittelbare Paralle im Porträt des Kardinals Hugo von Lusignan vor, das in der Handschrift der Bibliothèque Nationale, Paris, ms. lat. 432, einem Psalmenkommentar des Petrus von Herenthals, fol. 2v eingemalt ist¹⁵⁾. Die Pariser Miniatur weist bedeutend grössere Masse auf, wird aber von der Wiener an Feinheit und innerer Grösse übertroffen. Das dort feststellbare Eingehen auf das Genremässige, die ausführliche Wiedergabe des rückwärtigen Tisches mit Flasche und Glas, ist hier in gleicher Weise in der Darstellung des Schreibzeuges auf dem Schemel vertreten. Der Rankenschmuck der Miniatur verknüpft sie wiederum mit dem oben erwähnten Missale in Münster, so sind z.B. dieselben blauen spitzblättrigen Blüten verwendet wie dort, fol. 29v¹⁶⁾. Ebenso genau ist die Entsprechung der Engelhalbfiguren, von denen vier über goldenen Wolken im Rankenschmuck am äusseren und unteren Rande gemalt sind¹⁷⁾. Die vier ornamentalen Initialen dieses Bandes, fol. 86v, 151v, 170v und 180r, stammen von einer schwachen Gehilfenhand, die nur in diesem Bande auftritt.

Die letzten drei Miniaturen sind bedeutend schwächer und in ihrer Ausführung durchaus einheitlich. Der dritte Band (cod. 1201) zeigt f. 1r den verlassenen Hiob in ziemlich unglücklicher Wiedergabe eines nackten Mannes auf grünem und goldenen Grund und f. 73r die Züchtigung Zions, beide grossfigurige plumpe Miniaturen in Farben ohne Leuchtkraft mit grob aufgesetzten Lichtern. Dieser Ausführung entsprechen auch die Ranken, die in vergröbter Form, f. 1r denen von cod. 1200, f. 1r und f. 73r denen von cod. 1199, f. 1r entsprechen. Erwähnenswert ist hier die Übernahme von Formen, wie sie auch die Cambriger Bibel aufweist¹⁸⁾, breite Ranken in runden Schwüngen mit angesetzten Dreiblättern, die neben den vorne besprochenen Formen auch auf den anderen, rein ornamentalen Initialen dieses Bandes (cod. 1201, f. 40r) und des letzten (cod. 1202, f. 41r und 112r) in Ansätzen vorhanden sind¹⁹⁾. Sowohl diese Ranken, als auch die Initialenformen im allgemeinen verbinden diese Miniaturen mit einer Gruppe von Handschriften, die ihre Wurzeln im 14. Jh. hat und die in den ersten Jahren des 15. Jh. blühte²⁰⁾. Kölnisch-niederrheinischer Einfluss ist anzunehmen. Es ist besonders auf Miniaturen aus der Bibel in New York, Morgan Library, ms. 691, und aus der

Londoner Handschrift, B.M. Add. ms. 22.288, als Vorbilder für die Initialenform hinzuweisen. Der Typus der Hiobgestalt, cod. 1201, f.1r, ist trotz geringerer Feinheit mit einer Miniatur der Brüsseler Bibel von 1403, Bibl. Roy., ms. 205, f.1r, verwandt²¹⁾. Eine enge Entsprechung bieten auch die 1416 entstandenen Initialminiaturen des oben genannten Psalmenkommentars von Petrus von Herenthals in Paris. Es muss da die Ornamentik herangezogen werden, z.B. Byvanck, fig. 25, die der des dritten Bandes der Wiener Bibel recht nahesteht. Gegenüber dieser Verankerung in der Kunst aus dem Anfang des Jahrhunderts ist auf die überall gleichzeitig vorhandene Nachahmung des Ornamentstils der Werkstatt des Culenborg-Meisters hinzuweisen, die eine zu frühe Datierung verbietet.

Der Schmuck des vierten Bandes entspricht im wesentlichen dem des dritten, die Farbenwahl der einzigen figürlichen Miniatur auf Blatt 1r (fig. 5) mit der Darstellung Daniels in der Löwengrube ist ganz dieselbe kraftlose, nur ist sie wesentlich kleifiguriger als die beiden zuletzt genannten Miniaturen.

Nach diesen Feststellungen scheint die Datierung zu keinem einheitlichen Ergebnis zu führen. Der Stil des Culenborg-Meisters und die gesamten Ornamente der beiden ersten Bände weisen auf den Zeitraum um 1430 hin, der sowohl durch die Verwandtschaft der Münsterer Handschrift als auch durch die Parallele des erwähnten, um 1434 datierbaren Lusignan-Porträts in Paris²²⁾ nahegelegt wird. Dafür spricht auch das nach Byvanck feststellbare Zurücktreten der Landschaft in der späteren Schaffenszeit, das auch für die Wiener

Handschrift unbedingt gilt. Gegen diese Datierung spricht aber die grosse Anzahl der Verbindungen mit der um 1420 datierten Cambridger Bibel, die durch den Meister der erster Miniatur, durch die Verwandtschaft der Schöpfungstage und schliesslich durch die in den beiden letzten Bänden auftretende altertümliche Ornamentik²³⁾ gegeben ist. Da nun gerade diese letztere altertümlichen Charakter zeigt, die doch deswegen, weil sie erst gegen das Ende zu auftritt, am ehesten als nachträgliche Hinzufügung in Betracht käme, ist wohl nur an gleichzeitige Entstehung der Miniaturen zu denken. Die Verteilung über einen grösseren Zeitraum ist deshalb abzuweisen, weil der geringen Anzahl von 7 Miniaturen und ebensoviel ornamentalen Initialen drei Miniaturisten und ebensoviel am Ornament beteiligte Personen, die wahrscheinlich von den Miniaturisten zu trennen sind²⁴⁾, gegenüberstehen. Dies alles spricht für eine einheitliche aber hastige Entstehung, besonders da die letzten Bände die schwächsten Hände aufweisen.

Eine sichere Entscheidung der Datierungsfrage wäre nur auf Grund historischer Angaben möglich. Da solche aus der Handschrift selbst nicht hervorgehen, soll abschliessend noch einmal auf das in Brixen befindliche Missale hingewiesen werden. Der gemeinsame Weg der beiden Handschriften scheint in Berücksichtigung der Tatsache, dass die Bibel schon vor 1536 in Innsbruck nachgewiesen ist, nicht unmöglich. Die Annahme dieser Möglichkeit aber würde eine zeitliche Fixierung um 1425 voraussetzen, die geeignet wäre, die oben ausgeführten Gegensätze noch am ehesten zu vereinigen.

1) A. W. Byvanck, *La Miniature dans les Pays-Bas Septentrionaux*. Paris 1937. Im Folgenden durch „Byvanck“ abgekürzt. Als zusammenfassende Darstellung überhebt es uns auch der Verpflichtung die frühere, verstreute Literatur im Einzelnen zu zitieren.

2) Vgl. Th. Gottlieb, *Büchersammlung Kaiser Maximilians I.* (Die Ambraser Handschriften. Beitrag zur Geschichte der Wiener Hofbibliothek. I.), 1900, S. 93.

3) Vgl. Herm. J. Hermann, *Die illuminierten Handschriften in Tirol*. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, I.), 1905, S. 22 ff., Nr. 21, fig. 7, Byvanck, p. 53, 122, Pl. XXXIV, XXXV.

4) Die Trennung in zwei Hände muss, wie auch im Folgenden ausgeführt ist, mit Vorbehalt erfolgen. Um ein ganz zweifelndes Ergebnis zu erzielen, wäre die Heranziehung der anderen Handschriften im Originale notwendig, vor allem der Cambridger Bibel.

5) Fitzwilliam Museum, Lat. Bibel, III., fol. 253r. Vgl. Byvanck, fig. 88.

6) Bibl. Royale, ms. 9018, f. 1r, Byvanck, fig. 54.

7) Vgl. Byvanck, p. 51.

8) Vgl. Byvanck, fig. 79.

9) Vgl. z.B. Byvanck, fig. 81.

10) Vgl. Byvanck, fig. 113.

11) Besonders Byvanck, fig. 117, 118. Vgl. auch S. 56 und 148/9.

12) Staatsarchiv. ms. G. III. 3. Vgl. Byvanck, p. 55 und 134, Pl. XXXVI.

13) Ein Beispiel dafür möge das Van Eyck'sche Porträt des Kardinals von Santa Croce, Nicolas Albergati, Wien, Kunsthistorisches Museum, bieten.

14) Vgl. Byvanck, fig. 100, 119.

15) Vgl. Byvanck, fig. 112.

16) Byvanck, fig. 114.

17) Vgl. Münster, U.B., ms. 41, fol. 29v, 132r, Byvanck, fig. 114, 116.

18) Byvanck, p. 47 f., Système a, vgl. Byvanck, fig. 80.

19) Vgl. auch Abb. 5, links, weiter Byvanck, fig. 105 aus dem 1415 entstandenen Missale Romanum in Zwolle, das als frühestes Werk des Culenborg-Meisters gilt.

20) Vgl. Byvanck, S. 21—23, besonders fig. 14—19.

21) Byvanck, fig. 15. Auch die Initialformen entsprechen sich aufs engste.

22) Gerade dieser Beweggrund soll freilich nicht zu sehr betont sein. Die Parallelität der Pariser und der Wiener Handschrift, die darin besteht, dass an beiden sowohl der Culenborg-Meister beteiligt ist als auch jene frühe Richtung, lässt an einer zeitlich getrennten Entstehung der Miniaturen Zweifel aufsteigen. Ist die Möglichkeit, dass das Lusignan-Wappen nachträglich eingemalt ist, ausgeschlossen? Ist bei den Schwierigkeiten, die sich hier ergeben, nicht auch

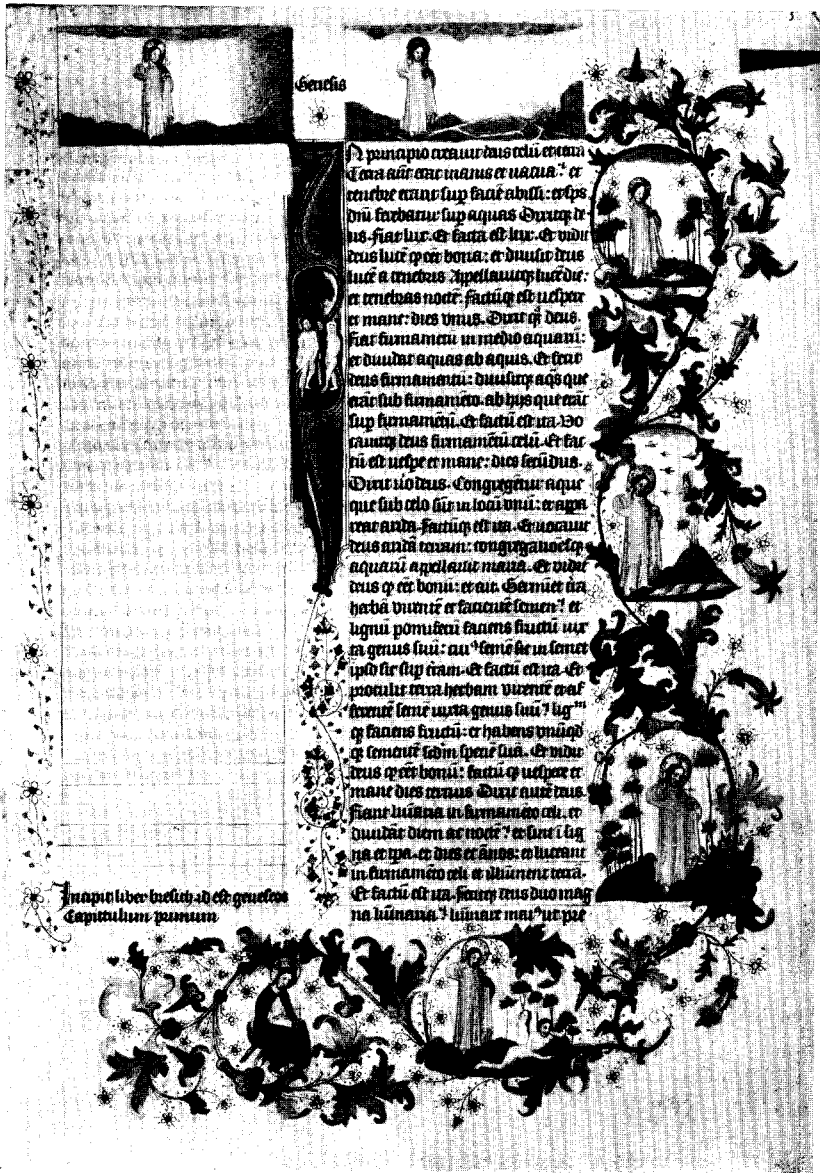

Abb. 2. Wien, Nationalbibliothek
Cod. 1199, fol. 5 v°

Abb. 1. Wien, Nationalbibliothek
Cod. 1199, fol. 1 r°

Abb. 3. Wien, Nationalbibliothek
Cod. 1199, fol. 120 v°

Abb. 4. Wien, Nationalbibliothek
Cod. 1200, fol. 1 r°

Abb. 5. Wien, Nationalbibliothek
Cod. 1202, fol. 1 r°

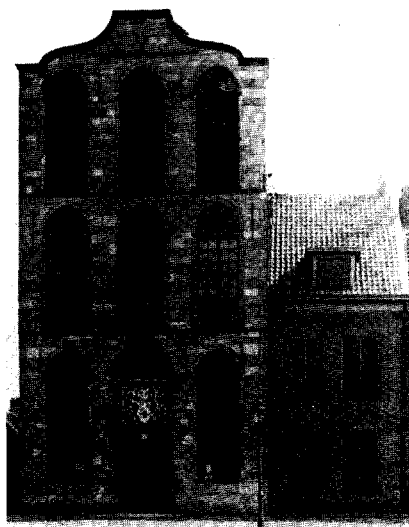
(a) Kasteel Amerongen

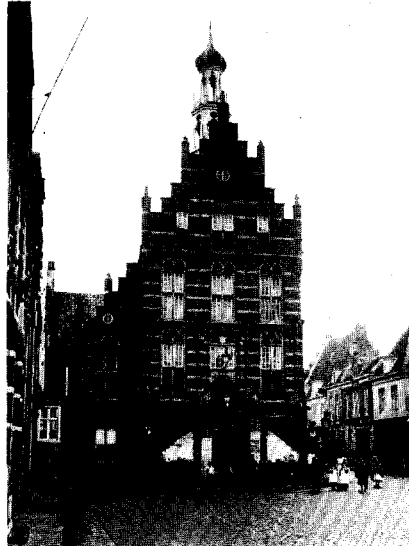
(b) Kasteel Zuylenstein

(c) Vianen, Grote Kerk

(d) Vianen, Raadhuis

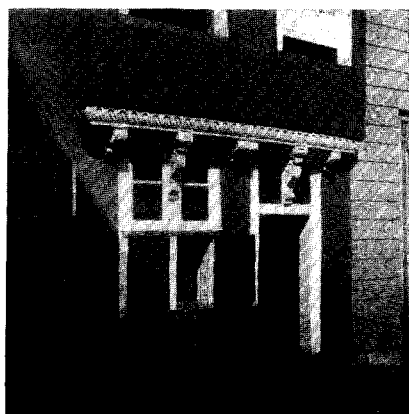
(f) Culemborg, Raadhuis

(b) Buren, Weeshuis

(e) Vianen, Brederode-epitaaf

(g) Culemborg Tollensstraat A 158

(i) Buren, Weeshuis

Fotos Rijksbureau voor de Monumentenzorg

vielleicht die Notwendigkeit einer anderen chronologischen Reihenfolge der zahlreichen undatierten Handschriften des Culenborg-Meisters anzunehmen?

23) Die Cambridger Bibel kann in einzelnen ihrer Miniaturen als Abschluss der oben angeführten frühen Handschriftengruppe gelten.

24) Die Ornamente des ersten Bandes und des ersten Blattes des zweiten Bandes sind zweifellos von einer Hand, die wohl eine ausserordentliche Bindung an das Werk des Culenborg-Meisters

voraussetzt, aber mit ihm nicht identisch zu sein braucht. Es scheint das besonders daraus hervorzugehen, dass wir diese sehr typischen Ornamente auch in der Brüsseler Bibel, Bibl. Royal., ms. 9018—9023, vgl. Byvanck, fig. 54ff., vertreten finden. Dasselbe Verhältnis zu dem betreffenden Miniator gilt auch für den Verfertiger der Ornamente des dritten und vierten Bandes. Die dritte Hand im Ornament ist lediglich in den oben genannten vier Initialen des zweiten Bandes vertreten.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Vrijdag 1 Juli des voormiddags te 11 uur in het Kunsthistorisch Instituut, Drift te Utrecht

Voor een zeer groot aantal leden, corresponderende leden en genoodigden opent de voorzitter, Jhr Mr Dr E. A. van Beresteyn, de vergadering met een rede, waaraan het volgende is ontleend.

In de eerste plaats vestigt spreker de aandacht op de ingrijpende maatregelen, welke de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek heeft beraamd, om op de drukkosten van het tijdschrift te bezuinigen. Als resultaat meent de voorzitter te mogen constateeren, dat geen achteruitgang heeft plaats gevonden, doch dat integendeel door het vergrooten van den zetspiegel de geboden tekst is uitgebreid en dat hetzelfde het geval is met de illustraties, die thans op aan twee zijden bedrukte vellen worden opgenomen. Een dankbetuiging voor de redactie is dan ook alleszins gerechtvaardigd, en vindt instemming bij de vergadering.

De Kasteelen-quaestie is nog steeds een moeilijk, maar urgent probleem, waarover het mede-bestuurslid Jhr Dr Van Nispen tot Sevenaer en de Heer Bodde Bouman belangrijke brochures hebben geschreven. In het afgelopen jaar is deze zaak ook in de Staten-Generaal ter sprake gebracht en spreker koestert de hoop, dat de Regeering iets in deze zal doen.

Het bestuur van den Bond heeft het initiatief genomen tot de oprichting van een vereeniging in het belang van de instandhouding der circa 400 hofjes in Nederland. Een vergadering van eenige belangstellenden heeft plaats gevonden en in het najaar hoopt men tot de oprichting der vereeniging te geraken.

Met enkele woorden wijst spreker er op, dat in Amsterdam de overheid zich niet houdt aan haar eigen Monumentenverordening, waar het gaat, om ter verbetering van het verkeer te geraken tot de afbraak van een perceel, dat op de Monumentenlijst staat. Het is te hopen, dat deze overheid zal inzien, dat zij in dezen het voorbeeld behoort te geven.

Voorts wijst de voorzitter op het verschijnen van de gids der Nederlandsche Musea. Het doet weer eens de aandacht voor onze musea vragen. In den kring van de leden van den Bond is de vraag gesteld, of meer overleg, vooral tusschen de besturen der kleinere musea, om ieders taak vast te stellen, niet gewenscht is. Van zelf zal dan ook de aandacht gevestigd worden op de quaestie van de verhouding van kunst- en historische afdelingen, zoo deze onder één

bestuur staan. Spreker eindigt zijn rede met den wensch, dat de aanwezigen eenige leerzame en aangename dagen zullen tegemoet gaan.

De notulen van de vorige vergadering, welke in het Jaarboek zijn afgedrukt, worden goedgekeurd. Hetzelfde is het geval met de rekening en verantwoording van den penningmeester.

Den secretaris wordt toegestaan enkele mededeelingen te doen over het afgelopen vereenigingsjaar, dat niet rijk genoeg aan gebeurtenissen was, om een uitgebreid jaarverslag te vullen. Eenige mededeelingen worden gedaan over den voortgang aan het Repertorium van Tijdschriftartikelen; dank zij de goede zorgen van Mej. Mulder kan binnenkort met den druk een aanvang worden gemaakt. Het Repertorium is voortgezet tot en met het jaar 1934; behalve tijdschriftartikelen zijn er ook een aantal der voornaamste werken in vermeld. De artikelen over schilder- en graveerkunst zullen er echter niet meer in worden opgenomen, aangezien deze te vinden zijn in het Repertorium van Van Hall. Het werk zal van tamelijk grooten omvang worden en ongetwijfeld in een dringende behoefte voorzien. Daarna leest de secretaris de navolgende mededeeling van Z. Ex. den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor. „De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van oordeel, dat de schatten op cultureel gebied, welke in Nederland zijn vergaard, door landgenoot en vreemdeling veelal niet voldoende gekend worden en daardoor thans voor onze natie niet van zooveel beteekenis zijn, als mogelijk en wenschelijk ware, overweegt verschillende denkbeelden ten einde in dezen toestand wijziging te brengen. Hiertoe behoort de gedachte om Kunstreizen door Nederland te organiseeren, zooals deze sedert eenige jaren reeds in België worden gehouden, die elk ongeveer een week zullen duren en waarbij gelegenheid geboden zal worden zonder te groote kosten met een aantal van onze belangrijkste monumenten en musea onder bij uitstek deskundige leiding kennis te nemen. Als deelnemers wordt in de eerste plaats gedacht aan deskundigen bij museumwezen en monumentenverzorging, architecten, leeraren en leden van oudheidkundige vereenigingen, zoo uit Nederland als van buiten onze grenzen. Naar alle waarschijnlijkheid zal een eerste van die kunstreizen in 1939 worden gehouden.”

Voorts leest de secretaris het verslag van de Stichting

„Topografisch Repertorium van Nederland” voor, dat hierachter is afgedrukt.

De periodiek aftredende bestuursleden Jhr Mr Dr van Beresteyn, Dr A. E. van Giffen, Jacob Mees en Jhr Mr Dr Van Rijckevorsel worden herkozen. Als voorzitter wordt de heer Van Beresteyn wederom benoemd.

Bij de bespreking van de plaats van de volgende vergadering ontspint zich eenige gedachtenwisseling. Dr Labouchère is van oordeel, dat het dienstig is eenige Zuid-Nederlandsche plaatsen te bezoeken. Dit voorstel wordt door Professor Dr Vogelsang ondersteund. Mejuffrouw Dr Neurenburg voelt meer voor Noord-Nederland; de heer Dingemans stelt Bolsward en omstreken voor, terwijl Dr Unger een lans breekt voor West-Friesland, Alkmaar of Enkhuizen. Tenslotte wordt besloten aan het bestuur over te laten, of een excursie naar Zuid-Nederland kan worden voorbereid, waarbij dan Leuven, Diest, Aerschot, Tienen en Zoutleeuw voor een bezoek in aanmerking zouden kunnen komen.

Als kasnazieners voor het volgend jaar worden door de vergadering aangewezen Mr Hardenberg te Maastricht en Dr Ozinga te 's-Gravenhage.

De Commissie van Redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt, onder dankzegging voor haar arbeid in het afgelopen jaar, in haar geheel herkozen.

Bij de rondvraag vestigt Professor Van der Pluym er de aandacht op, dat het op dezen eersten Juli 50 jaar geleden is, dat Professor Van der Steur ingenieur is geworden. Besloten wordt hem namens de vergadering een telegram van gelukwensch te zenden.

Nadat de voorzitter nog heeft medegedeeld, dat de deelnemers aan de excursie des avonds te half negen uur in het Centraal Museum te Utrecht zullen worden ontvangen, sluit hij met een dankwoord aan den gastheer, Professor Vogelsang, de vergadering, niet dan nadat hij met enkele woorden van erkentelijkheid de aandacht gevraagd heeft voor de interessante artikelen van de Heeren Labouchère, Vermeulen en Van Schilfgaarde in het zoojuist verschenen Jaarboek.

Na het noenmaal in de Dietsche Taveerne te Utrecht bezocht het groot aantal deelnemers aan de excursie allereerst het kasteel Beverweerd te Odijk, waar Mevrouw de douairière Van Haersolte, geboren Baronesse van Heeckeren van Enghuizen, voor een gracieuze ontvangst had zorg gedragen. Vervolgens voerde de weg naar het kasteel Amerongen, dat dank zij de bereidwilligheid van den eigenaar, Graaf van Aldenburg Bentinck, voor de deelnemers was opengesteld. De middag werd besloten met een bezoek aan het schilderachtige kasteel Zuylenstein, waar de bewoners, de heer en mevrouw Van Alfen, het gezelschap rondleidden en op een welvoorzien thee onthaalden. In het Jaarbeursrestaurant volgde daarna een maaltijd; na afloop daarvan maakten vele der aanwezigen gebruik van de uitnodiging van het Gemeente-bestuur van Utrecht, om een bezoek te brengen aan het Centraal museum.

Den volgenden Zaterdag werd met autobussen gereden naar Vianen, waar, onder leiding van Dr Labouchère, een bezoek werd gebracht aan het Stadhuis en de Kerk. Vervolgens werd het gezelschap officieel ontvangen door het Gemeentebestuur van Culemborg, dat ververschingen aan-

bood in den onder het stadhuis gelegen raadselder. Na bezichtiging van de Kerk en het Weeshuis, tevens museum, waar het gezelschap opnieuw onthaald werd, volgde een noenmaal in hotel Van Gelder.

In de middaguren werd achtereenvolgens gereden naar Buren, waar de overblijfselen van het oude kasteel der Graven van Buren en het Weeshuis bezichtigd werden; naar Zoelen, waar korten tijd in de Kerk vertoefd werd, en naar Tiel, waar Dr Vermeulen eenige bijzonderheden van de Groote Kerk mededeelde. Het was reeds laat in den middag, toen de excursie aldaar door den voorzitter ontbonden werd.

D. P. M. GRASWINCKEL,
Secretaris N.O.B.

*Stichting „Het Topografisch Repertorium van Nederland”.
Verslag van den Secretaris over 1937.*

Ook het tweede jaar onzer Stichting verliep zonder bijzondere gebeurtenissen.

In het Algemeen Stichtingsbestuur, noch in het Dagelijksch Bestuur kwam wijziging.

Het aantal begunstigers bleef ongeveer gelijk en is dus nog steeds veel te weinig.

Ondanks dat is het ons toch mogelijk geweest, ook dit jaar nog belangrijk werk te verrichten, doch, zooals U uit het verslag van den Penningmeester zal blijken, zullen wij zonder belangrijke stijging van het aantal begunstigers, of zonder steun van belangstellenden, niet in staat zijn het werk op dezelfde wijze voort te blijven zetten.

In den loop van het verslagjaar is het dagelijksch bestuur een actie begonnen, om het aantal begunstigers belangrijk uit te breiden en om te trachten een fonds bijeen te brengen, ten einde de reis- en verblijfskosten van onze beschrijvers, naar plaatsen waar geen honoraire krachten konden gevonden worden, te bestrijden. De ongunst der tijden heeft ons doen besluiten onze actie uit te stellen tot beter tijden.

In de gebrekkige opberging onzer catalogus, waardoor deze voor belangstellenden niet voldoende te raadplegen was, is in den loop van 1937 geen verandering gekomen.

Hoewel het niet tot het verslagjaar hoort, kan ik U mededeelen, dat hier sinds kort een zeer gunstige wijziging in gekomen is. Het Amsterdamsch Centraal Comité voor Jongere Werkloozen heeft voor onze Stichting twee archiefkasten laten maken en ons deze ten geschenke gegeven. Wij kunnen dit Comité daar niet genoeg erkentelijk voor zijn.

Onze kaartcatalogus vermeerderde met ongeveer 2500 kaarten en omvat thans ruim 13.000 kaarten in duplo. Jhr Dr E. O. M. van Nispen tot Sevenaer zond ons de beschrijving van de topografische atlas uit het Rijksarchief te Maastricht; de Heer A. van de Marel van een album uit het bezit van Jhr van Tets van Goidschalkoort en Dr H. C. Hazewinkel van het Gemeente Archief te Rotterdam.

De Heer Balder maakte de duplicaten van deze kaarten en beschreef de collecties van de Heeren Chr. P. van Eeghen, Dr J. Q. van Regteren Altena, Dr A. Welcker, A. A. Kok, voleindigde de beschrijving van het Gemeente Archief te Amsterdam met inbegrip van de aanwinsten en het album Beudeker en beschreef de geheele topografie van het Vondel Museum, van de Historische verzameling der Universiteits-Bibliotheek en het Amsterdamsch Historisch Scheepvaart Museum.

BOEKBESPREKINGEN

Griekenland, Rome en Etrurië in het Rijksmuseum van Oudheden: Gids voor de Klassieke Afdeeling. — Tweede druk. — 's-Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1936.

Dit boekje is door de Algemeene Landsdrukkerij keurig uitgegeven. Anders kan men er, helaas, niets goeds van zeggen. Bij onverschillige zaken is het soms wonderlijk uitvoerig, terwijl over vele belangrijke kunstwerken wordt gezwegen. De afbeeldingen zijn meestal naar geheel onvoldoende foto's vervaardigd: de „Dionysos” (op blz. 6) is verkeerd opgenomen; van de „Artemis” (op blz. 8) is vrijwel niets te zien; het groote grafrelief (op blz. 16) is gefotografeerd met de omlijsting, die daar thans (ten onrechte!) bij ontbreekt; de Grieksche vazen zijn geschikt, alsof de illustratie moest dienst doen voor den catalogus van een modern pottenbakkersbedrijf; bij de afbeelding van „Mykeensch vaatwerk” (op blz. 29) ontdekt men een Hellenistisch potje. Geen enkel Etruscisch kunstwerk is gereproduceerd, zelfs geen der toch zoo fraaie Etruscische bronzen.

In de beschrijving der voorwerpen zijn tal van zonderlinge vergissingen: bij den Christelijken sarkofaag is (op blz. 9) niet opgemerkt, dat de oppervlakte vrijwel geheel is overgewerkt; de „Dionysos” wordt (op blz. 11) gedateerd in de 2de eeuw v. Chr.; de „bronzen vrouwenkop in den strengen stijl der 5de eeuw v. Chr.” (blz. 15) is classicistisch; de Poseidontempel te Paestum (waarvan een fraai model aanwezig is) wordt (op blz. 24) gedateerd in „het eind der 6de eeuw v. Chr.”; van geen der Grieksche vazen is eenigszins nauwkeurig de „meester” opgegeven.

Men vraagt zich met eenige verwondering af, voor wie dit boekje bedoeld is. Het publiek heeft er niets aan en voor hen, die eenigszins op de hoogte zijn van de geschiedenis der antieke kunst, is het slechts een bron van ergernis. Gaarne zij erkend, dat het samenstellen van een dergelijke gids een zeer lastig werk is. Maar in dit geval is ook aan de meest bescheiden eischen niet voldaan. Voor het bewerken van zulk een gids is niet alleen eenige kennis, maar vooral toewijding noodig. Daarvan bespeurt men in dit boekje zeer weinig.

A. B.

G. van Hoorn, *Gids door de verzameling van Nederlandsche en Romeinsche oudheden van het Prov. Utrechtsch Genootschap in het Centraal-Museum te Utrecht* (1936).

De nieuwe opstelling van de archaeologische verzameling van het Prov. Utrechtsch Genootschap in de fundatie van Renswoude noopte den conservator dezer verzameling een nieuwen gids door de collectie samen te stellen. Dat er vroeger reeds zulk een gids was uitgegeven, wordt in het boekje merkwaardigerwijze niet medegedeeld.

Bij het samenstellen van den gids is gestreefd naar groote beknoptheid. Wellicht is de bewerker daarbij wat al te ver gegaan. De lezers zouden toch zeker gediend zijn geweest met een wat uitvoeriger uiteenzetting over de groote beteekenis van de sigillata uit Vechten of van de gouden munten, die op het Domplein zijn gevonden. Ook zou men een afschrift en een verklaring van de Romeinsche inscripties wenschen. In een werk als dit mag niet worden gesproken van „Claudius Civilis” (op blz. 51).

Het boekje bevat een reeks van fraaie afbeeldingen. Zon-

der twijfel zal menigeen het in bezit wenschen te hebben als een herinnering aan een bezoek.

A. B.

J. van Veen, *Onderzoekingen in de Hoofden in verband met de gesteldheid van de Nederlandsche kust* (Diss. Leiden, 1936).

Er zijn twee redenen om hier op dit voortreffelijke werk de aandacht te vestigen. In de eerste plaats om de geschiedenis van de kuststreek, die in dit boek eenigszins anders wordt verklaard dan in de studies van Tesch. In de tweede plaats om het kaartje van de Nederlandsche kust in den Romeinschen tijd, op blz. 147, dat voor het eerst een verantwoord beeld van onze kuststreek in den Romeinschen tijd geeft. Een samenvatting van zijn werk heeft Dr. Van Veen gepubliceerd in het *Tijdschrift* van het Aardrijkskundig Genootschap van 1937; daar is ook het genoemde kaartje nog eens afgedrukt.

A. B.

W. A. J. Oosting, *Geologische kaart van Nederland, 1 : 800 000* (1937).

Een duidelijke, gemakkelijk hanteerbare geologische kaart is een vrijwel onmisbaar hulpmiddel bij alle archaeologische en historische onderzoekingen in Nederland. In de meeste gevallen zal de kaart van Dr. Oosting voldoende zijn. Wie meer behoeft, vindt met behulp van de toelichting, die bij de kaart is gevoegd, gemakkelijk den weg. Daar krijgt men een overzicht van de belangrijkste literatuur op het gebied der geologie van Nederland.

A. B.

H. Brunsting, *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen* (Diss. Amsterdam, 1937).

Voor onze kennis van de Romeinsche geschiedenis van ons land is het noodig, dat de vondsten uit een aantal plaatsen nauwkeurig worden doorgewerkt. Deze eisch geldt vooral voor de vondsten uit Nijmegen, die voor het grootste deel niet van systematische opgravingen afkomstig zijn. Enkele jaren geleden heeft Dr. Vermeulen een bewerking der vondsten in het Canisius-College uitgegeven. Thans laat Dr. Brunsting een studie verschijnen over het grafveld onder Hees ten Westen van Nijmegen. Dit grafveld behoorde bij de Romeinsche nederzetting, die oudtijds aan de Waal vlak beneden Nijmegen heeft gelegen. De voorwerpen uit dit grafveld bevinden zich grootendeels in het Museum-Kam, waar zij onder de letters KL en WW zijn geregistreerd. Met hulp van de Allard Pierson-Stichting heeft Dr. Brunsting op het vroeger gedeeltelijk ontgraven terrein nog enkele systematische onderzoekingen verricht. Op die wijze kon hij aan zijn bewerking der oudere vondsten een meer wetenschappelijken grondslag geven. Deze bewerking is voortreffelijk. De vondsten zijn uitvoerig beschreven en op zeer voldoende wijze geïllustreerd. Door een samenvatting van de resultaten, die in het Duitsch is gesteld, kan men zich gemakkelijk van het belang van dit werk overtuigen.

A. B.

H. van de Weerd en R. de Maeyer, *Geschiedenis van Vlaanderen: Oudste Geschiedenis* (1936).

A. de Loë, *Belgique ancienne, III: La période romaine* (1937).

R. de Maeyer, *De Romeinsche villa's in België* (1937).

Deze drie werken, die op de archaeologie en de oude geschiedenis van België betrekking hebben, zijn ook voor ons land van groote beteekenis. Het eerste, een deel van een uitgebreide geschiedenis van Vlaanderen, geeft een beknopt overzicht van de geheele oude historie tot het einde van de Romeinsche periode. Daarbij wordt ook de geschiedenis van ons land telkens belicht. Het boek van Baron De Loë is een beschrijvende catalogus van de vaderlandsche afdeeling in het Museum van het Jubelpark te Brussel. Onze aandacht wordt getrokken door een aantal voorwerpen, die uit Maastrecht afkomstig zijn. Een kaart missen wij in dit boek ten zeerste.

De uitvoerige studie van Dr. De Maeyer is een verzameling van alles, wat men van de Romeinsche landhuizen op het grondgebied van België weet. Voor de geschiedenis van het Romeinsche landhuis in Limburg is dit werk van bijzonder belang.

A. B.

De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Dl. V. De Provincie Limburg; 2de stuk: Noord-Limburg door J. H. A. Mialaret. 's-Gravenhage, 1937. xx en 260 blz. en 130 blz. afb. (buiten den tekst).

Bij de beoordeeling van dit in 1937 verschenen stuk over Noord-Limburg van wijlen den Heer J. H. Mialaret zal men in aanmerking moeten nemen, dat thans de leidraad voor de samenstelling der „Geïllustreerde Beschrijving” wederom gewijzigd is. In 1904 vastgesteld door de een jaar tevoren samengestelde Rijkscmissie, werd deze leidraad in 1918 eenigszins gewijzigd door de in dat zelfde jaar ingestelde Afdeeling A der Rijkscmissie voor de Monumentenzorg, om in 1933 voor het aan Twente gewijde deel nieuwe wijzigingen te ondergaan en — voorloopig? — in 1934 met opnieuw ontworpen wijzigingen te eindigen.

Het zou met al deze wijzigingen eenigszins bedenkelijk worden, indien het hier de verschillende „stukken” van éénzelfde deel betrof. Doch gelukkig is dat niet het geval; de wijzigingen betreffen verschillende deelen. Daarom is het te hopen, dat b.v. de binnenkort verschijnende 4de aflevering van de aan Maastricht gewijde reeks in opzet ook voor de onderdeelen aan de voorafgaande gelijk zal zijn.

Weliswaar zijn de in 1934 ontworpen wijzigingen van den leidraad der „Geïllustreerde Beschrijving”, die een vereenvoudiging naar inhoud en vorm bedoelen, gesuggereerd door het op zichzelf loffelijk streven om de verschijning der verschillende deelen te bespoedigen, doch zij zijn mede — misschien vooral — veroorzaakt door het streven naar vermindering der kosten oftewel door de bezuiniging. Ook hier geldt dus een „juger les écrits d'après leur date”!

Het hier behandelde gedeelte van Limburg is geen „afgeerd historisch landsdeel”, zooals in het Voorbericht medegedeeld wordt, maar een gedeelte, dat „min of meer willekeurig moest worden begreemd” naar aanleiding van zijn eigenaardige wordingsgeschiedenis. De volgorde der beschreven aard-, bouw-, beeldhouw-, schilderwerken enz. is hier dezelfde gebleven als in de „Voorloopige Lijst”, zooals wij die o.a. voor de provincie Limburg aantreffen, terwijl al deze monumenten beschreven worden onder de desbetreffende, alphabetisch gerangschikte burgerlijke gemeenten. In deze rangschikking zijn dus geen wijzigingen ge-

komen, evenmin als in de chronologische volgorde, wel echter in den aard der beschrijving.

De aard der beschrijving is gewijzigd, doordat de literatuur beperkt werd tot de bij de samenstelling geraadpleegde werken. Ook werden geen archiefbronnen geconsulteerd, zoodat nieuwe vondsten uitbleven.

Een uitzondering hierop is zeker o.a. het op blz. 163 genoemde archiefstuk (nr. 613) betreffende het Venlosche Raadhuis. In vorige „Beschrijvingen” werden de archieven echter niet geheel uitgesloten.

Slechts in beperkte mate werd gebruik gemaakt van oude afbeeldingen, voorzoover deze namelijk vroegere toestanden van een monument verduidelijken konden, zooals het Voorbericht getuigt. Dit is overigens zeer relatief, want zulks zal wel meestal het geval zijn, waar het afwijkingen van den tegenwoordigen toestand van monumenten betreft.

Het is de onlangs overleden heer J. H. A. Mialaret geweest, die het materiaal van de hier beschreven monumenten uit Middeleeuwen en later tijd heeft verzameld. Terwijl schrijver reeds in de jaren 1918—1923 de gegevens voor deel VIII der „Voorloopige Lijst” (Limburg) volgens de oude leidraad bijeen had gebracht, heeft hij het hier aangeboden tenslotte geheel moeten omwerken en vooral bekorten, overeenkomstig de thans vigeerende aanwijzingen der Monumentencommissie.

Zoодоende is bijna de helft of minstens een derde gedeelte der huidige provincie Limburg in dit werk van Mialaret gecompriimeerd tot een stuk van ongeveer 240 blz. (zonder de registers en de 130 blz. afb.), terwijl b.v. de vroegere, volgens de oude leidraad verschenen afleveringen over Maastricht alleen reeds 466 blz. tellen, ongeacht de twee afleveringen, die nog verschijnen zullen. Hoewel men nu niet zonder meer het desbetreffende noordelijk gedeelte van Limburg ruimtelijk mag afmeten aan de aan monumenten zoo rijke stad Maastricht, valt toch uit den omvang van het thans verschenen stuk over Noord-Limburg af te leiden bij een vergelijking met de vroeger over laatstgenoemde stad verschenen afleveringen, dat bij de bewerking van het ruim tien jaren geleden vergaarde materiaal héél wat gesnoeid is. Men moge zulks uit het oogpunt van volledigheid betreuren, bij de algemeene beoordeeling van het werk van Mialaret moet men echter deze door de bezuiniging opgedrongen bekorting verdisconteeren.

Terwijl, zooals gezegd, wijlen de heer Mialaret het materiaal van de monumenten uit Middeleeuwen en later tijd bewerkt heeft, hebben voor dit lijvige boekdeel wijlen Dr. W. Goossens en de heer F. Bloemen de wetenschappelijk bewerkte gegevens verstrekt voor de vroeg- en voorhistorische oudheden, eerstgenoemde voor de gemeenten tot en met Kessel, F. Bloemen voor de overige plaatsen. Hoewel dus van verschillende schrijvers afkomstig, stemmen beider bijdragen qua bewerking en inhoud goed met elkaar overeen. Over de beknoptheid valt niet te twisten, over beider mate van volledigheid of liever onvolledigheid wel. Bij de door Dr. Goossens verstrekte gegevens — hij is overleden in 1933 — heeft de onvolledigheid zijn begrijpelijke oorzaak. Zoo zijn de in de *Oudheidkundige Mededeelingen*, nr. XVII (1936), blz. 47 en vlg. vermelde vondsten te Hout en Hout-Blerik, welke plaatsen resp. onder Kessel en Maasbree vermeld en door Dr. Goossens en F. Bloemen

kortelijk beschreven zijn (resp. blz. 97—98 en 104), niet meer opgegeven. Het gold hier nochtans o.a. een laat-Romeinsche of vroeg-Frankische pottebakkersoven, een stuk Romeinsche weg, laat-Romeinsche munten en de vermelding van den z.g. goudakker. Eveneens is door Dr. Goossens onvermeld gelaten, daar hij er niet meer van heeft kunnen kennis dragen, het in de *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst*, dl. 49 (1936), blz. 65 en 66 genoemde bronzen Hallstatt-waard, dat te Velden gevonden is (Velden staat in het werk van Mialaret genoemd onder Arcen blz. 1). Een opmerking verder van algemeenen aard betreffende de door den heer F. Bloemen verstrekte gegevens over vóór- en vroeghistorische oudheden, geldt de m.i. te constateeren feitelijkheid, dat deze schrijver te zeer de nieuwe literatuur over zijn onderwerp ongeraadpleegd of althans onvermeld gelaten heeft. Dit blijkt ook uit de titels der opgegeven werken met de daarbij staande jaren.

Het zal waarschijnlijk aan de nieuwe leidraad van de Monumenten-beschrijving moeten toegeschreven worden, dat de vóórhistorische en Romeinsche oudheden beknopt beschreven zijn en nergens vergelijkingsmateriaal wordt aangevoerd. Een uitzondering hierop is misschien de door Dr. W. Goossens beschreven driegodensteen, onder Kessel vermeld (blz. 98), welke met materiaal van elders vergeleken wordt. Zooals bekend, dienden deze drie- of viergoden steenen als voetstuk van de op het einde der 2de en in het begin der 3de eeuw vrij talrijk opgerichte Jupiter-zuilen in België, Gallië en Zuid-Duitschland.

Doordat dus bijna overal iedere beschouwing in grooter verband over deze vóór- en vroeghistorische oudheden uitblijft, heeft de beschrijving der monumenten en daarmee ook het boek in zijn geheel aan leesbaarheid ingeboet, in vergelijking met vroeger verschenen deelen. Dit geldt evenzeer voor het leeuwenaandeel, dat de heer Mialaret aan het werk gehad heeft: de beschrijving van de monumenten uit de Middeleeuwen en later tijd tot 1850.

Ook hier ontbreekt iedere vergelijking met elders en wordt de beschrijving van een monumentale zakelijkheid, die gespeend is van iedere kleurende kwalificatie. Het moge misschien de bedoeling zijn geweest van den (nieuwen) leidraad der monumentenbeschrijving evenzeer als van de bewerkers van dit deel om de beschrijving van ieder monument zoo zakelijk mogelijk te houden, doch daar m.i. ieder monument en ieder detail ervan te zeer uitsluitend op zichzelf wordt beschreven met de weliswaar heldere precisie van den architect „avant tout”, doch ontdaan van ieder sentiment van den kunsthistoricus „pwi sang”, mag de kunstgeschiedenis van een dergelijke beschrijving lang niet alles verwachten. In het Voorbericht wordt nog eens nadrukkelijk gezegd, dat samenvattende kunsthistorische beschouwingen hier niet noodig zijn en „in dit boek derhalve ook vermeden” worden, doch afgezien van dit overigens nog te betwisten standpunt, is een dergelijke uitspraak toch nog altijd wel verwijderd van het feit, dat hier naar mijn „gevoelen” te constateeren valt, namelijk een beschrijving, die nagenoeg geheel ontdaan is van elk kunsthistorisch sentiment.

Doch wij zullen hier niet verder op deze „bijzonderheden”, die eigenlijk meer de consequenties zijn van een

al te streng gevolgde methode, dan de onbewuste onvolkomenheden van den alles metenden architect, ingaan.

Daar er misschien reeds al te veel opmerkingen zijn gemaakt, zonder dat daartegenover op de groote verdiensten van dit werk gewezen is, willen wij hier nog met één opmerking van algemeenen aard volstaan.

Het is een opmerking van het soort, dat wij reeds in ander verband gemaakt hebben naar aanleiding van de geraadpleegde en dus in dit boek verwerkte literatuur over de vóórhistorische en Romeinsche oudheden. Het is namelijk deze: in het door Mialaret bewerkte historische gedeelte is de nieuwere literatuur niet zoo rijklijk vertegenwoordigd. Mialaret citeert wel op een plaats het in 1937 verschenen werk van Dr. Witsen Elias over de *Nederlandsche Koorbanken tijdens Gotiek en Renaissance*, doch de voor het historische gedeelte belangrijke werken of artikelen, zooals van J. A. Jolles over: *De Schutterijen in Limburg* (Publications 1936 en 1937) en vooral de uitvoerige *Dictionnaire historique du Limbourg Néerlandais* van Baron Louis de Crassier (*Publications 1930—1937*), welke voor hem althans zeker in de eerste gedeelten toegankelijk is geweest, zijn niet vermeld of geraadpleegd. Doch bij deze laatste opmerking moeten wij het laten. Ons eindoordeel over deze beschrijving der Noord-Limburgsche monumenten is dit, dat wij hier met een respectabele brok werk te doen hebben; respectabel allereerst om de buitengewone ernst, waarmee de bewerkers hun doel hebben verwezenlijkt, respectabel ook om de deskundige degelijkheid, waarmee de bewerkers dit werk hebben tot stand gebracht. Onzen dank voor deze prestatie in samenwerking!

A. KESSEN.

Jonkvr. Dr. C. H. de Jonge, *Paulus Moreelse, Portret- en Genreschilder te Utrecht*. Assen, van Gorcum & Comp. 1938.

Ware het niet de uitdrukkelijke wensch der redactie, dat slechts een korte aankondiging van dit werk zou worden gegeven, dan zouden wij er zeer stellig een uitvoerige bespreking aan hebben gewijd, die deze zeer welkome monografie zou hebben gewettigd. De schrijfster heeft geen moeite, welke ook, gespaard om haar doel: het schetsen van Moreelse's leven, werk en beteekenis, te bereiken. Dit is haar mogen gelukken en zij mag dus met voldoening op haren omvangrijken arbeid terugzien.

In een kort voorbericht wordt het tot stand komen van het boek geschetst en o.a. gewezen op het onontbeerlijke van een boek over Moreelse, nu reeds tal van Utrechtsche meesters (van Scorel, Wittewael, Abr. Bloemaert en R. Savery) hun biografen hebben gevonden. Moreelse is bovendien een meester, wiens kunst twee bloeitijden overbrugt, en zijn werk is dus reeds alleen dáárom de moeite eener kunsthistorische bestudeering waard.

De op het voorwoord volgende inleiding schetst de in-deeling en de werkmethode. Het geheel is verdeeld als volgt: hoofdstuk I, Levensbeschrijving; hoofdstuk II, De schilder en zijn werk (onderverdeeld in teekeningen en schilderijen); hoofdstuk III, Leerlingen van Paulus Moreelse; hoofdstuk IV, Paulus Moreelse en de kunst van zijn tijd; hoofdstuk V, De schilders Benjamin, Johannes en Willem Moreelse. Daarop volgt een „English Summary”, welke zeer goede samenvatting, van de hand van Prof. Fijn

van Draat, er zonder twijfel toe zal bijdragen dat deze monografie haren weg naar het buitenland vindt.

Het boek vervolgt dan met een beschrijvend catalogus van het werk van Paulus, Benjamin, Johannes en Willem Moreelse, waaraan is toegevoegd een lijst van ten onrechte op naam van Paulus staande schilderijen. Het besluit vormen Bijlagen (stamboom der familie Moreelse en archivalia), vier registers (op kunstenaars, voorgestelde personen, eigenaren en plaatsen), een literaturopgave, een lijst van teekenaars en een groot aantal afbeeldingen. Andere afbeeldingen vindt men als platen tusschen den tekst.

Hetgeen aanstonds opvalt is de bijzondere zorg en nauwkeurigheid waarmee gewerkt is. Men kan op de registers en verwijzingen aan, de beschrijvingen voldoen aan den eisch, de afbeeldingen eveneens (op enkele na, waarvan de schrijfster blijkbaar op geenerlei wijze een betere foto heeft kunnen machtig worden). De druk is overzichtelijk, het betoog helder, de stijl prettig om te lezen.

In den inhoud missen wij niets wezenlijks. Behalve voor het leven van Moreelse is deze arbeid vruchtdragend ten opzichte van het oeuvre van zijn familie-leden. Het prachtige mans-portret in het Palazzo Corsini te Rome, vroeger op naam van Paulus, blijkt het zelfportret van zijn zoon Benjamin, die niet ouder is geworden dan ongeveer 21 jaar en wiens overige werk hoogstwaarschijnlijk is opgegaan in dat van zijn vader. De schrijfster noemt nog 8 stukken van hem uit oude inventarissen, waarvan echter de Petrus (no. 2) evengoed van Jan kan zijn (no. 4 van diens oeuvre-catalogus). Een van Paulus' dochters hielp haar vader bij het werk toen hij de finesses niet meer goed kon uitvoeren. Van Paulus' broeder Johan Moreelse, die weinig geschilderd kan hebben omdat hij vendumeester was, zijn twee stukken, een Herakliet en een Demokriet, voluit gemerkt, bewaard gebleven. Naar analogie daarvan schrijft Freule de Jonge hem nog twee andere werken toe, o.a. den Demokriet in het Mauritshuis met de zonderlinge handteekening, waarin zij terecht diq van Johannes herkent. Er is nog een Willem Moreelse, zoon van Paulus' broeder Joost. Ook van dezen vond de schrijfster twee schilderijen, die hem openbaren als een „naerstigh conterfeyter" in den trant van zijn oom. Al deze werken vindt men afgebeeld.

De schrijfster maakt in de uitvoerige levensbeschrijving van den meester een reis naar Italië zeer aannemelijk (blz. 3). Ook haar schets van Moreelse's ontwikkelingsgang komt mij in alle opzichten juist voor, terwijl de toeschrijvingen evenmin tot critiek aanleiding geven, omdat zij terdege zijn gefundeerd. Zeer leerrijk zijn de afbeeldingen van de teekeningen en van de prenten naar Moreelse, die hem in breeder kring zullen leeren kennen als iemand die ook als schilder van historiën groote bekwaamheid bezat.

Al zal er misschien hier of daar nog wel eens een schil-

derij of teekening van den meester opduiken, toch zal dit niet veel zijn in verhouding tot het ons thans geboden geheel, waarmede aan den kunstenaar Moreelse en zijn werk ten volle de eer wordt bewezen die het verdient.

Den uitgever komt ongetwijfeld een woord van lof toe voor de verzorging van den druk en van de afbeeldingen, die hem soms moeilijkheden zullen hebben veroorzaakt aangezien de hem ten dienste staande fotografische opnamen, blijkbaar meer dan eens onder zeer ongunstige omstandigheden gemaakt, niet steeds voldeden aan den eisch. Wie het ontstaan van zulke illustraties van nabij kent, weet dengene, die dit zeer goede resultaat wist te bereiken, erkentelijk te zijn.

W. M.

Jbr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Grafmonumenten en grafzerken in de Oude Kerk te Delft (Deel 16 in Van Gorcum's Historische Bibliotheek), Assen, 1938.

Van de hand van den voorzitter van onzen Bond verscheen bovenstaand werk. De onvermoeide werker, die reeds eerder een beschrijving van de grafzerken in de Nieuwe Kerk te Delft in het licht deed zien, heeft met de samenstelling van dezen nieuwen arbeid zoowel de kunsthistorici als de genealogen aan zich verplicht. De aanleiding tot de samenstelling van dezen nieuwen arbeid was gelegen in de omstandigheid, dat na den brand van het jaar 1921 in de Zuiderbeuk van de Oude Kerk het gebouw in zijn geheel onderhanden werd genomen en gerestaureerd. Aangezien er kans bestond, dat een gedeelte der veelal fraaie grafzerken door het aanbrengen van nieuwe vloeren aan het oog zouden worden onttrokken, nam de heer Van Beresteyn op zich alle zerken te beschrijven. Het resultaat van zijn arbeid is vervat in een typografisch uitstekend verzorgd boekwerk van ruim 200 bladzijden. Van de mooiste monumenten en grafzerken zijn fraaie reproducties aan het boek toegevoegd.

Bij ieder der ruim 350 beschreven graven heeft de schrijver zoowel alle eigenaren als alle namen van hen, die hier een laatste rustplaats vonden, zooveel mogelijk vermeld. Speciaal voor genealogen van belang is voorts de vermelding van de testamenten dergenen, wier namen op de zerken voorkomen.

In het werk is voorts opgenomen een beschrijving van de vroeger aanwezige doch thans verdwenen grafzerken alsmede een alfabetische lijst van de rouwborden, die in de kerk gehangen hebben. Plattegronden met teekeningen van de zerken, van vóór en na de restauratie van 1921 verduidelijken het geschrevene, terwijl indices van de namen en de wapens het gebruik van het werk vergemakkelijken.

Wij mogen niet nalaten op het belang van dezen arbeid te wijzen; het is een voorbeeld van gedetailleerden inventarisatiearbeid van een speciaal soort van monumenten van de beste soort.

D. P. M. G.

VERBETERING VAN DRUKFOUTEN

De volgende fouten zijn ingeslopen:

blz 20 onderschrift Fig. 1, i.p.v.: Plattegrond vaste verdieping lees eerste

blz 29 1ste kolom, r. 7 v.o., i.p.v.: vigittata lees sigillata;

blz 29 2de kolom, na r. 1 v.b. *invoeegen*: der reislustigen kwam zich met 1 April 1938 een boekje aanmelden in fleurig geel zomercostuum, waaruit men wetens-

INHOUD VAN AFLEVERING II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVIII]

	Blz.
F. KROON, Het Romeinsche grensbewakingsysteem in ons land, met 2 tekstfiguren	33
E. NEURDENBURG, Het oxaal van de St Janskerk te 'S Hertogenbosch en Nicholas Stone, met 8 afbeeldingen	38
H. VAN DER KLOOT MEYBURG, Restauratie van het Kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente te Naaldwijk, met 4 afbeeldingen en 6 tekstfiguren	44
J. C. KERKMEIJER, Chronologisch overzicht van de door de stad Hoorn aan verschillende Kerken in Noordholland geschonken gebrandschilderde glazen en wat er van over is	50
K. HOLTER, Eine Wiener Handschrift aus der Werkstatt des Meisters des Zweder von Culenburg, met 5 afbeeldingen	55
Officieele berichten, met 9 afbeeldingen	59
Boekbesprekingen	61
Verbeteringen	64

[Afbeeldingen: VII—XII]

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jbr Mr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

VEEL TE WEINIG BEKEND IS HET PRACHTIGE PLAATWERK:

NEDERLANDSCHE ZEESCHEPEN

VAN ONGEVEER 1470 TOT 1830

AFBEELDINGEN NAAR PRENTEN, SCHILDERIJEN
EN SCHEEPSMODELLEN BERUSTENDE IN HET
RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

UITGEGEVEN DOOR

J. PH. VAN DER KELLEN DZN & E. J. BENTHEM

*IV. XX BLZ. TEKST, MET 4 AFB. EN 36 PLATEN IN LICHTDRUK,
WAARVAN 2 GEKLEURD, GROOT FOLIO 48 × 33 CM.*

*Prijs bij uitgave f 30.—; thans tijdelijk voor slechts f 12.50
in linnen portefeuille*

Er is geen land waar kunstenaars het schip zoo veelvuldig hebben afgebeeld als Nederland, en de marineschilders nemen in de Hollandsche school een belangrijke plaats in. De gesteldheid van het land, onze handel naar overzeesche gewesten, en de talrijke zecoorlogen hebben steeds de belangstelling voor schepen zéér levendig gehouden.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND

ZEVENDE JAARGANG
AFLEVERING 3/4
JANUARI 1939

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL TE LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr Mr Dr E. A. VAN BERESTEIJN, Voorzitter; Jhr Mr D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris; JACOB MEES, Penningmeester; J. TH. BOELEN; Prof. Dr A. W. BYVANCK; Dr A. E. VAN GIFFEN; D. HANNEMA; Jhr Dr E. VAN NISPEN TOT SEVENAER; Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM; Jhr Mr Dr A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL; Prof. Dr W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERGADERINGEN EN EXCURSIE.

Het ligt in het voornemen om, ter herdenking van het veertigjarig bestaan van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, in Mei a.s. een vergadering te houden te 's-Gravenhage. Tevens zal dan gelegenheid zijn Dr. J. Kalf, den aftredenden Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dank te zeggen voor het vele, dat hij in het belang der Nederlandsche monumenten heeft gedaan.

* * *

De zomervergadering zal in begin Juli te Deventer gehouden worden. Excursies zullen worden gemaakt in de stad Deventer en door den omtrek. Een uitgewerkt programma zal tijdig worden rondgezonden.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

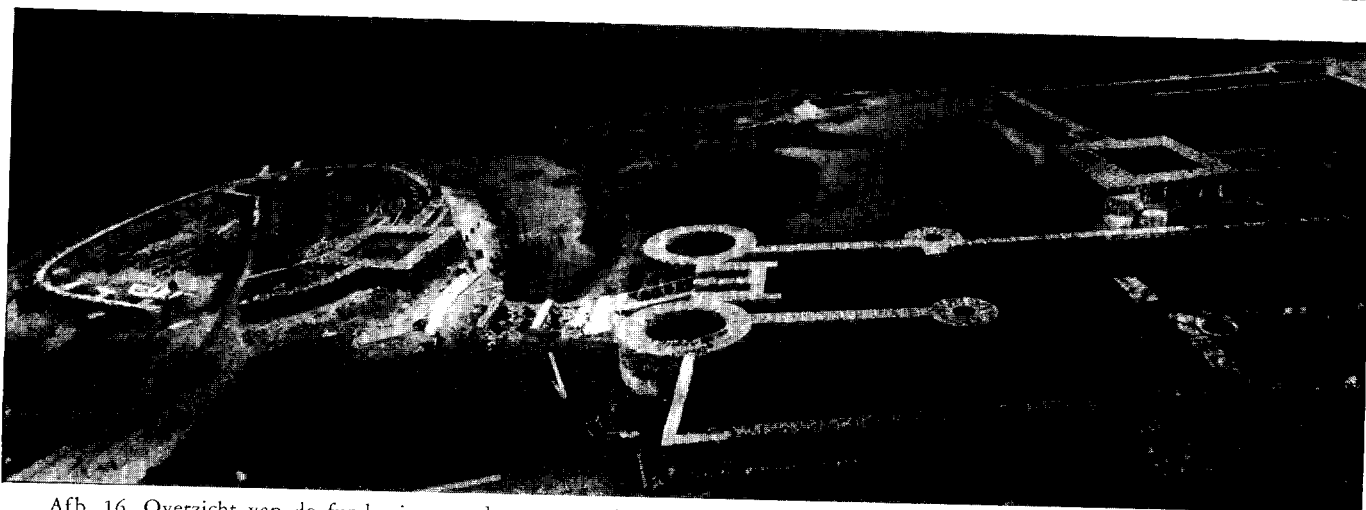
REDACTIE:

Prof. Dr A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELN; Dr G. C. LABOUCHÈRE; Dr ELISABETH NEURDENBURG; Dr M. D. OZINGA; Dr H. SCHNEIDER en Prof. Dr W. VOGELSANG.

Alle stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest.

☞ *De redactie zal gaarne de plaatsing van toegezonden bijdragen overwegen, maar alleen copy* ☛
in machineschrift of in duidelijk handschrift is voor opneming geschikt. De zetmachine geeft
☞ *bij extra-correctie vertraging en onkosten die den auteur moeten in rekening gebracht worden.* ☛

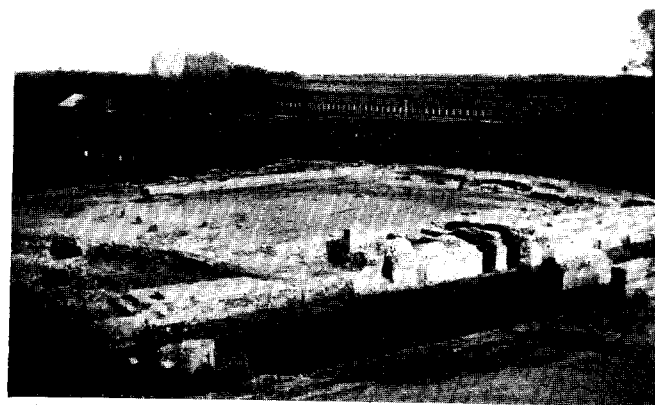
AFLEVERING 1 VAN DE ACHTSTE JAARGANG VERSCHIJNT MEI 1939.

Afb. 16. Overzicht van de fundeeringen; de conserveeringswerkzaamheden aan den grafelijken vleugel zijn reeds geeindigd
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg)

Afb. 17. De binnengracht van het N. uit gezien

Afb. 18. Overzicht van den grafelijken vleugel kort na de ontgraving

Afb. 19. Zandsteenen leeuw van het poortgebouw

Afb. 20. Kraagsteen uit de binnengracht opgegraven

Afb. 21. Dezelfde zandsteenen leeuw van ter zijde

UIT DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET SLOT OP DEN HOEF

DOOR J. RENAUD

Het opgraven van de overblijfselen van een kasteel is geen alledaagsche gebeurtenis. Terwijl onze kennis van de praehistorie gaandeweg verrijkt wordt door het systematisch onderzoek van wat de bodem bewaarde, gebeurt dit zelden of nooit om ons weten ten opzichte van de middeleeuwsche cultuur te vergrooten. Zoo toevalligerwijze wordt bij de restauratie van een historisch bouwwerk wel eens een kleine speurtocht ondernomen om gegevens te verkrijgen voor wederopbouw in den ouden vorm; voorbeelden van een opzettelijk onderzoek naar de overblijfselen van een middeleeuwsch bouwwerk zijn te tellen. En dat is jammer, omdat bij zoo'n onderzoek niet alleen de bouwkunst, maar evenzeer andere takken der Kunstgeschiedenis van de resultaten kunnen profiteeren. Bovendien: ook buiten den kring der wetenschappelijk geïnteresseerden bestaat er dikwijls belangstelling.

Wie eens een praatje maakt met landbouwers, die bouwresten in hun grond vonden of bij het uitbaggeren van slooten om hun hofstede het geluk hadden een „Jacobakannetje” te vinden, ontmoet vaak een levendige belangstelling, die niet altijd geheel zijn oorsprong vindt in de gedachte aan te behalen voordeel.

Het is opmerkelijk, maar niet onverklaarbaar, dat het op het gebied der middeleeuwsche cultuur meestal de buitenstaanders zijn, die den stoot geven tot een bepaald onderzoek. Zoo ook bij de ontgraving van het Slot der Heeren van Egmond.

Het is bijzonder te waardeeren, dat het Provinciaal Waterleidingbedrijf van Noordholland (PWN) zijn bemoeiingen tot deze onderneming heeft uitgestrekt. Een gelukkige samenloop van omstandigheden heeft gemaakt, dat het daartoe tenslotte gekomen is. Een voorstel aan den Directeur van het P.W.N., den Heer *J. van Oldenborgh*, gedaan door het Hoofd der afdeling Terreinen van het Bedrijf, den Heer E. Vogelenzang, om de dichtgegroeide gracht in werkverschaffing te doen uitdiepen en schoonmaken, kwam tot uitvoering. Bij dit werk werden enkele fundamentresten gevonden. Deze vondst maakte de belangstelling gaande voor verdere ontdekkingen en nadat het den Directeur gelukt was de medewerking te verkrijgen der Rijks- en Provinciale autoriteiten, die de werkverschaffing behartigden, konden de noodige geldmiddelen gevonden worden voor de algeheele ontgraving van de fundamenten en voor de conserveering van het gevondene.

De opzichter, de Heer H. J. van Elven, kreeg de opdracht van zijn dagelijksche bevindingen nauwkeurig aantekening te houden, welke opdracht hij met ijver en toewijding uitgevoerd heeft. Zoo zijn de Dagrapporten ontstaan, waaruit voor den onderzoeker nog wel enkele gegevens bijeen te sprokkelen zijn. Uiteraard zijn deze gegevens niet zoo talrijk als wel het geval had kunnen zijn, wanneer de opgravingen van meet af aan onder wetenschappelijk toezicht hadden plaats gehad. Wel is voeling gehouden met de betreffende Rijksinstellingen doch de middelen voor een dergelijk toezicht waren begrijpelijkerwijze niet beschikbaar, zoodat men van Rijkswege slechts voor een zeer korte periode daartoe is kunnen overgaan. Het P.W.N. heeft gedaan wat het kon en toonde zich, zooals schrijver dezes persoonlijk ondervonden heeft, bereid om met alle wenken rekening te houden. Doch tenslotte waren hier geen archeologen aan het werk en eischte de practijk, dat het werk met den noodigen voortgang werd aangepakt en afgemaakt. Veel tijd tot waarneming en vastlegging van bijzonderheden had daarbij noch de Directie, noch het overige personeel.

In verband met de bij mijn onderzoek opgedane ervaringen kan ik er niet genoeg op aandringen, dat met het hierboven opgemerkte rekening wordt gehouden: zoowel door de ondernemers van een opgraving als door de „wetenschappelijk geïnteresseerden” opdat zoo'n ontgraving met dezelfde zorg behandeld wordt als het onderzoek van een grafheuvel.

In Augustus 1933 werd aangevangen met het graafwerk waardoor na een drietal campagnes, de fundeeringen van het bekende en van ouds beroemde „Slot op den Hoef” aan het licht kwamen. Uit den aard der zaak was men zeer benieuwd, wat er onder den grond bewaard was gebleven. De eerste campagne werd dus opgevat als een ontdekkingstocht in het gebied der mogelijkheden. Het uitdiepen van de voormalige slotgracht leidde tot de geruststellende ontdekking, dat de grondslagen bij de slooping niet waren uitgebroken en bij het stopzetten der werkzaamheden kon de omvang van het gebouwencomplex in groote trekken worden vastgesteld.

De geheele tweede campagne ging heen met de uitgraving van de grachten en de afgraving van de terreinen binnen de ommuringen van voorburcht en zoogenaamde grafelijke vleugel.

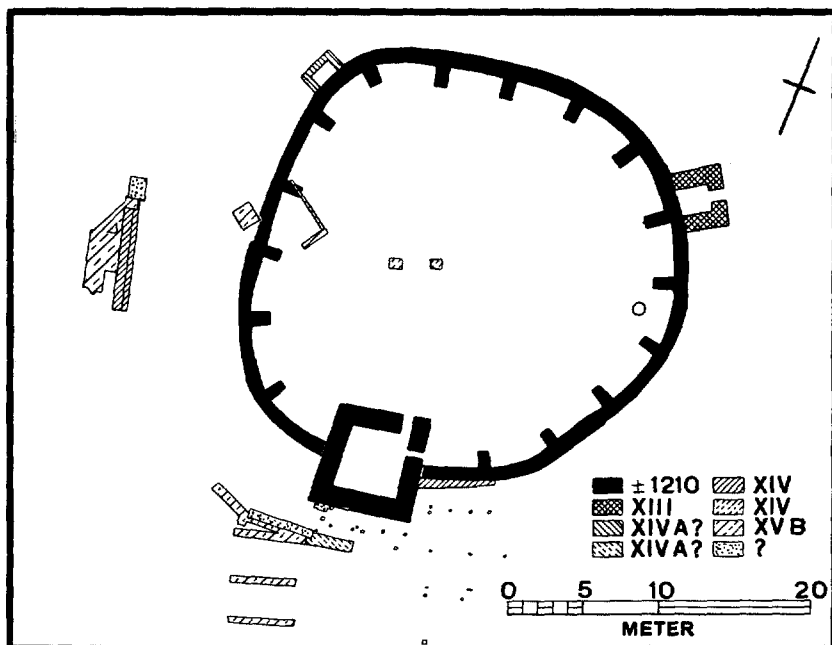
De derde bracht nog een groote verrassing. Op een

door Van Lennep en Hofdijk gereproduceerd plattegrondje uit de zeventiende eeuw¹⁾ leidt de weg naar de poort van den voorburcht over een „eiland”. Toen men, om de breedte van de gracht vast te stellen een sleuf naar dit gedeelte van het terrein richtte, kwam ook hier middeleeuwsch metselwerk voor den dag en de kroon werd op het werk gezet door de ontdekking van de grondslagen van een ronden burcht, in gedaante ongeveer gelijk aan de Ruïne van Teylingen. Er volgde een beschrijving van dit oudste van steen opgetrokken „Slot op den Hoef”.

Een blik op den plattegrond (afb. 1) bespaart mij de

nu daar nog veel klei ligt. Toegegeven zij dat eventuele veldovens hier ook heel goed pas in de veertiende of vijftiende eeuw voor uitbreiding of herbouw in bedrijf gesteld kunnen zijn, terwijl de ringwal zeker vroeger te dateeren is.

Het verband van het muurwerk vertoont nog niet die uiterlijke regelmaat, die aanleiding gaf om van bijvoorbeeld Vlaamsch of Gotisch verband te spreken. Het is mij trouwens meer opgevallen, hoe de middeleeuwsche bouwmeesters het met een klaarblijkelijke zorgeloosheid namen, zooals het geviel. Een Duitsch onderzoeker heeft eens opgemerkt, dat het bij het zware middel-

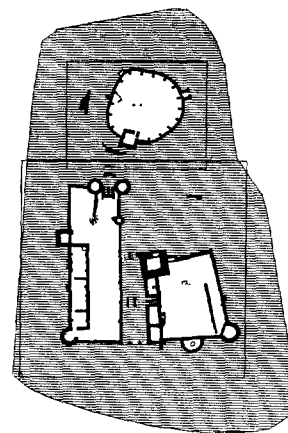

Afb. 1. Plattegrond van het rondeel te Egmond met aanduiding der vermoedelijke bouwperiodes; ontworpen met gebruikmaking van een opmeting vanwege het P.W.N.

ruimte en de moeite van een abstracte beschrijving van den vorm van dezen burcht, die een doorsnede van 27×29 m heeft. Het materiaal van de fundeeringen bestaat uit hoofdzakelijk roode baksteen van uiteenloopende grootte. Naast steen van $28,5-15-7$ cm komen ook voor de afmetingen $31-15-8$ cm; sommige steenen bereiken zelfs een lengte van 33 cm. Over het algemeen zijn ze niet hard gebakken. Hier en daar is steen verwerkt, die nog niet gaar was! Een kleine minderheid van het materiaal is geel of rood-geel gaderd. Dit wijst op het gebruik van kalkhoudende klei; daarom is er grond voor het vermoeden, dat de steen in de omgeving gebakken is. In dit verband merkwaardig genoeg, bevindt zich ten N.O. van het slot een perceel land, dat reeds op kaarten uit de zestiende eeuw „De Tichels” genoemd wordt. En bij navraag bleek, dat ook

eeuwsche metselwerk dikwijls weinig zin heeft, over het verband van het muurwerk te spreken²⁾. Het steenverband heeft hier slechts de beteekenis van een meer of minder regelmatig uiterlijk van een massieve kern. Het was minder een bouwtechnische noodzakelijkheid dan wel een aesthetische wenschelijkheid, waaraan soms op verrassende wijze tegemoet gekomen werd. Men denke aan het patroon in het muurwerk van de ruïne Merwede bij Dordrecht, dat door groen geglaazuurde koppen geaccentueerd wordt.

Zij, die den ringwal van Egmond bouwden, waren daar nog niet aan toe. Uit de vrachten steen, die de dragers aanbrachten, behielden de metselaars de gave steen — die, gelijk boven reeds opgemerkt werd, lang niet altijd dezelfde lengte had — voor de bekleeding van de kern. Hier verkregen zij door afwisselende

Kaart van het slot en den vijver. De omlinnde gedeelten zijn grooter weergegeven in de nevenstaande plattegrond en in die van afb. 5.

lagen koppen en strekken en soms ook door koppen en strekken beide in opeenvolgende lagen te verwerken tenminste iets, dat op verband lijkt. Dat hoefde hun ook eigenlijk geen zorgen te baren. In de kern verwerkten zij heele steen en brokstukken, zoodat er niets van het kostbare materiaal ongebruikt bleef liggen.

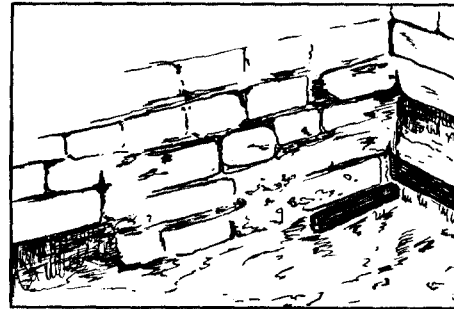
Een zekere achteloosheid spreekt ook uit de dikte van den ringwal. Hier 0,76 m, daar 0,90 m, ginder zelfs 1,00 m. Er dient hier even op gewezen te worden, dat de verzwaring naast den zuidelijken toren niet oorspronkelijk is, maar veel later aangezet. De pijlers zijn met den ringmuur in verband gewerkt. Zij hebben een weergang gedragen, die volgens metingen aan de fundeering 1 tot 1,60 m breed geweest kan zijn. Nu is een breedte van 1 m voor een weg, waarover bewapenden elkaar vlug en gemakkelijk moeten kunnen passeeren, gevaarlijk klein. De muur zal echter ter hoogte van de weergang wel minder zwaar zijn geweest, zoodat de kleinste breedte ongeveer 1,30 m wordt. De pijlers staan op vrij regelmatige afstanden van elkaar; de grootste overspanning bedraagt 4 m, de kleinste 3,20 m.

De vraag rijst nu, hoe de brave krijgers, die het ronddeel hadden te verdedigen, op de weergang moesten komen. In Teylingen maakt een traptoren en een opgang vanuit den grooten woontoren de betreding mogelijk; twee gemetselde trappen gaven toegang tot de weergang van Oostvoorne. Hier in Egmond is niets dergelijks te bespeuren. Nu maakt het ontbreken van bouwpuin het wel waarschijnlijk, dat men den grond tot onder het voormalige loopvlak heeft weggegraven. Zoo kunnen dus waardevolle aanwijzingen verloren zijn gegaan. Toch voldoet deze verklaring niet geheel. Een gemetselde trap had toch zeker evenals in Oostvoorne eenig spoor in den vorm van een stukje fundeering achter gelaten. Rest slechts te onderstellen, dat de zuidelijke toren aan de behoefte van een opgang voldeed en dat overigens houten trappen of ladders den Egmonders ten dienste stonden.

Noch de zuidelijke toren, die den ringwal doorbreekt, noch de twee andere uitbouwsels zijn in verband met den ringmuur opgetrokken. De N.W. uitbouw valt op door zijn geringe afmetingen en zwaarte. Waar de zijmuurtjes tegen den ringwal stooten, ligt de eerste laag op dezelfde hoogte en rust dientengevolge op dezelfde blauwe zandlaag als deze ³⁾.

De N.O. toren is veel zwaarder. Hier hetzelfde verschijnsel als boven beschreven; bij de ontmoeting van ringmuur en zijmuren liggen de eerste lagen op dezelfde hoogte. Naar den grachtkant toe komt de fundeering sprongsgewijze dieper te liggen. Wat de onderbreking

van de fundeering aan den grachtkant beduidt, valt slechts te gissen. Zeker is, dat de toren door de voorliggende steunbeer slechts vanaf de weergang te betreden was. Geen enkele aanwijzing voor een trap in de ruimte of in den muur. Daar in deze kleine ruimte echter aardewerkscherven en een groengeglazuurde baksteen werden gevonden, is het niet waarschijnlijk, dat zij met aarde opgevuld is geweest. Zoo noodig zal een ladder ook hier toegang verleend hebben ⁴⁾.

Afb. 2. In den Z.O. hoek van den Z. toren.

Zoals reeds gezegd, staat de zuidelijke toren eveneens los van de op haar stootende deelen van den ringmuur. De fundeering ligt dieper dan die van den ringmuur, maar rust eveneens op het blauwe plaatsand. Aan de grachtzijde staat het muurwerk op een eikenhouten plank van 6,5 cm dikte. Binnen den toren werd in den Z.O. hoek een gat gegraven om vast te stellen, hoe ver het hout onder den zijmuur stak. Dat bleek maar een dertig centimeter te zijn. Daarna liep de fundeering

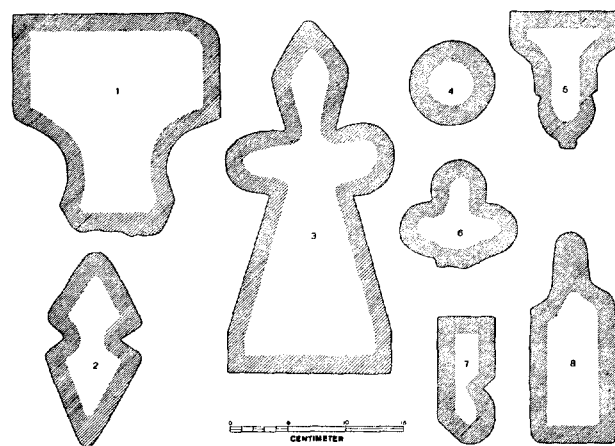

Afb. 3. Sleuf in den Z. toren.

sprongsgewijze op (afb. 2). Aan de westzijde daarentegen werd nog ter hoogte van den ringmuur hout gevonden. Voor de onderbrekingen in de fundeering weet ik weer geen aannemelijke verklaring te vinden. Aan de grachtzijde bevindt zich een naar boven toe verder het muurwerk ingaande sleuf, die als het uiteinde van een afvoerkoker op te vatten is (afb. 3). Daar alleen voor dezen toren zware palen op een brug wijzen, zal hier wel de toegang tot het ronddeel gezocht moeten

worden. De gemetselde bruggehoofden in het Z. en het Z.W. zijn van later datum. Het dagrapport maakt er melding van, dat vlak bij dezen toren een baksteen gevonden werd, uitgehouwen in den vorm van een Fransche lelie. (Afb. 4, no 3). Dr. Ter Kuile deelde mij mee, dat dergelijke fleurons ook voorkomen in de boogfriezen van den vermoedelijk 13de-eeuwschen kerk-toren te Uitgeest.

Behooren de drie toevoegsels aan den ringmuur nu tot den oorspronkelijken aanleg? Men zou geneigd zijn aan een systeem tot flankbeveiliging te denken en dan wordt gelijktijdigheid van de drie bouwsels tenminste

Afb. 4. Baksteenprofielen van Egmond.

wel haast opgedrongen. Echter, de N.W. uitbouw bestrijkt den muur althans naar de Noordzijde maar voor een zeer klein gedeelte. Ook in samenwerking met den N.O. toren en den Z. toren moeten belangrijke gedeelten van de enceinte het zonder flankbeveiliging stellen. Er kan hier alleen sprake zijn van een uitbreiding der verdedigingsmogelijkheden, waarbij noch gelijktijdigheid met den ringwal, noch van de torens onderling noodzakelijk is. Voor den N.W. uitbouw ontbreekt de toets om met zekerheid te beslissen. Het meten der lagen — wat soms een maatstaf kan zijn, — heeft hier weinig zin; van den ringmuur zijn over het geheel maar een laag of vijf bewaard gebleven. Pas bij een grooter aantal lagen krijgt men eenigen indruk hoe de steen verwerkt is. Bovendien bleek, dat het metselwerk hier soms onregelmatig is; bij vergelijking van de hoogte van drie lagen in eenzelfde muurgedeelte kwam al een verschil van 1,5 cm te voorschijn. Het geeft te denken, dat het metselwerk van den uitbouw tot grooter hoogte bewaard bleef, dan dat van de naastliggende deelen van den ringwal. Ik kom daar in ander verband op terug. Zonder het afdoende te kunnen bewijzen ben

ik geneigd dezen N.W. uitbouw als een latere aanbouw te beschouwen, die misschien pas na den val van het rondeel ontstond.

De N.O. toren heeft met de Z. toren gemeen, dat de fundeering naar de grachtzijde dieper gelegd is; zij rust hier echter niet op hout. Dit verschil in werkwijze zou kunnen doen besluiten tot een verschil in tijd van ontstaan.

Waarschijnlijk, maar weer niet geheel met zekerheid aan te toonen, werd de Z. toren tegelijk met den ringmuur opgetrokken. De beëindigingen daarvan zijn technisch juist afgewerkt. Bij een latere doorbraak waren allicht ook sporen van den muur binnen den toren achtergebleven. Geen enkele aanwijzing in die richting werd echter gevonden.

Om tenslotte tot samenvatting van de vermoedens te komen voel ik het meeste voor de volgende uitspraak: alleen de Z. toren behoort bij den oorspronkelijken aanleg.

Volledigheidshalve enkele bijzonderheden over de nog niet besproken verschijnselen. Het vierkantje in het westen tegen den ringmuur is blijkens de kleine gele steen van later datum. Het werkt eenigszins misleidend, dat men bij de conserveeringswerkzaamheden dit stukje metselwerk met „moppen” optrok. Het daartegenover, binnen den ringwal liggend brokje fundeering, gedeeltelijk over den steunbeer gestrekt, verraadt alleen door deze omstandigheid reeds zijn veel jongeren aanleg; het steenformaat is bovendien hetzelfde als dat van het vierkantje. De twee in het midden liggende vierkantjes vormen de eerste laag van, ja, van wat eigenlijk? Zij bestaan uit steen met de afmetingen 28,5/29 — 14/15,75 — 7/8,75 cm. Een dezer steenen heeft een groen geglaazuurde strek. Aan de Oostzijde werd nog een waterput gevonden. Het is een vat, bestaande uit 20 eiken duigen. Onderin bevond zich een laagje schelpen. Jammer genoeg vallen ook hier geen belangrijke vondsten te vermelden. Alle verwachtingen ten spijt bestond de inhoud slechts uit wat brokjes puin.

Tenslotte alles overziende blijft nog de belangrijke vraag: hebben er binnen den ringwal gebouwen gelegen? Bestond het Egmond van deze periode slechts uit wat in de Engelsche litteratuur genoemd wordt; een „shell-keep”? Of moeten we ons binnen den ringwal een heuvel denken met een misschien houten donjon: een „chateau à motte” naar het beeld dat Caumont zich van den vroeg-middeleeuwschen burcht vormde. Om een analogie in ons eigen land te noemen van dezen laatgenoemden kasteelvorm, wijzen wij op Oostvoorne. Hier staan ringmuur en donjon werkelijk op een kunstmatige

verhooging; een gemetselde trap leidt van den poortoren naar het hoofdgebouw. In Egmond niets van dit al. De ringmuur rust hier grootendeels op het blauwe plaatsand. De weinige verkleuringen binnen den ringwal gevonden, gaven, naar de Heer van Oldenborch mij mededeelde, geen aanleiding om aan grondsporen te denken, die in dit verband iets te beteekenen hadden. Op welke hoogte het woonvlak gelegen heeft is slechts bij benadering uit te maken, daar na de verwoesting of de afbraak van den burcht het muurwerk naar het schijnt tot de toenmalige waterlijn is gesloopt en het bouwpuin weggegraven. Vervolgens heeft het ingestoven duinzand het niveau weer verhoogd. Zoo wordt het tenminste duidelijk, waarom het metselwerk aan de westzijde over den steunbeer heen ligt en daarvan gescheiden blijft door een zandlaag. Zoo kan ook verklaard worden, dat het zoeven genoemde metselwerk en de vierkantjes in het midden op ongeveer dezelfde hoogte zijn aangelegd.

Wil men de onderstelling van den heuvel handhaven en daaruit het ontbreken van bouwpuin en sporen van gebouwen aannemelijk maken, dan kan men zich voorstellen, dat na het sloopen van het muurwerk de kunstmatige heuvel is afgegraven, waarbij het zand zich over de geheele oppervlakte van het voormalige ronddeel verspreid heeft.

Zonder ook hier weer afdoende bewijzen te kunnen aanvoeren, deel ik de meening van Jhr P. Beelaerts van Blokland — die zoo welwillend was zich op mijn verzoek ter plaatse met dit vraagstuk bezig te houden — dat er geen dwingende redenen zijn om bij het ronddeel van Egmond aan een heuvel te denken.

De afbraak moet ongeveer te zelfder tijd ondernomen zijn als de bouw van het nieuwe slot. Het eiland kreeg toen op den duur de bestemming van voorhof, vanwaar een brug — waarschijnlijk via een strook land — naar de nieuwe sterkte leidde. Zoo alleen toch blijft het vanzelfsprekend, dat de ringmuur bij de verzwaring in het Zuiden dezelfde hoogte behouden heeft als de verzwaring zelve. In dit verband wordt het duidelijk, waarom het voor de dateering van den N.W. uitbouw niet zonder belang is, dat deze eveneens een 75 cm boven het aangrenzende muurwerk uitsteekt.

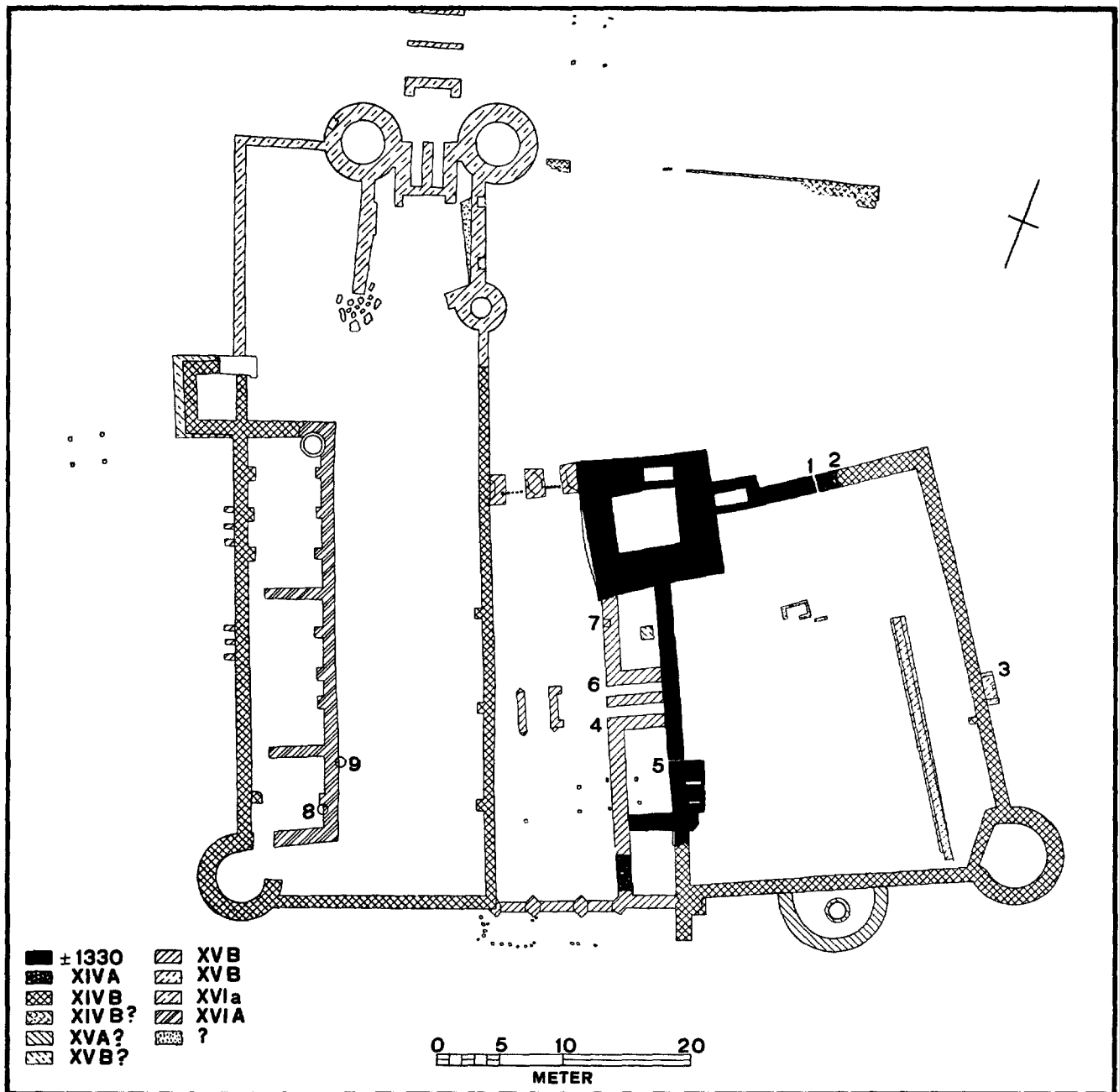
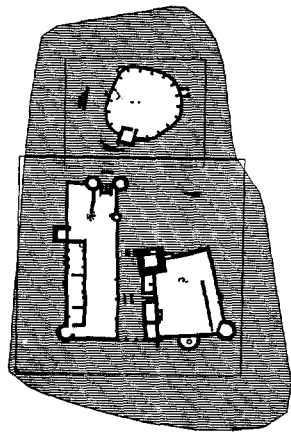
Boven schreef ik, dat de ingang van het ronddeel zeker bij den zuidelijken toren was te zoeken. Toch is de situatie van die brug daar zeer onduidelijk. Het paalwerk geeft maar vage aanwijzingen. Wanneer men het nauwkeurig bekijkt, moet men tot de slotsom komen, dat het zeker aan verschillende perioden toe te schrijven is. Het paalwerk, dat ten Oosten van den Z. toren tot

in de latere gracht gevolgd kan worden, is op de twee verst verwijderde palen na veel minder zwaar dan het meerendeel der vlak voor dien toren staande palen. Dit toch zijn zware vierkante balken, evenals het verst van den ringmuur verwijderde tweetal. Voegen wij hier nog aan toe, dat het gemetselde bruggehoofd voor den Z. toren — dat we eveneens in deze beschouwing moeten betrekken — uit verschillende oudere en jongere gedeelten bestaat, dan begrijpt de lezer, dat deze waarnemingen de deur openen voor het opwerpen van allerlei mogelijkheden, en onderstellingen, die elk voor zich een zekere mate van waarschijnlijkheid hebben. Het is een weinig bevredigend en daarom verdrietelijk werk om een en ander in de breedte te gaan uitmeten. Ik moge volstaan met vast te stellen, dat verzwaring en daarvoor liggend paalwerk benevens een gedeelte van den pijler ten westen van het ronddeel sterk den indruk wekken met elkaar in verband te staan en zeker beschouwd mogen worden te behooren tot een jongere levensperiode van Egmond.

Zoo zijn we dan na een moeizame worsteling met de stof genaderd tot de vraag: uit welken tijd dateert de oorspronkelijke aanleg?

De kroniekschrijvers weten met een verbluffende zekerheid de mijlpalen uit de geschiedenis van het slot en de Heeren van Egmond mede te deelen. Hun stellige verklaringen stemmen echter lang niet altijd met elkaar overeen. Terwijl de een al in het midden der elfde eeuw een advocatus van de abdij een versterking laat bouwen op een stuk grond in Rinnegom — hem door den Abt geschonken voor zijn vele en trouwe diensten — is de ander er zeker van, dat eerst omstreeks 1150 Berwout I een dergelijken arbeid onderneemt, terwijl zijn zoon Dodo het werk voltooit. Onder Wouter van Egmond, wiens afstamming niet vast staat maar wiens bestaan geschiedkundig wel bewezen kan worden ⁵⁾, gaat dit slot ten gronde tijdens den Loonschen oorlog. Hoewel de gegevens op dit punt niet zoo bijzonder talrijk en uitvoerig zijn, kan men toch als vaststaand aannemen, dat het slot van Kwade Wouter in 1205 verbrand werd ⁶⁾. Spoedig bouwde hij een nieuwe sterkte. Is het ronddeel te beschouwen als de schepping van Wouter of als zijn ter neder geworpen huizinge?

Ter inleiding van dit vraagstuk een klein uitstapje. Toen de later te bespreken grafelijke vleugel ontgraven werd, kwamen daar binnen de muren allerlei grondsporen voor den dag. Dr Braat, van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, maakte hiervan een studie en vatte zijn op zichzelf weinig bevredigende resultaten

Afb. 5. Plattegrond van het in 1573 verwoeste kasteel met aanduiding der bouwperiodes; ontworpen met gebruikmaking van een opmeting vanwege het P.W.N.

samen in een „Voorloopig verslag van een oudheidkundig bodemonderzoek op het terrein van het slot te Egmond”, dat uiteraard niet in druk is verschenen. Dr Braat stond mij echter toe er naar behoefte gebruik van te maken, waarvoor ik hem gaarne dank zeg.

Belangwekkend is de vaststelling van de bewoning van den grond binnen den grafelijken vleugel reeds vanaf de eerste eeuwen onzer jaartelling. De sporen van een palissadenwal, die onder de muren van den grafelijken vleugel doorliep, getuigden van een latere vestiging, die ongetwijfeld bestaan heeft en ten onder gegaan is, lang voordat Berwout I zich op de „Groote Hoeve” binnen Rinnegom vestigde. Belangrijk in verband met de dateering van het rondeel is de vondst van een aantal zeer zware eikenhouten palen met verbrande koppen. Zij stonden nog maar enkele centimeters in den bodem ingegraven; hun collega's, die ons in staat hadden moeten stellen een volledig beeld te verkrijgen van dezen aanleg waren zonder twijfel minder diep geplaatst en bij vroegere vergravingen verdwenen. Als bijvondsten kunnen slechts vermeld worden eenige brokstukken gele baksteen en een rand-scherf van een vroege kogelpot. Met dit povere materiaal is natuurlijk weinig te bewijzen. Toch geeft Dr Braat aarzelend in overweging in deze palen met hun verbrande koppen overblijfselen te willen zien van het slachtoffer van den Loonschen oorlog. Hoewel ik moet toegeven, dat het vooralsnog een gewaagde veronderstelling is, vind ik haar te aantrekkelijk om niet over te nemen. Daar zou dus uit voortvloeien, dat het steenen rondeel na 1205 gebouwd werd.

Hieraan zou ik andere overwegingen toe willen voegen. Om Alkmaar liggen enkele versterkingen uit de dertiende eeuw, waarvan we zeker weten, dat zij door Floris den Vijfden zijn aangelegd; onder andere Middelburg en Nieuwburg. Dit waren ronde burchten⁷⁾. Torenburcht, binnen Alkmaar, moet gebouwd zijn door Graaf Willem den Tweeden en was waarschijnlijk eveneens een ronde burcht. Dit type versterking is in den loop der veertiende eeuw in onbruik geraakt. Het werd opgevolgd door een kasteeltype, waarin de rechte lijn overheerscht en de donjon op een der hoeken een dominerende stelling inneemt. Hoewel we over de bijzonderheden van dezen ontwikkelingsgang nog maar zeer weinig weten, mag het bovenstaande zoo in het algemeen wel vastgesteld worden.

In de oudste gedeelten van den grafelijken vleugel kunnen we gemakkelijk de kenmerkende trekken van den opvolger der oude rondeelen vaststellen en daarom ook neem ik aan, dat het rondeel van ongeveer

1210 tot omstreeks 1300 het verdedigbare deel van de huizinge der Heeren van Egmond was.

Deze meening wordt in sterke mate ondersteund door het onderzoek van het schervenmateriaal. Het aan de Noordzijde in de gracht gevonden aardewerk behoort voor een groot gedeelte tot de Rijnsche import. Het late Pingsdorfer ontbreekt hier; we vinden enkel het grove, grijsbruine baksel, dat in Duitschland op grond van muntvondsten in de dertiende eeuw gedateerd kon worden. Wat de inheemsche voortbrengselen der pottenbakkerij betreft: in de dunne veenlaag op het talud tegen den ringmuur vond ik scherven van het blauwe kogelpotaardewerk, met een dakvormig randprofiel, dat gerekend kan worden tot denzelfden tijd te behooren⁸⁾.

Of Heer Wouter zelf het rondeel bouwde, dan wel zijn opvolger, is niet met zekerheid uit te maken. De eerste schriftelijke vermelding van het slot valt in den jare 1228. Dan ontvangt Heer Willem van de Abdij een perceel land, dat bij zijn slot gelegen is en bekend staat onder den naam „Aeltrudenland”, in erfpacht⁹⁾.

Uit den tijd van Graaf Floris V vinden we belangwekkende gegevens. In 1285 ontving Heer Willem van Egmond (een kleinzoon van den bovengenoemden Heer Willem) een oorkonde, die hem oude rechten waarborgde:

„.....voird soe bethoghede hi Heer Willem ons met ons selves mannen ende met ouden warachtighen betoghe dat hi op siin huys te Rinighem end op die grote hoeve dair siin huys op staet onse ballinghe vyt houden mach vrilike alsoe verre als si roef noch brant noch scade op ons noch op onse land en doen.”

Hiermee bevestigt de Graaf dus Egmond als een vrijplaats voor hen, die om een of andere reden uit zijn graafschap zijn verbannen.

Zou Hovaeus¹⁰⁾ met den inhoud van deze oorkonde bekend zijn geweest en zoo tot een voorstelling van zaken gekomen zijn, volgens welke Egmond omstreeks 1300 een groote bloeiende plaats was, terwijl tal van heeren hun woningen in de nabijheid van het slot hadden gebouwd? Of putte hij uit andere bronnen, die wij niet meer kunnen aanboren? Over het algemeen draagt zijn Kroniek der Heeren van Egmond niet het karakter van een degelijk stuk werk, berustend op kritische studie van overgeleverde gegevens. Te zijner tijd hoop ik breder op zijn kroniek in te gaan; vooralsnog vind ik weinig aanleiding om aan Hovaeus' beweringen onvoorwaardelijk geloof te schenken. Daarom ben ik ook gedwongen zeer kritisch te staan tegenover zijn mededeeling, dat de West-Friezen in 1315 over het Zijpe

kwamen en het kasteel bij verrassing innamen en verbrandden. Tot nog toe heb ik dit door geen bericht van een tijdgenoot bevestigd gevonden¹¹). Zoo staat er in verband met den Frieschen overval eveneens bij Hovaeus te lezen, dat Heer Wouter, de toenmalige bezitter, onbekwaam was de wapenen te hanteeren en daarom niets beter wist te doen, dan zich door de vlucht naar Haarlem te redden. Wij weten echter, dat Wouter in 1315 met 60 man deelnam aan den tocht naar Vlaanderen¹²). De mogelijkheid bestaat, dat gedurende dien tocht slechts een zwakke bezetting op het kasteel achterbleef en de Friezen niet aarzelden, die schoone gelegenheid met beide handen aan te grijpen. In dat geval aarzel ik niet het rondeel het slachtoffer te noemen van deze stoutmoedige onderneming. Een muurbrok, aan de N.W.zijde van den ringmuur in de gracht teruggevonden, zou dan nog getuigenis afleggen van deze gewelddadige verstoring.

Hoewel wij er voorloopig vanaf moeten zien het jaar 1315 als een mijlpaal in de bouwgeschiedenis van Egmond te beschouwen, heb ik hierboven reeds aangegeven, dat er wel degelijk redenen zijn, om het ontstaan van den donjon in het eerste kwart der veertiende eeuw te stellen. Als het onder Jan I geweest is, moeten we het begin van deze bouwperiode omstreeks 1330 zoeken. Toen Heer Wouter in 1321 stierf, was zijn zoon Jan nog onmondig. Een aanteekening in het Hollandsche Leenregister vermeldt eerst in 1327, dat Jan „cortelicke sine jaren hebben soude”. Maar het is even goed mogelijk, dat zijn voorgangers reeds omstreeks 1300 zijn begonnen hun slot te vergrooten onder inachtneming van de regelen der krijgswet van hun dagen. Er was wel reden voor, om steeds waakzaam te blijven. De grafelijke kasteelen om Alkmaar hielden de roerige en vechtlustige Westfriezen voldoende in toom. Sedert zij echter na den dood van Floris V de meest naar het Noorden geschoven posten Eenigenburg en Nieuwendorn met den grond gelijk hadden gemaakt, bood hun de duinstreek ten Westen van de Egmonder en Bergermeren, als de weg van den minsten weerstand, een geschikte gelegenheid om in Kennemerland door te dringen. Als eenige belemmering lag hier Egmond. Eenigenburg bleef een puinhoop en Nieuwendorn werd pas gaandeweg hersteld. Onder deze omstandigheden is het wel waarschijnlijk, dat de Heer van Egmond de grootste omzichtigheid in acht nam en de voorkeur gaf aan het nieuwere kasteeltype, waarbij de donjon in de omwalling werd opgenomen en het hoofdmoment van de verdediging uitmaakte.

Na aldus à priori te hebben vastgesteld wat er in de

tweede groote bouwperiode tot stand kwam, geve het onderzoek van den grafelijken vleugel — zoo wordt dit deel van het complex bij van Lennep en Hofdijk genoemd — de noodige aanknooppingspunten om de boven ontwikkelde onderstellingen tot méér dan dat te maken.

Het verhaal van onderzoekingen als deze is eentonig. Het voert van bouwvoeg tot bouwvoeg. Het getuigt van graven en wroeten op elke plek, die daar maar even aanleiding toe geeft. De geheimzinnigheid van het onbekende geeft dit werk zijn groote bekoring. Al liggen de grondslagen open en bloot voor iederen bezoeker, zij zijn als een oud geschrift, waarvan menige bladzijde slechts met groote moeite te ontcijferen is. Gaandeweg leert men den zin der verschijnselen begrijpen en men voelt zich als een ontdekkingsreiziger, die zich een nieuwe wereld ontsloten ziet.

Het opvallendste deel van den grafelijken vleugel is de zware vierkante toren, de donjon, met zijn muren van 2.10—3 m dikte. De grondslagen lagen aan de grachtzijde weer belangrijk dieper. Ongeveer op het midden der zijmuren begint de fundeering sprongsgewijze op te loopen en wel zoo sterk, dat aan de binnenzijde nog slechts de eerste laag aanwezig was¹³). In den noordmuur bleef een kleine ruimte van 1,40 bij 1,20 m uitgespaard, waar een smalle doorgang verbinding met de gracht verleent. De bestemming van dit vertrekje is onzeker. Misschien mondden meerdere afvoerkanalen hierin uit, waarna alles, wat in deze vergaarbak raakte, in de gracht verdween.

Aan de oostzijde sluit op dezen hoofdtoren een tweede ruimte aan, 1,10 × 1,70 m, die eveneens een uitmonding in de gracht heeft. Van Lennep en Hofdijk zoeken hier „9 heimelijke gemakken” en dat lijkt naar de tekening van Roghman, waar het uitbouwteje nog geheel intact met een lessenaarsdak tegen den noordmuur aansluit, niet zoo onwaarschijnlijk. (Afb. 23 en 24).

Ongeveer 9,30 m van den noordelijken hoek van dezen gevel vertoonde de fundeering een eigenaardig verschijnsel. Zij week hier plotseling een dertig cm naar binnen. Natuurlijk een aanleiding tot nader onderzoek, Zoo bleek hier een duidelijke bouwvoeg in de fundeering aanwezig te zijn. Zes lagen hoog een vrij breede spleet; ook laag 7—12 zijn nog niet in verband gemetseld. Daarna verdwijnen alle onregelmatigheden; de voeg is weggevoerd en het verband hersteld. Overtuigende bewijzen voor verschillende bouwperiodes zijn in het materiaal niet te vinden. In de onderste lagen komt wel gele steen voor van 30 × 15 × 8 cm, maar aan beide zijden van de bouwvoeg. Rechts zitten soms de dagkanten onder de specie. Bij den bouw van den

Afb. 22. Het poortgebouw in 1646. Naar een tekening van R. Roghman in Teyler's Museum te Haarlem

Afb. 23. De ruïnes van de Oostzijde in 1646. Naar een tekening van R. Roghman in Teyler's Museum te Haarlem

Afb. 24. De ruïnes op de N. O. zijde in 1646. Naar een tekening van R. Roghman in Teyler's Museum te Haarlem

Afb. 25. Looden draak op spil.
(Foto P. W. N. No. 775)

Afb. 26. Looden draak

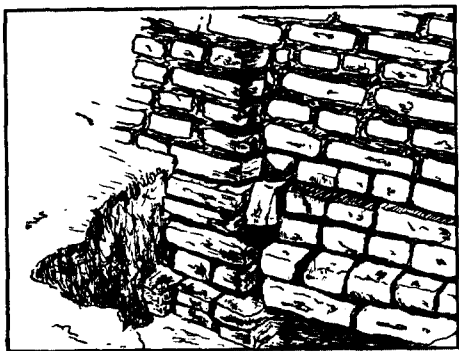
Afb. 27. Tegeltjes met ingeperst ornament

Afb. 28. Opgegraven glaswerk

donjon en het daarbij behorende muurwerk is ongetwijfeld steen uit de afbraak van den ronden burcht gebruikt, zoodat de zoeven genoemde sporen van vroeger gebruik niets zeggen. (Afb. 6).

Het merkwaardigste evenwel komt nog. Bij opmerkzame beschouwing vielen mij 1,80 m verder in de richting van den noordhoek eveneens onregelmatigheden in het metselwerk op. Daarom werd dus ook hier de muur ten voeten uitgegraven. De werklieden, die er nooit vrede mee hadden, dat „de onderaardsche gang” niet gevonden was, dachten die eindelijk bloot te leggen. Echter, tot hun teleurstelling en tot mijn verwondering zagen wij ook hier, hoe een bouwnaad de fun-

Afb. 6. Bouwnaad in den N. muur.

deering onderbrak. Weer een spleet, ter hoogte van zes lagen, terwijl vanaf de negende laag het muurwerk het gewone aanzien krijgt. Dat we zeker met een doorgaande voeg te maken hadden, wordt ten overvloede beklemtoond door het optreden van een ander steenformaat, dat over het verder deel van de noordzijde, langs de oostzijde en grootendeels aan de zuidzijde opgemerkt kan worden.

Een verklaring voor dit brokje muurwerk te vinden, dat een onderbreking van ongeveer 1,80 m vormt in den noordmuur, valt niet zoo gemakkelijk. Men neemt wel eens aan, dat er in de geschiedenis van de militaire architectuur een periode is geweest, waarin men opzettelijk bij den bouw van een kasteel de torens in koud verband optrok en zelfs het daarop aansluitende muurwerk door bouwvoegen in kleinere zelfstandige brokken metselwerk verdeelde, opdat bij belegering een ondermijning zoo weinig mogelijk schade zou kunnen aanrichten. Voor Frankrijk schijnt een dergelijke werkwijze in de dertiende eeuw wel met voorbeelden te bewijzen te zijn¹⁴). Maar om bij den huidigen stand van het onderzoek iets dergelijks ook voor den Hollandschen kasteelbouw aan te nemen, daarvoor zijn naar mijn meening

geen gronden genoeg aanwezig. Wat wel te denken geeft is het volgende. Bij zijn reeds eerder aangehaald onderzoek vond Dr Braat een aantal bodemsporen, die als een breede donkere strook door het zand liepen en een zeer vlak profiel hadden. Hoewel hij ze onder de rubriek „onzeker” rangschikte, deden ze hem ondanks gemis aan puin sterk aan bouwsleuven denken. Een van deze bouwsleuven loopt door den geheelen grafelijken vleugel, ongeveer evenwijdig met de westzijde en komt uit op het vrijstaand brokje fundeering aan den noordmuur. Een toevalligheid? Of een aanwijzing voor den omvang der eerste bouwperiode?

De oostzijde geeft geen aanleiding tot waardevolle ontdekkingen. De steen is vrij regelmatig van dezelfde afmeting (27,5/28—13,5/14,5—6,5/7,5 cm). Van den Noordhoek af vermindert het muurwerk geleidelijk in zwaarte, van 1,20 m tot 0,95 m, terwijl bij den Z.O.-hoektoeren de breedte weer toeneemt tot 1,10 m. Enkele steekproeven naar aanduidingen in den voet van den muur brachten geen bijzonderheden. De verbredening bij 3 (zie plattegrond) is het gevolg van een latere verzwaring.

De Z.O.hoektoeren werd van de eerste laag af met Oost- en Zuidmuur opgetrokken. De afsluiting aan de binnenzijde, die eenigszins onregelmatig aandoet, vindt men bijvoorbeeld ook aan enkele hoektoeren van het Muiderslot en aan een der bewaard gebleven torens van het kasteel te Schagen.

De halfronde toren bevat een welput. De aanwezigheid van een waterput wekt dikwijls de verwachting wat bijzonders te vinden, zooals voorwerpen, die tot de tijdsbepaling van het bouwwerk bijdragen. De uitkomst van het onderzoek tijdens de tweede campagne (1934) stelde echter te leur. De bewoners hadden of een spaarzaam gebruik gemaakt van dezen put of die steeds op tijd gereinigd. De inhoud was op zichzelf belangwekkend genoeg: de (rood) zandsteen rand, het emmertje, de lier, een baardmankruikje, een grijzig/geel geglazuurd kruikje, een degen, een hakmes, een hakbijl. De lier en het emmertje leverden ten aanzien van de dateering geen gezichtspunten. En al waren de overige voorwerpen te determineeren geweest, het baardmannetje verraaft, dat een en ander wel in de zestiende eeuw thuis zal hooren. De toren echter is ouder. Toch dateert hij waarschijnlijk niet uit dezelfde periode als de muur, waar hij tegenaan staat. Ook hier bracht de spade merkwaardige dingen aan het licht. Achter den toren om liep de zuidermuur met zijn drie versnijdingen door. De toren zelf is dieper gegrondvest; na de eerste drie lagen ontstaat een kleine versnijding, die naar den grachtkant toe in breedte af-

neemt en tenslotte geheel wegvalt. Op beide ontmoetingspunten strekt de fundeering zich een eindje onder den zuidermuur uit. In het opgaande werk sluiten de lagen niet op die van den muur aan. De afmetingen van de steen vertoonen geen afwijkingen. Wel is het materiaal anders verwerkt. Want terwijl 5 lagen van den zuidermuur een hoogte van 47 cm hebben, meten 5 lagen aan den toren slechts 40 cm.

De Dagrapporten vermelden nog een eigenaardige ontdekking aan den buitenmuur van dezen halfonden toren. Twee evenwijdige muurtjes van gevlochten teenen strekken zich van den torenmuur af in de gracht uit. „Achter dit vlechtwerk ligt een laag mooie blauwe klei-aarde” schreef de Heer Van Elven op 11 September '34 in het Dagrapport. De bedoeling van een en ander is mij niet duidelijk. Klei voor het bakken der „Jacobakannetjes” kan het niet geweest zijn, daar deze mooie blauwe klei niet zoo'n hard baksel oplevert. Dit ter rechtzetting van een meermalen geopperde onderstelling. Bovendien, een pottenbakker gebruikt toegankelijker opslagplaatsen voor zijn grondstof. Voorloopig blijven deze vlechtwanden met tusschenliggende klei een raadsel.

Verder naar het Westen springt een muurbrok naar voren, waaraan nu de vorm van een trap is gegeven. Zoo wordt het verleidelijk om te gaan peinzen over elegante jonkers en edelvrouwen; te bedenken hoe hun vroolijke kreten kaatsten tegen het water en de hoge muren, wanneer zij afdaalden, tot waar de sierlijke boot gemeerd lag aan den met de kleuren van Egmond beschilderden paal. Edoch, aan de hand van teekeningen en gravures valt uit te maken, dat hier zware steunbeeren het muurwerk schraagden.

Van dit punt af tot den westhoek van den grafelijken vleugel treft dadelijk een opmerkelijk verschil. Nu een geheel andere steensoort, die dadelijk opvalt door haar gele kleur, na het rood van het aangrenzende muurwerk. Bovendien is de steen van een veel kleiner formaat, namelijk van 19,5—9,5—5 cm. Dus een bewijs voor een latere uitbreiding, zoo klaar als wij nog niet mochten vastleggen. En toch, onder die kleine gele steen bestond de fundeering uit groote roode baksteen van 14,5 cm breedte. Niettemin behoorde dit muurwerk van den ondersten steen af tot een latere periode. De specie bevatte kalkkorrels, in tegenstelling tot de dusver aange troffen specie, waarin schelpengruis voorkwam.

Het zoo juist beschreven muurwerk zet zich vanaf den Z.W.hoek niet zoo maar onveranderd voort. Ongeveer 4,10 m uit den hoek zorgden de grondslagen voor een nieuw raadseltje. Zij liggen van dit punt af tot aan den

hoek dieper en springen iets vooruit. De andere zijde, gelukkig nog te benaderen, vertoonde tot ongeveer 3 m uit den binnenhoek — wat klopt met die 4,10 m uit den buitenhoek —, vrij regelmatig muurwerk van een tien lagen hoog, bestaande uit steen van 30,5—15,5—7/8 cm. Verder naar het Noorden onregelmatige brokken metselwerk en puin, waarop een veel kleinere steen¹⁶⁾, die eveneens het opgaande werk boven de groote roode baksteen vormt. Of hier nog een klein deel van het eerste kasteel bewaard bleef, is niet met zekerheid uit te maken. Ook verderop is in de eerste lagen nog wel groote baksteen aanwezig. De beteekenis van dit verschijnsel wordt aardig bepaald door de waarneming, dat zij soms in het opgaande werk voorkomen. En bij 4 (zie plattegrond) werd er een van 27,5 cm lang als hoeksteen verwerkt.

Tusschen de beide muren deed ik een ontdekking, die belangrijk genoeg was voor de reconstructie van het oudste kasteel. Bij de plek, op den plattegrond aangeduid met 5, noopte niet zoo zeer een ander steenformaat, dan wel een anders gelegde fundeering tot opmerksaamheid. Vier zware versnijdingslagen gaven aan het metselwerk een totaal ander beeld. Dit verschijnsel zet zich voort langs den aansluitenden zuidelijken zijwand. De andere kant van dezen zijmuur onttrok zich door zijn verbrokkelden toestand aan iedere waarneming. Niettemin acht ik — ook door het steenformaat¹⁶⁾ — voldoende termen aanwezig om dit gedeelte, benevens de verbreeding, tot de eerste bouwperiode te rekenen. De anders gelegde fundeering en de verbreeding vinden hun verklaring in verband met de palen tusschen de muren, die tot in de binnengracht kunnen worden gevolgd en ongetwijfeld van een brug afkomstig zijn. Dit was dus de ingang van het slot van Jan I. De sleuven in de verbreeding dienden om de tegenwichten van de brug in op te nemen. Toen deze ingang gebouwd werd, was de voorburcht nog niet aanwezig. Niet alleen het steenformaat, maar ook de inrichting van den voorburcht verzet zich tegen gelijktijdigheid. Onnoodig te zeggen dat overigens al deze aanduidingen door kleine gele steen overdekt werden.

Een weinig verder noordwaarts bevindt zich de latere brug met gemetselde brughoofden. De brug zelf is op bijzondere wijze geconstrueerd geweest. Jammer genoeg bleef er niets van bewaard; de twee diepe sleuven ter weerszijden van het metselwerk bevatten geen enkele aanwijzing. Het is duidelijk, dat het draaipunt van de brug bij 6—4 lag (zie plattegrond) en dat dus de sleuven de tegenwichten opnamen. Een eenvoudige inrichting, waarbij de tegenwichten aan kettingen hangend

over katrollen — ter weerszijden boven den poortingang aangebracht — de brug optrekken, maakt zoo iets overbodig. De gewichten hebben dan slechts een kleinen verticalen koker noodig om in weg te zakken.

In zijn „Burgenkunde” beschrijft Piper bruggen, waarbij de tusschenmuur ontbreekt en het vlak binnen de poort een verlenging is van het bruggedek¹⁷⁾. In opgehaalden toestand sloot dat verlengde gedeelte de sleuf af en liet in de poort een gat achter, ter grootere veiligheid. Misschien zonken in Egmond de draagbalken van het bruggedek bij het ophalen in de sleuven weg en versmalden aldus den toegang. Of zetten de hefbalken zich als bij een gewone ophaalbrug voort, evenwel zonder de verbindende dwarsbalk op het eind, zoodat de aan kettingen opgehangen tegenwichten bij het dalen een curve beschreven?

Hoe het ook zij, de brug van Egmond is, voor zoover ik kan nagaan, voor ons land eenig in zijn soort.

Achter in de sleuven spreken de bouwvoegen een duidelijke taal. De „tong” en het muurwerk ter weerszijden van de sleuven zijn opgetrokken met de kleine gele steen, evenals de hoogere lagen van den muur, waar zij op stooten.

De muur tusschen brug en donjon heeft aan de zijde der binnengracht een uitsparing van ongeveer 50 cm diepte (plattegrond, 7). Analogieën aan den voorburcht wijzen uit, dat deze uitsparing, zeker aan den dagkant, met een toog overdekt was en een nis vormde. Het kan zijn, dat in deze en dergelijke nissen aan den voorburcht in den muur opgenomen, afvoerkanalen uitmondten.

De muurstomp in het achterliggende vertrek was aan drie kanten afgewerkt. De vierde, naar den ouderen muur toegekeerde zijde was afgehakt¹⁸⁾, doch is nu echter bij de herstelling ook vlak afgewerkt. De bestemming ervan blijft duister, al staat het vast, dat hij bij de bouwperiode, waarin met de kleine gele steen gewerkt werd, buiten gebruik werd gesteld.

Het valt na dit overzicht niet zoo heel moeilijk de gedeelten aan te wijzen, die resten van de eerste bouwperiode van den grafelijken vleugel. Latere verbouwingen en uitbreidingen hebben het onmogelijk gemaakt den burcht geheel te reconstrueeren.

Duidelijk steekt tegen de overblijfselen van de eerste de uitbreiding van de tweede groote bouwperiode af. De dateering daarvan is uiteraard niet zoo eenvoudig. We kunnen ons de vraag stellen, welke omstandigheden deze uitbreiding — waardoor waarschijnlijk ook de voorburcht tot stand kwam — beïnvloed hebben. Dan is als eerste reden te noemen de groeiende rijkdom der Egmonds. Jan I huwt Vrouwe Gyote van IJsselsteyn, die

als eenig kind de goederen van haar ouders zal erven. Arend van Egmond, de opvolger van Jan, krijgt de beschikking over een behoorlijke erfenis, al moet hij natuurlijk met anderen deelen. Zoowel vader als zoon zullen op den duur de hun ten dienste staande middelen hebben aangewend, om hun woning te versterken. De noodzaak daartoe bestond zeker wel, als men bedenkt, dat zij in de dagen van de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten hebben geleefd.

Het onderzoek naar positieve mededeelingen in oorkonden en het Hollandsche Leenregister had geen resultaat. Bij gebrek aan beter moeten we minder betrouwbare bronnen aanboren en slaan de kroniekschrijvers er eens op na. Wouter van Gouthoeven schrijft:

„Dit Slot voorss. was voor het meerendeel ghebout bij Heere Arent van Egmont ende van Ysselsteyn, inden jaere 1307, die hetselve mede met een wijde Graft heeft doen omcinghelen”¹⁹⁾.

Het jaartal moet een vergissing of een drukfout zijn. Arend van Egmond en Ysselsteyn leefde pas omstreeks 1370. Overigens is dat „meerendeel” zeker gerechtvaardigd, als hierbij niet enkel aan de verbouwing van het bestaande, maar bovendien aan den bouw van den voorburcht gedacht mag worden. Het bericht van het graven van een gracht kan nooit inhouden, dat er voordien geen gracht was. Ongetwijfeld beteekent het, dat het nieuw gebouwde deel mede door een gracht werd omgeven, terwijl de oude grachten misschien schoon gemaakt en verbreed zijn.

Hovaeus is bescheidener en schrijft aan Arend slechts verbreding van de grachten toe. Daarnaast gewaagt hij van werkzaamheden aan de kapel. Deze laatste mededeeling vestigt de aandacht op het aardige kerkje, dat vlak naast het kasteel gelegen is. Wanneer er ongeveer te zelfder tijd sprake is van werkzaamheden aan slot en kapel dan moet er een mogelijkheid zijn, die berichten te controleeren. Een kort en uit den aard der zaak onvolledig onderzoek leerde, dat de verschillende steen aan het kerkje een formaat heeft overeenkomstig aan dat van bepaalde gedeelten van het slot. Zoo vinden we bijvoorbeeld als steen met de grootste afmeting die van 29/31—14,5—8 cm; blijkens de stichting der kapel een steen uit het begin der dertiende eeuw en dus uit denzelfden tijd als het rondeel. Dat Heer Arend aan slot en kapel beide heeft laten bouwen, zou kunnen volgen uit de waarneming, dat in het muurwerk van het kerkje een steen van niet geheel gelijk, maar toch weinig verschillend formaat aangetroffen wordt²⁰⁾. In ieder geval bewijst dit onderzoek, dat de mededeelingen van de

kroniekschrijvers niet met elkaar of met de waarheid in strijd behoeven te zijn.

Bij gebrek aan positieve bewijzen zag ik mij genoodzaakt iets te bereiken met argumenten, die elk voor zich bestreden kunnen worden. Hoe het ook zij, het is niet al te gewaagd, de tweede bouwperiode in de tweede helft der veertiende eeuw te dateeren en de mededeeling van Gouthoeven voor juist aan te nemen ²¹).

Voor de tijdsbepaling van de derde groote verbouwing citeeren we weer den zoeven genoemden schrijver:

„Jan, den eersten Grave van Egmont / die intjaer 1516 sterf / heeft dit Slot op een nieuws weder doen repareren.”

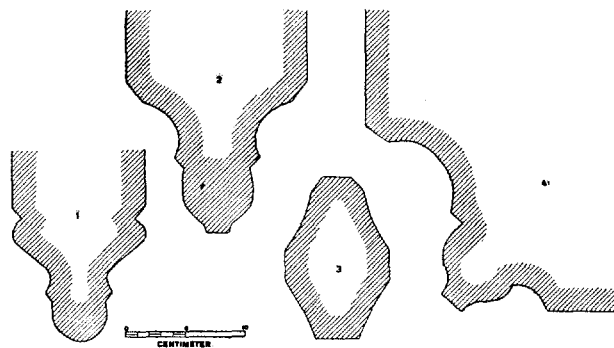
Het steenformaat geeft geen bevestiging van dit bericht, wanneer men bedenkt, dat dit in de zeventiende eeuw nog in gebruik was en daarbij in overweging neemt, dat na den brand van 1572 Lamoraal II zich van 1595 tot 1605 op het kasteel heeft opgehouden en dus zeker eenige herstellingen heeft laten aanbrengen. Deze zullen echter minder de fundamenten, dan wel het opgaande muurwerk betroffen hebben. Bovendien kan er op gewezen worden, dat steen van de afmeting als bij de derde periode gebruikt, eveneens aan bouwwerken gevonden wordt, die met zekerheid in de tweede helft der vijftiende eeuw ontstaan zijn ²²).

Bij uitzondering verschaft de opgraving zelf gegevens, die den doorslag geven. Volgens de Dagrappporten werden er in de binnengracht tusschen brug en Zuidzijde hardstenen gewelfribben gevonden. Onder de bouwfragmenten in de opslagplaats was de geprofileerde hardsteen spoedig gevonden. Zij vertoonen een peerriemprofiel, dat heel goed in den tijd van Jan, eersten Graaf van Egmond (1483—1516) geplaatst kan worden ²³). (Zie afb. 7, no. 2 en 4).

Met dezen heer van Egmond komen we in een tijd, waaruit misschien betrouwbaarder en zeker uitvoeriger berichten verwacht mogen worden. We vinden dan ook gewag gemaakt van het bouwen van een groote feestzaal, waarin de burchtheer de conterfeitsels van zijn doorluchte voorvaderen deed ophangen. Van die zaal is helaas niets meer te bespeuren. Alle binnenmuren zijn volledig uitgebroken. Het metselwerk aan de oostzijde en daarmee evenwijdig loopend, gaf wel eenige aanleiding om aan een groote burchtzaal te denken. Tijdens mijn onderzoekingen waren de werkzaamheden hier reeds geëindigd, maar uit aantekeningen van een vluchtig bezoek in October '35 diep ik op, dat deze muur uit kleine gele steen bestond en op regelmatige afstanden doorzakkingen vertoonde. Die doorzakkingen wijzen

op ongelijke belasting en men zou dus aan voetpunten van pilaren kunnen denken.

De binnengracht bewaarde de overblijfselen van een oudere houten en een jongere gemetselde brug, waarvan de steen overeenkomt met die van de tegenoverliggende gedeelten van het hoofdkasteel. Het zuidelijk einde wordt afgesloten door een drempel, waarover met behulp van twee pijlers drie waterbogen geslagen waren. Een rij paaltjes in de buitengracht daarvoor laat nog

Afb. 7. Profielen van bouwfragmenten uit natuursteen.

zien, hoe men zich tegen het binnenvaren van mogelijke aanvallers verdedigde.

Bij de noordelijke uitmonding ligt geen drempel. De zware middenpijler toont, dat hier twee bogen de openingen overspanden. Het ontbreken van een drempel maakte andere voorzieningen noodzakelijk en zoo zien we hier een zwaar paalwerk de doorvaart belemmeren. (Afb. 17).

Tusschen de Noordzijde van den grafelijken vleugel en het rondeel ligt nog een verbrokkelde eerste laag van een stuk metselwerk, dat eveneens tot de raadsels van deze ontgraving behoort. Verwerkt is hier de roode steen van 26,5/28—13/14—6,5/7 cm. Dit overblijfsel behoort dus niet tot de oudste periode. Mogelijk hangt het samen met het paalwerk en de verzwaring aan den ronden burcht, dat gelijk boven uiteengezet, eerst van na den ondergang van het rondeel kan dateeren. Overigens past hier weer een schuchter zwijgen.

De voorburcht is veel grooter dan de grafelijke vleugel. Anders dan bij Brederode, waar de voorburcht slechts den ingang van het hoofdkasteel beschermt, dekt hij hier de geheele westzijde, terwijl de voorpoort, een kleine vesting op zichzelf, een flankbeveiliging voor de noordzijde vormt. Bij de dateering van de tweede groote bouwperiode wees ik er reeds op, dat bepaalde deelen van den voorburcht blijkens steenformaat en funderingswijze ongetwijfeld in denzelfden tijd gesteld

mochten worden. Dat geldt voor een groot deel van de Oostzijde, de geheele Zuidzijde en de Westzijde tot en met den vierkanten toren. Wanneer men latere teekeningen bekijkt, dan rijst er ten opzichte van den Z.W. hoektoren wel eenig wantrouwen ²⁴). Terwijl de Z.O. hoektoren aan den grafelijken vleugel rond was tot de daklijst, was het bovenstuk van den Z.W. hoektoren zeskantig uitgebouwd. Een enkele teekenaar, zorgvuldiger dan zijn kunstbroeders, voorzag dat zeskantig bovengedeelte zelfs van schietgaten met een cirkelvormige verbreding op het midden. Deze vorm van schietgat wijst op een verbouwing in een tijd, dat men al over slangen, vogelaars en ander licht geschut beschikte. De overblijfselen staan ons niet toe, na te gaan, of de toren later vanaf een zekere hoogte herbouwd is in verband met de eischen des tijds en toen zijn zeskantig bovengedeelte kreeg met zijn karakteristieke schietgaten, of dat slechts de schietgaten veranderd zijn, wat een betrekkelijk eenvoudige zaak was.

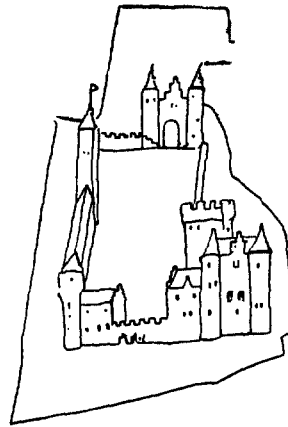
Hoe het ook zij, al draagt de vorm van dezen zoogenaamden rentmeesterstoren op zichzelf reeds een ietwat ander karakter dan die van den Z.O. hoektoren en al mist hij de opvallende afsluiting van zijn pendant, de fundeeringen geven geen aanleiding om tot een andere bouwperiode te besluiten.

Evenwijdig met den westmuur bevindt zich muurwerk, dat daarmee een reeks vertrekken hielp vormen. Dit muurwerk bestaat uit kleine roode steen ²⁵). In het vertrek met den welput treffen we aan beide zijden voetpunten van muurzuilen aan, die wijzen op een gemetselde overwelling. Hier zal zich dus de bediendenkeuken hebben bevonden. Daar in de oudere westzijde van de keuken de voetpunten reeds voorkomen, moet het tegenoverliggende muurwerk niet zoo zeer aan een lateren nieuwbouw, dan wel aan een herbouw worden toegeschreven. Toen heeft men waarschijnlijk de twee overige vertrekken eveneens met steenen gewelven overdekt; de ribben moeten zich aan de westzijde uit schalcken ontwikkeld hebben.

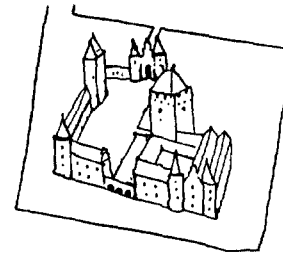
De oudste afbeeldingen van het slot — in vogelvlucht (afb. 8 en 9) — op kaarten uit het midden der zestiende eeuw wijzen in ieder geval uit, dat deze vleugel toen al bestond en dus in geen geval pas na den brand van 1573 kan zijn ontstaan. Een enkele steekproef bracht trouwens onder het jongere muurwerk oudere steen aan den dag. Tegelijkertijd met de boven beschreven herstelling, werden kleine uitbouwen in de gracht gemaakt, die men gevoelig voor privaten kan houden.

Half onder den binnenmuur (zie plattegrond 8) ontdekten de ontgravers een tonput. Deze was geheel an-

ders samengesteld dan reeds gevonden tonputten. Zij bestond namelijk uit twee halve uitgeholde boomstammen, ongeveer 1 m lang. Onderin lag een wiel met tien vierkante spaken; tusschen de spaken en daaronder bevond zich een laag schelpen van 10 cm dikte. Deze merkwaardige vondst kan niet in verband worden gebracht met den voorburcht; zij stamt uit een ander bewoningstijdperk. Dat behoeft niet zoo te zijn met den tonput, op den plattegrond met 9 aangeduid. Hierin

Afb. 8. Het slot te Egmond in het midden der 16de eeuw. Naar een kaart (nr 1196) in de Prentverzameling van het Stedelijk museum te Alkmaar.

Afb. 9. Het slot te Egmond in de zestiende eeuw. Naar een kaart (nr 1197) in de Prentverzameling van het Stedelijk Museum te Alkmaar.

werden een bokkekop, de schedel van een paard en wat eierschalen gevonden. Dit kan zeer goed een middel-eeuwsch bouwoffer zijn geweest ²⁶).

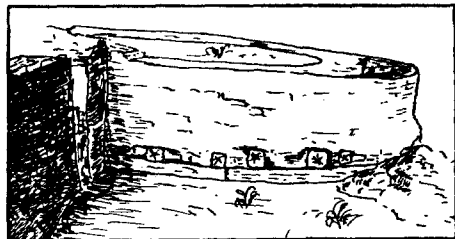
De latere afbeeldingen van de ruïnes vertoonen een brug, die van de kapel af, langs de zuidzijde van den vierkanten toren naar het vertrek met den welput leidde. De palen van die brug zijn teruggevonden. Deze toegang zal wel een schepping van de zeventiende eeuw zijn, toen alle andere toegangswegen versperd waren.

De vierkante toren draagt de sporen van talrijke herstellingen. Zoo bestaat de zware fundeering uit een oorspronkelijke kern en een latere ommetseling, die op stevig verankerd balkwerk rust. Aan de westzijde heeft die ommetseling een breedte van 75 cm! Een deel van dezen toren vormde jarenlang het eenige brok muurwerk, dat de herinnering aan het slot der Heeren van Egmond levend hield.

De ommuring van het voorplein draagt van den vierkanten toren of tot aan den westelijken toren der voorpoort een zoo ander karakter dan de tot nu toe besproken buitenmuren van den voorburcht, dat dit metselwerk niet gelijktijdig kan zijn. Men mist hier de breedte

versnijdingslagen en de westelijke hoekpunt was gefundeerd op een hoekpenant, zoo zwaar en degelijk, als we bij dit onderzoek nog niet aantreffen. Ook de steen wijkt af. Men meet hier steenen van 29,5 cm lengte, naast die van 27,5 cm. Waarschijnlijk heeft men oude steen van allerlei formaat door elkander gebruikt. Overigens was het moeilijk op deze plaats betrouwbare gegevens over het steenformaat te verzamelen, omdat de buitenzijde tot op de voormalige waterlijn ommetseld was met een kleine gele steen²⁷). Deze ommetseling getuigt van pogingen tot herstel of tegengaan van het verval, nadat de soldaten van Sonoy het slot deerlijk verminkt hadden.

De voorpoort verraadt reeds door haar inrichting, dat zij vrij laat den vorm kreeg, waarin de ontgravers haar terugvonden. Bij een vluchtige beschouwing valt dadelijk in het oog, dat de toegang op dezelfde wijze geconstrueerd was als bij het hoofdkasteel. Ook de kenmer-

Afb. 10. De fundeering van den N.O. toren van het poortgebouw.

kende nissen, waarvan er een aan den grafelijken vleugel voorkomt, keeren hier terug. Hierbij voegt zich nog de waarneming, dat de specie witte kalkkorrels, in plaats van schelpgruis bevat. En dat alles, terwijl de steen soms 29,5 cm lang is. Ongetwijfeld moet men bij het bouwen van de voorpoort oud materiaal verwerkt hebben. Het muurwerk is aan de grachtzijde zonder versnijding opgetrokken. We vinden pas 2,70 m ten zuiden van den kleinen Z.O. hoektoren een bouwnaad, waarna verder zuidwaarts de versnijdingslagen weer optreden.

De groote torens van het poortgebouw zijn op zeer bijzondere wijze gegrondvest. Onder den N.O. toren ligt een achthoekig raamwerk van zware eigen planken (afb. 10). Daarop zijn op eenigen afstand van elkaar straalsgewijze eiken balken gelegd, die aan den binnenkant nog onder het muurwerk uitsteken. De tusschenruimten werden met metselwerk opgevuld. Zoo heeft men, deels onmiddellijk op het raamwerk, deels op de balken, dezen toren opgetrokken. In het midden be-

vond zich nog de stok, waarmee de cirkel was uiteengezet. De N.W. toren is alleen aan de grachtzijde op dezelfde wijze als zijn pendant gefundeerd. Daarom bevindt zich hier slechts een vierzijdig raamwerk, waarop welgeteld zestien balken steunen. De geheele voorpoort draagt aan de zijden, waar het zoetjes kabbelende water van de slotgracht aan de muren knabbelde, sporen van latere herstellingen in den vorm van een ommetseling met kleine gele steen²⁸).

Op den Z.W. hoek werden slechts eenige brokstukken van metselwerk teruggevonden, maar het is duidelijk en wordt trouwens door teekeningen en gravures bewezen, dat hier precies zoo'n toren als op den Z.O. hoek heeft gestaan.

Bij het verwijderen van de grachtmodder voor het poortgebouw kwamen enkele belangrijke bouwfragmenten aan den dag. Zoo groef men een prachtige zandsteen leeuw uit den zwarten grond op (afb. 19 en 21). Op de tekening van Roghman ziet men hem — of zijn buurman — nog trots op den gevel troonen. Een even mooie vondst is die van twee looden draken, welke de spitsen van de torens bekroond zullen hebben (afb. 25 en 26). Een der draken bevond zich nog op den zwaren looden spil; van den ander werd de spil eveneens terug gevonden. Doordat zij in de zachte veenmodder terecht kwamen, werden zij niet beschadigd. De fraaie spil is getorst en wordt naar beneden toe geleidelijk zwaarder. Het midden verbreedt zich tot een nodus, versierd met het ananasmotief.

Geven deze voorwerpen eenigen steun bij het dateeren van de voorpoort? Zij behooren zeker in de zestiende eeuw thuis, kunnen heel goed bij een verbouwing of herstelling aangebracht zijn en moeten dus veiligheidshalve buiten beschouwing blijven. Andere hulpmiddelen staan hier ten dienste, doordat de voorpoort zoo lang haar bestaan heeft weten te rekken. Om te beginnen kunnen we aan de hand van kaarten vast stellen, dat de hoofdtoegang in dezen vorm reeds in het midden der zestiende eeuw bestond. Bekijken we verder de tekening van Roghman (afb. 22) en die van een anonus uit denzelfden tijd²⁹), dan valt het op, hoe de geheele voorzijde een laat karakter vertoont.

De speklagen in het muurwerk der torens en van den tusschenliggenden gevel van het poorthuis, de groote kruiskozijnen op de eerste verdieping, de gedrukte boog van den ingang, het zijn alle late kenmerken. Ondanks al deze aanwijzingen blijft de vraag, of het poortgebouw op grond van de inrichting van de brug gelijktijdig is met het overeenkomstige gedeelte aan den grafelijken vleugel, dan wel later gedateerd moet worden, moeilijk

te beantwoorden. Maar de beantwoording is toch wel eenigszins te benaderen.

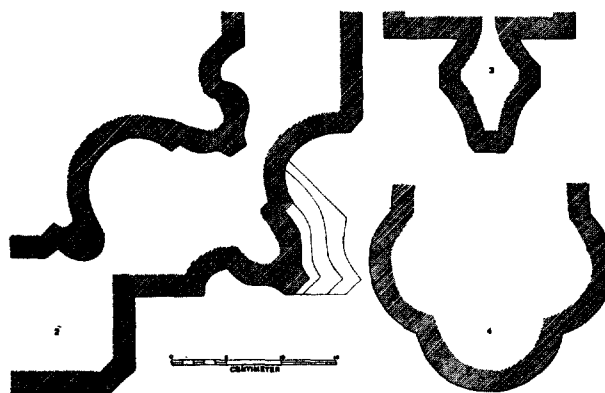
Daar op grond van de degelijke fundeering een even verantwoorde opstal verwacht mag worden, kan er van een herbouw van de grondslagen af geen sprake zijn. Daarom mag men bij de dateering zeker wel rekening houden met de boven reeds aangeduide late kenmerken van het bouwwerk. Terwijl nu de derde groote verbouwing aan den grafelijken vleugel op grond van de natuursteenprofielen zoo omstreeks 1475 gedateerd werd, moet het poortgebouw toch iets later, zoo om en bij 1500 ontstaan zijn. Waarschijnlijk nog wel onder Graaf Jan I van Egmond. Deze toch was de laatste kasteelheer, die het slot als zijn residentie beschouwde. Zijn opvolgers verplaatsten zich naar het Zuiden en bekommerden zich weinig meer om een bezitting zoo ver van het Hof. Het gebouw zal nog wel niet aan onderhoud te kort zijn gekomen, maar ingrijpende verbouwingen zijn toch niet meer te verwachten. Het slot is dan uitgroeid tot, naar vele schrijvers getuigen, de schoonste burcht van Holland.

In het voorgaande kwam duidelijk tot uitdrukking, dat de resten van verschillende bouwperioden meer of minder klaar te onderkennen waren. Dat ik soms vaag moest blijven, ligt aan het povere materiaal, dat mij ten dienste stond. De aanduidingen van de eerste perioden kunnen niet anders dan een vaag en onscherp beeld geven van het kasteel in die dagen; een beeld, dat men op sommige punten een weinig zou kunnen ophelderen met bepaalde vermoedens.

Geven de gevonden fundeeringen nu een indruk van het complex, zooals het er stond voor de verwoesting van 1573? Een blik op den plattegrond doet zien, dat ook daar nog wel wat aan ontbreekt. Bijna alle binnenmuren zijn uitgebroken, zoodat zonder nader onderzoek, dat vooral op de iconografie zal moeten steunen, niet uit te maken is, hoe de gebouwen zich om het binnenplein en het voorplein groepeerden. Zoo teekende Roghman aan de noordzijde een vertrek, waarvan de binnenmuur volkomen verdwenen was. Alleen een door Dr Braat in zijn meervermeld bodemonderzoek aange troffen grondspoor zou met dezen verdwenen muur in verband kunnen staan. Zoo moet ook langs de zuidzijde van den voorburcht een vleugel gelegen hebben, waarvan we de afsluiting naar de zijde van het voorplein tevergeefs zochten. Een volledige reconstructiepoging vraagt in verband met de iconografie een aparte behandeling en het blijve hier slechts bij enkele aanduidingen.

Een enkel woord over de vondsten. Hiertoe behooren

bouwfragmenten, aardewerk, ijzerwerk — waaronder goed bewaarde dolken — glaswerk, een enkel stukje hout, wat tin- en koperwerk. Zooals gewoonlijk maakt het aardewerk de groote massa van de vondsten uit. Daar een deel van de grachten gaandeweg bijna uitsluitend gedempt is met afval, vindt men er zelfs nog stukken uit de vorige eeuw onder. Het overgrootste deel stamt toch uit de middeleeuwen; zelfs van de grove baksels uit de vroege middeleeuwen zijn er scherven voor den dag gekomen. Daarnaast vroege en latere import uit de Rijnstreken en het grijsblauwe of roode inheemsche aardewerk. Het sterkst vertegenwoordigd is het grijswitte aardewerk, waarvan de bekendste vorm al

Afb. 11. Profielen van bouwfragmenten uit natuursteen, afkomstig van het slot te Egmond.

sinds onheuglijke tijden „Jacobakannetje” genoemd wordt. Van dit grijswitte of vuilgele aardewerk zijn een zeventig heele exemplaren opgegraven.

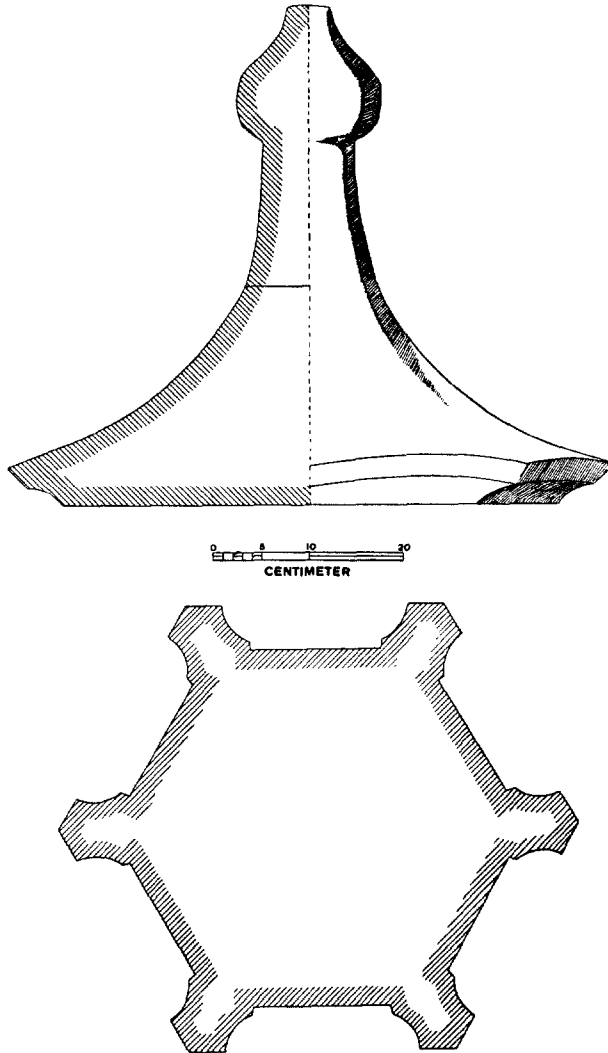
Onder het glaswerk vallen het eerst de z.g. Spaansche wijnflesschen op; maar er zijn ook kleine middeleeuwsche fleschjes, platte veldflesschen, een aardig bekertje en een alchemistenretort onder (afb. 28).

De bouwfragmenten zijn, voor zoover ze steun gaven bij de dateering, reeds ter sprake gekomen. De nos. 1—3 van afb. 7 bestaan uit gele zandsteen, no. 4 uit hardsteen. No. 3 doet aan een post uit een kruiskozijn denken. Het mist echter de sponningen, die bijvoorbeeld aan het baksteentje no. 2 op afb. 4 duidelijk uitkomen. Toch moet het een vrijstaand onderdeel geweest zijn, want nergens kon ik kalksporen ontdekken. Overigens valt er een merkwaardige overeenkomst met no. 3 afb. 11 op te merken.

Van afb. 11 bestaat slechts no. 2 uit hardsteen. Het is een blok van ongeveer 30 cm hoogte, dat aan de basis het profiel heeft van de uiterste dunne lijn. Aan den bovenkant heeft zich een staaf met peer-riemprofiel ontwikkeld. Klaarblijkelijk het onderste gedeel-

te van een geprofileerde post, die heel goed den hoofdtoegang van den grafelijken vleugel gesierd kan hebben.

Een ander merkwaardig stuk is dat van afb. 12 onder. Het bestaat uit een blok gele zandsteen, ± 35 cm hoog. Daarop is in kleine baksteen (geel, soms rood

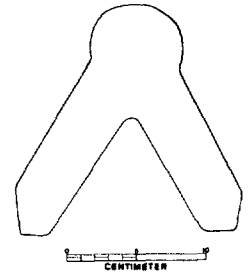

Afb. 12. Brouwfragmenten van het slot te Egmond.

geaderd, 4,5 cm dik), de zuil in denzelfden vorm opgetrokken. De afbeelding bovenaan is die van een massieve zandsteenen spits; een gevelversiering, bekroning van een hangtorentje of iets dergelijks. Er zijn eenige van deze stukken teruggevonden in de binnengracht en aan de Noordzijde. Sierden zij misschien de waterbogen? Aardig is ook de zandsteenen nok (afb. 13). Op de hardsteenen fragmenten lieten de bewerkers twee mees-terteekens achter (afb. 14). De stand der wetenschap laat helaas nog niet toe, hun visitekaartje te lezen. On-

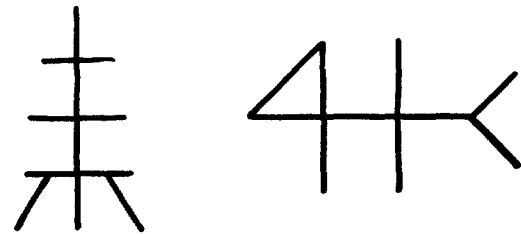
der de rubriek natuursteen dienen nog vermeld te worden de zware zandsteenen dekplaten van $65 \times 52 \times 11$ cm. Dat het dekplaten van trapgevels geweest zijn, in ieder geval afsluitingen van opgaand muurwerk, blijkt afdoende uit de waterlijsten.

De geprofileerde baksteen is bijeengebracht op afb. 4. De merkwaardige fleuron werd reeds genoemd in verband met den Z. toren van het rondeel. No. 1 draagt in de hollen sporen van roode verf. De profielen nos. 2, 4, 7 en 8 komen voor aan kleine, vrij dunne baksteen en moeten vrij laat gedateerd worden. No. 5 is daarom zoo belangrijk, omdat we dit profiel, overeenkomend met dat van de hardsteenen fragmenten, vinden aan de steen van de derde groote bouwperiode, de gele steen met een breedte van 9,5 cm en een dikte van 4,5 cm.

Afb. 13. Zandsteenen nok ter afdekking van kanteel of trapgevel.

Onder de andere bouwmaterialen nemen de tegels een belangrijke plaats in. Er zijn er vele in uiteenlopende maten gevonden. Betrekkelijk vroeg zijn de kleine tegeltjes uit afb. 27. Om deze te kunnen vervaardigen heeft de tegelbakker een stempel in den gevormden tegel gedrukt en de ruimte opgevuld met pijpaaarde. De zijkanten verraden, dat de tegels bovendien geglaazuurd zijn geweest; bovenop is het glazuur afgesleten. Er is nog iets anders aan deze tegeltjes

Afb. 14. Meesterteekens op hardsteen.

op te merken. Die met het stermtotief heeft deel uitgemaakt van een heele plak soortgenooten. Door diepe insnijdingen werden de tegeltjes op het groote kleiplakkaat aangegeven. Later, na het bakken, kon dan de tablet langs de aangegeven lijnen verdeeld worden. Precies de werkwijze, die men tegenwoordig nog bij cementtegels pleegt toe te passen. Ook de onversierde tegels werden soms zoo gemaakt. Een groote van 17×17 cm kan in vier kleinere gebroken worden. Zelfs is het bij een tablet van zes kleine tegeltjes mogelijk door diagonaallijnen driehoekjes af te breken³⁰⁾.

Aan dakbedekking zijn leien en gewone rechthoe-

kige pannen met nok gevonden. Belangstelling verdient een ruitvormige pan, langs de langste diagonaal doorgebogen. Bij een der scherpe hoekpunten is de buitenzijde over 10 cm geglazuurd.

Het kan zijn nut hebben om na de verwarrende hoeveelheid der medegedeelde details de bouwgeschiedenis van het slot in enkele groote lijnen vast te stellen en daarbij eenige historische bijzonderheden te vermelden ³¹). Zoo'n samenvatting bevat altijd een speculatief element. Strikt genomen mag men slechts rekening houden met wat men vond; om echter tot een eenigszins bevredigend beeld te komen — en wie kan zich geheel aan dezen drang onttrekken — laat men zich, volkomen te goeder trouw, wel eens te veel leiden door wat men slechts vermoeden kan. Ik zal niet trachten te vergoelijken wat wel te vergeven, maar niet te verdedigen valt. Wellicht komt eens de gelegenheid om bepaalde meeningen te herzien of volkomen te rechtvaardigen.

Het eerste steenen slot werd door Wouter of zijn opvolger gebouwd, nadat in den Loonschen Oorlog het

Afb. 15. Zuidzijde van de ruïne omstreeks 1645. Naar een teekening in de Prentenverzameling van het Stedelijk museum te Alkmaar.

oudere, waarschijnlijk houten kasteel was verbrand. Het rondeel heeft voortbestaan tot omstreeks 1300. Zooals boven reeds uiteengezet werd, kan ik vooralsnog aan het jaartal 1315 geen groote betekenis hechten. Met evenveel en misschien meer recht zoo men kunnen veronderstellen, dat Egmond tijdens de opstanden na den dood van Floris V werd verbrand. De onzekerheid laat zelfs ruimte om de eerste groote bouwperiode van den grafelijken vleugel aan Jan I toe te schrijven. Er kwam toen een vrijwel rechthoekige aanleg tot stand, waarvan de donjon, een gedeelte van den noordelijken muur en de westzijde bij latere verbouwingen gespaard bleven. Aan de westzijde vonden we de hoofdingang terug. Niets gaf mij aanleiding om den toegang van het slot van Jan I aan de noordzijde te zoeken via het „eiland”, de plaats van het rondeel. Het valt zelfs te betwijfelen, of er een rechtstreeksche verbinding tusschen het nieuwe deel en den ouderen ronden burcht bestond. We moeten er natuurlijk wel rekening mee houden, dat hier aan de noordzijde tusschen de grachten van den ouderen en den jongeren aanleg nog wel een strook land zal hebben gelegen, zoodat bij latere vergravingen waardevolle aan-

wijzingen verloren gegaan kunnen zijn. Hoe het ook zij, de verschijnselen wijzen er mijns inziens op, dat we aan de westzijde den hoofdingang te zoeken hebben. Dit zou tevens een bevestiging inhouden van het vermoeden, dat het rondeel omstreeks 1300 zijn betekenis verloren had.

De tweede belangrijke bouwperiode meende ik in de tweede helft der veertiende eeuw onder Heer Arend van Egmond te mogen stellen. De grafelijke vleugel onderging verschillende wijzigingen. De Oost- en Zuidzijde met den Z.O. hoektoren dateeren uit dezen tijd. De voorburch kwam tot stand — hoewel nog niet in den vorm, waarin hij werd teruggevonden — en de brug aan de westzijde werd nu verbinding tusschen hoofdkasteel en voorburch. Ik moet hierbij aanteekenen dat de westvleugel van den voorburch — hoewel men door de andere harceering in verband met het gevonden muurwerk anders zou meenen — tot den eersten aanleg van den voorburch behoort. De toegang zal toen over het „eiland” geleid zijn, waarvoor een peiler aan de westzijde daarvan werd opgetrokken en het overgebleven muurwerk aan de zuidzijde met een stutmuur versterkt. Het overgebleven muurwerk van het rondeel schijnt toen verder uitgesloopt te zijn. De bij den stutmuur beginnende brug heeft misschien toegelopen op een bouwwerk, waarvan in de slotgracht enkele poovere resten zijn teruggevonden en dat wellicht deel uitmaakte van den voorburcht.

Ik waag het dit vermoeden te opperen mede in verband met het steenformaat. Hoe voorzichtig men overigens moet zijn met besluiten op grond van steenformaten bleek mij weer eens bij het stuk ringmuur, dat in de gracht aan de westzijde van het eiland werd teruggevonden. In dit brok homogeen metselwerk kwam steen voor met lengten van 28,5 cm tot 31 cm.

De woelingen uit de dagen van Heer Arend zullen de uitbreiding en verbetering zeker wel in de hand gewerkt hebben. De Heeren van Egmond staan midden in de Hoeksche en Kabeljauwsche Twisten. In het begin der vijftiende eeuw worden zij zelfs van hun goederen verdreven. Onder Willem VI en Vrouw Jacob noteeren de klerken in de grafelijke registers de castelijns, die in Egmond benoemd worden. Men spreekt dan eigenlijk nog niet van Egmond, maar van Rijnnegom. In de komende jaren stijgt het aanzien der heeren van Egmond voortdurend, hetgeen tenslotte leidt tot de verheffing van Jan van Egmond tot graaf door Keizer Maximiliaan. Deze tijd is ook de glorieus tijd voor het slot. We hebben gezien, hoe Jan zijn voorvaderlijk bezit onder handen nam. De verbouwingen uit zijn tijd heb ik samengevat

als de derde groote bouwperiode. De geheele westzijde werd toen gewijzigd. De ingang werd verlegd en een nieuwe verbindingsbrug van hoofdkasteel en voorburcht gebouwd. De binnengracht sloot men af door waterbogen; de voorburcht kreeg een nieuw poortgebouw en een brug met gemetselde bogen. Deze brug werd als voorheen betreden vanaf het „eiland”.

Dat het aldus vernieuwde slot nog wel eenige militaire waarde bezat, bewijst het afslaan van een aanval der beruchte Zwarte Hoop in 1517. De jonge kasteelheer bevond zich te Brussel aan het Hof van Karel V, maar zijn zwager, die juist op Egmond vertoefde, stelde zich aan het hoofd der bezetting en dwong de aanvallers tot wijken. Graaf Jan II werd kamerheer bij Karel V en zal zich maar weinig in het Noorden hebben laten zien. Ook met Graaf Karel en den ongelukkige Lamoraal, die in 1568 te Brussel onthoofd werd, zal dit wel het geval geweest zijn. De val van den laatsten Graaf ging gepaard met confiscatie van zijn goederen. Toen Sonoy het slot uit vrees voor een aanval op Alkmaar deed verwoesten, vernielde hij feitelijk 's vijands eigendom, waarmee dit barbarisme natuurlijk niet goed gepraat wordt. De Staten van Holland schonken Sabina van Egmond, de weduwe van Lamoraal, reeds spoedig de beschikking over haar goederen; zij kon zich echter financieel nauwelijks staande houden.

Haar zoon Lamoraal II vestigde zich van 1595 tot 1605 te Egmond en moet er dus herstellingen hebben laten uitvoeren ³²⁾. Een bewijs voor zijn verblijf ligt in een akte uit het Archief te Alkmaar. Het is een jachtvergunning voor een zekere Hermen Tomasz., die besluit met de woorden:

„Gegeven tot Egmont opt Hoff onder onse hant ende segel op datum den 6en September A.º 1603.”

Met achterlating van groote schulden vertrekt hij echter naar Z. Nederland. De Staten van Holland koopten de ruïne, maar laten haar vervallen. Toen Roghman Egmond teekende, stond er nog vrij veel overeind. Dan kan men aan de hand der vele teekeningen het verval zien voortgaan. In 1722 koopt Gerard van Egmond van de Nijeburg den bouwval; eerst zijn zoon vat in 1744

plannen op tot restauratie. Hij liet twee torens van het poortgebouw opnieuw opmetselen en met spitse kappen dekken. Hier en daar hebben we in ommetselingen de sporen van zijn werkzaamheden meenen terug te vinden. Jammer genoeg werd het werk gestaakt en het verval nam weer toe. De afbeeldingen laten zien, hoe alles langzamerhand verdwijnt. Soms grijpt de menschenhand wel eens in en breekt muren af om de steen elders te gebruiken. In 1798 teekende Horstink een tafereel ³³⁾, waarop men de afbraak in vollen gang ziet. Ladders staan tegen de muren, waarop mannen met houweelen aan het werk zijn; wagens met steen worden weggekruid. Het laatst bleef de vierkante toren van den voorburcht intact, omdat deze de klok en het diefgat bevatte.

In 1862 weigert de ambachtsvrouw restauratie en dan gaat men ook hier tot slooping over. Slechts een muurbrok bleef staan. Nu zijn dan door de opgravingen de resten volledig blootgelegd en de grachten uitgediept. Daarvoor heeft men heel wat grond moeten verplaatsen, die bij den aanleg van wegen gebruikt kon worden. Om de fundeeringen voor verdere afbrokkeling te behoeden, heeft men ze zoodanig geconserveerd, dat zij nu 1 m boven het water der inmiddels weer volgelopen grachten uitsteken. In afwachting van een geheel of gedeeltelijken herbouw?

Aan het slot van dit overzicht gekomen, rest mij een woord van dank te richten tot den Heer van Oldenborgh die als Directeur van het P.W.N. mij niet alleen toestemming verleende, het onderzoek in te stellen, maar ook op andere wijze zijn medewerking verleende. Den Heer E. Vogelenzang, hoofd der Afdeling Terreinen, mijn dank voor de bereidwilligheid, waarmee hij steeds aan mijn wenschen tegemoet kwam! Tevens ben ik erkentelijk voor de vele inlichtingen, die hij en de Heer Van Elven — indertijd opzichter bij de ontgravingen — wisten te verstrekken. Dankbaar gedenk ik ook de gedachtewisselingen, die ik met Dr. E. Ter Kuile en Jhr P. Beelaerts van Blokland over de verschillende problemen mocht hebben.

1) Merkwaardige Kasteelen in Nederland. I.

2) Müller: Mauerkunst, S. 151; aangehaald door O. Piper in: Burenkunde S. 130.

Zie ook: Fr. Vermeulen: Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst; blz. 267 en 274. Vermeulen spreekt met Kalf over „kistwerk”.

3) Steenformaat: 28,5/30—14,5/15—7/8 cm.

4) Steenformaat in dezen aanbouw: 28/30—14,5—6,7/7,8 cm.

5) Men zie: „De oudere generaties van het geslacht der Heeren van Egmond”, door Jhr. P. Beelaerts van Blokland in „De Nederlandsche Leeuw” 1938 afl. 1 en 2.

6) Men leze er de Ann. Egm. op na. O.a. uitgegeven door Prof. Dr O. Opperman in „Fontes Egmondenses.”

7) Men zie de kaart van Cornelis Drebbe uit 1597, opgenomen in: Alkmaar en zijne Geschiedenissen, door S. Eikelenberg, voltooid door G. Boomkamp.

Op het Archief te Alkmaar berusten twee doortrekjes van de hand van Bruinvis naar een kaart van 1589, waaruit de ronde aanleg duidelijk blijkt; evenzoo uit de luchtfoto's, vervaardigd door de Luchtvaartafdeeling te Soesterberg.

De ringmuur van Middelburg heb ik met het peilijzer nog kunnen vaststellen.

8) W. C. Braat in: *Oudheidkundige Mededeelingen N.R.* 13, 1932. Dez. in: *Bonner Jahrbücher*, Heft 142; S. 157—176. Konrad Strausz: *Studien zur mittelalterlichen Keramik*.

9) Jan van Leiden: *Kroniek van Egmond*. Vertaald door Cornelis van Herk; Alkmaar 1732; blz. 65. Ook bij Bockenbergh: *Egmondanorum..... genealogica*. Leiden 1589; blz. 40.

10) Ant. Hovaeus, kanunnik te Egmond, wordt abt te Echternach in 1563.

11) Jhr. P. Beelaerts van Blokland komt in zijn meergenoemde studie tot hetzelfde resultaat.

12) V. d. Bergh. *Gedenkstukken I*, blz. 109.

13) Steenformaat aan den donjon: 28,5/30 × 13/15 × 6/8 cm.

14) Vincent Flipo: *Mémento pratique d'Archéologie française*, blz. 256 en vlg. Paris 1930.

15) Steenformaat: 19,5/20—9—5 cm.

16) 29,5/30,5—14,5/15—7,5/8 cm.

17) *Burgenkunde*: S. 287.

18) Steenformaat: 26/26,5—13,5/14—7 cm.

19) W. v. Gouthoeven. „Chronycke enz.” Uitgave 's-Gravenhage 1636 blz. 84 en 85. Gouthoeven verzwijgt zijn bron en daarom zouden wij zijn mededeeling gaarne door een oudere bron bevestigd zien. Een hs. in de Leidsche Universiteitsbibliotheek (B.P.L.Q. 133 c) — afschrift van een hs. uit het laatst der vijftiende eeuw — geeft in het hoofdstuk over Arnoud van Egmond eenige bijzonderheden, die op verbouwing of vergrooing van het kasteel schijnen te wijzen. Een nog niet beëindigd onderzoek naar middeleeuwsche bronnen voor de geschiedenis der Heeren van Egmond brengt wellicht nog duidelijker bevestiging.

20) Het formaat is nml.: 26,5/27—13/13,5—5,5/6 cm.

21) Bij een bezoek aan de opgravingen plaatste wijlen Jhr W. A. Beelaerts van Blokland den Z.O. hoektoren op grond van zijn vorm eveneens in de veertiende eeuw.

22) Dr Ter Kuile stelde een lijst samen van steenformaten aan

met zekerheid te dateeren bouwwerken in Zuid-Holland, *Oudheidkundig Jaarboek* 1936, blz. 96. Of zijn uitkomsten evenwel ook voor Noord-Holland gelden, zal nog nader onderzocht moeten worden. Mijn eigen waarnemingen in deze provincie zijn er niet mee in strijd.

Het is mij bekend, dat er bezwaren bestaan tegen de methode, om aan een bepaald steenformaat een bepaalden tijd van gebruik te verbinden; ik acht het hier evenwel niet de plaats, daarop nader in te gaan.

23) Mondelinge mededeeling van Dr Ter Kuile.

24) Men zie bijvoorbeeld de tekening van Roghman of de nummers 1111—1117 en 1118 uit de Prentverzameling te Alkmaar.

25) Het steenformaat is 20/21—11—4,75/5,5 cm.

26) In het museum „De Waag” te Deventer worden een paar kookpotten bewaard, die bij het afbreken van huizen werden gevonden en waarin zich eierschalen bevonden. Men zie over de betekenis van eieren en eierschalen: Jahn, *Opfergebrauche*: blz. 40. Men vergelijkte verder: A. G. de Bruyn, *Geesten en Goden in Oud Oldenzaal*; blz. 12 en vlg.

27) Formaat 18/18,5—9—...4,5 cm.

28) Formaat 17/18,5—8/8,5—4,3 cm.

29) Prentverzameling in het Gemeentemuseum te Alkmaar, inventaris 1111—1117.

30) Vgl. R. Forrer, *Geschichte der Europ. Fliesenkeramik*; S. 21—23. Eveneens Eelco M. Vis en Commer de Geus, *Altholländischen Fliesen*, Bnd II, S. 2 en 3.

31) Men raadplege hierbij den plattegrond, waarop door harceering de bouwperioden zijn aangegeven. Men houde daarbij in het oog, dat op den plattegrond meer wordt aangegeven dan hier besproken wordt.

32) Tenzij hij volgens de bewoordingen van zijn oorkonde op de hofgebouwen buiten het verwoeste kasteel verblijf hield.

33) Archief. Gem. Alkmaar.

OVERHEIDSBOUW TE LEIDEN 1588—1632

DOOR DR E. H. TER KUILE

Verscheiden jaren geleden schreef de Leidsche archivaris Overvoorde een boekje „Uit de geschiedenis van het Raadhuis te Leiden”, dat zonder jaartal bij A. W. Sijthoff is uitgegeven. Blijkens de voorrede berust de tekst van dit aardig geïllustreerde werkje op aantekeningen, die Overvoorde in verloop van tijd maakte bij zijn werk in het gemeentearchief, aangevuld met de resultaten van speciale onderzoekingen over de jaren, waarin meer uitvoerige bijzonderheden te verwachten waren. Men zal dus licht denken, dat er over de geschiedenis van het Leidsche Stadhuis niet veel meer te vinden zal zijn. Zoo dacht ik indertijd ook, maar op den duur kreeg ik toch het vermoeden, dat het Leidsche gemeentearchief nog wel meer gegevens over de bouwgeschiedenis zou bevatten, dan nu bekend zijn. Het trof mij namelijk, dat sommige bronnen, als de Gerechtsdagboeken, opmerkelijk zelden door Overvoorde worden aangehaald. Ik besloot dus eens steekproeven te nemen, en toen deze inderdaad wat opleverden, kwam

ik er toe de door Overvoorde verwaarloosde bronnen systematisch door te nemen.

Daar er echter behalve het raadhuis nog andere gebouwen te Leiden in het laatst van de 16e en het begin van de 17e eeuw zijn verrezen, waarover wij graag wat meer zouden weten, kwam ik er toe, mijn nasporingen over een grooter tijdvak uit te strekken dan dat van den bouw van het Stadhuis alleen. Over de jaren 1588—1632 nam ik zoowel de Gerechtsdagboeken door als de Burgemeestersdagboeken, de Burgemeesters-en-Gerechtsdagboeken en de Vroedschapsresoluties. De Stadsrekeningen over deze jaren heb ik niet geraadpleegd. Het resultaat was, dat ik een aantal verspreide wetenswaardigheden vond, die ik zal pogen in een eenigszins ordelijk verband mee te deelen.

Allereerst iets over de leidende figuren van het Stadsbouwbedrijf. Gelijk in de meeste groote steden van Holland had men ook te Leiden een stadsmetselaar, een stadstimmerman en een stadsstenhouwer. De leiding

van den ganschen dienst van „gemeentewerken” berustte bij den tesorier extraordinaris en de „gecommitteerden totten opsichte van stadstgetimmerten”. De eerste *stadsmetselaar* dien ik tegenkwam is *Jacob Dirxsz. den Dubbelden*, wiens loon op 19 Januari 1590 werd vastgesteld op 18 stuivers daags, „uitgesondert, dat hij niet en zal hebben ofte ontfangen van de daegen, dat de werck clock des winters zal blijven ongeluyt” (Burg. dagb. A. fol. 40). Wegens den duren tyd, „ende dat andere meesters daegelicx groter dachhuyr sijn winnende”, werd op zijn verzoek het dagloon in 1591 op 20 stuivers gebracht (Ger. dagb. B. fol. 93 vso). In 1592 werd dit verhoogd tot 24 stuivers (Burg. dagb. A. fol. 64 vso). Daarna ben ik hem niet meer tegengekomen. Een nieuwen stadsmetselaar ontmoet men in 1605, namelijk *Hendrik Cornelisz.*, die in 1605 een vereering kreeg bij de eerstesteenlegging voor de Oostelijke uitbreiding van het Stadhuis (Overvoorde a. w. blz. 43) en die bij een beschikking van 26 Januari 1606, waarbij hem een ledig erf aan den Middelweg werd verkocht, uitdrukkelijk als „metselaer deeser stadt” wordt vermeld (Ger. dagb. F. fol. 121 vso). Dezen Hendrick Cornelisz. vinden wij na 1611 steeds aangeduid met den achternaam „van Bilderbeeck” of „van Bilderbeeck”. Lange jaren heeft hij de stad gediend, en wel tot zijn dood op 13 December 1640 (Rekeningen Theaurier Ord. 1641 fol. 1833). Het aanzien van zijn ambt was de laatste jaren echter al verminderd, doordat men in 1638 Arent van 's-Gravesande als „fabryck” had aangenomen (M. D. Ozinga, Protestantsche Kerkenbouw blz. 152). Dat men van Bilderbeeck toen echter niet dadelijk aan den dijk wilde zetten, blijkt hieruit dat die van Gerechte hem op 17 Juni 1638 fl. 300 boven zijn gewone bezoldiging toelagden „in aensieninghe van de goede, getrouwe ende langduerighe diensten, die de voorn. Bilderbeeck Mr. metselaer heeft gedaen mitsgaders oock noch verders aen dese stadt doen sal ende oock reguard nemende, dat hij vermits het overlijden van Jan Jacobsz. van Banchem, tesorier extraordinaris deser steede, met vele saeken het voorsz. ampt aengaende es belast, ende dat hij den nieuwen gecoore fabryck deser steede in saecken sijn ampt sal adsisteeren en berichten” (Reken. Thes. ord. 1639 fol. 1366, eerste uitbetaling dezer toelage). Wat de bezoldiging van van Bilderbeeck was, heb ik niet gevonden, wel, dat hij daarmede bezwaarlijk kon rondkomen blijkens herhaalde en steeds ingewilligde verzoeken om extra belooningen. Verder blijkt, dat hij veel geld stak in huizen, welke hij meest bouwde op erven, die hij kocht in den stadsuitleg van 1610 al dan niet in

samenwerking met den timmerman Pieter Gerritsz. van der Speck, ontwerper van den bovenbouw van den St. Stevenstoren te Nijmegen. Over deze speculatieve bouwerij zijn vele requesten aan die van den Gerechte en aan Burgemeesteren te vinden. In een daarvan (1629) zegt hij wel 22 erven in de stadsvergrooting te hebben gekocht en bijna alle goed te hebben bebouwd, maar door de pestziekte, die de huren had doen dalen, in moeilijkheden te zijn geraakt (Ger. dagb. M. fol. 354). Vele dezer erven lagen aan den Ouden Singel, waar hij en Pieter van der Speck in 1612 er niet minder dan 13 hadden liggen (Ger. dagb. G. fol. 283). Willem Cornelisz. van Bilderbeeck, die in 1628 als steenhouwer wordt genoemd (Ger. dagb. M. fol. 290) en in 1631 vier huizen aan den Ouden Singel bezat (Ger. dagb. N. fol. 247 vso), was vermoedelijk zijn broer. Voorts had hij een zoon Pieter Henricxsz. van Bilderbeeck, die in 1620 „geswooren lantmeter” blijkt te zijn (Burg. dagb. C, fol. 155), en een dochter Neeltgen, die met den na te noemen schilder en stadsstenhouwer Pieter Pietersz. de Neyn was gehuwd (Oud Holland 1891 blz. 142).

Op 1 December 1588 bespraken die van den Gerechte het „patroon van het Raemtoornken, gemaect ende geteyckent bij *Pieter Anthonisz., Stadstimmerman*” (Ger. dagb. A. fol. 118 vso). Blijkens een getuigschrift, den 14 Juni 1603 afgegeven door Burgemeesteren, had deze „Mr. timmerman ende boumeester” zijn stadsambt niet langer dan 8 jaren waargenomen. Zijn bezoldiging was op 29 Jan. 1590 vastgesteld op 13 stuivers per dag, ook als er niet werd gewerkt (Burg. dagb. A. fol. 39), maar werd den 24 Dec. van datzelfde jaar op 21 stuivers daags gebracht. In 1593 was hij nog in stadsdienst (Burg. dagb. A. fol. 82 vso), maar den 21 Febr., 1597 zien we in zijn plaats *Jorijs Andriesz.*, die toen opdracht kreeg hout te koopen in Dordrecht (Burg. dagb. A. fol. 140). Merkwaardig is het feit, dat deze Jorijs Andriesz. en zijn voorganger Pieter Anthonisz. in 1599 samen het ontwerp maakten voor de nieuwe bekroning van den stadhuistoren, gelijk wij hieronder nader zullen vermelden. In 1608 was *Jan Ottensz. van Seyst* stadstimmerman: hij kreeg den 19 Juni van dat jaar salarisverhooging wegens zijn vele moeiten, diensten en teekeningen, en wel van 25 op 30 stuivers per dag (Ger. dagb. F. fol. 325 vso). Den 12 Juni 1614 krijgt van Seyst evenals van Bilderbeeck een extra belooning van fl. 100,—, hoewel zij geen extra werk hadden verricht zooals zij hadden beweerd (Ger. dagb. H. fol. 89). Hij schijnt te zijn opgevolgd door *Jan Jacobsz. van Banchem*, die in 1620 opdracht kreeg een molen te stellen (Ger.

Leiden, Oude Stadhuisoren

Leiden, Latijnsche School

Leiden, Toren Saaihal

Leiden, Voormalige Nieuwe Rijnsburgerpoort, Stadszijde

dagb. I. fol. 252), in 1630 trespriester extraordinaris werd, en als stadstimmerman weer werd opgevolgd door *Cornelis Claesz. van Noort* (Ger. Dagb. N. fol. 116).

Stadssteenhouwer was in 1592 *Claes Cornelisz.*, die toen zijn daggeld op 20 stuivers gebracht zag (Burg. dagb. A. fol. 63). In 1608 vervulde hij zijn ambt nog steeds (Ger. dagb. G. fol. 4). Den 20sten Januari 1620 werd *Pieter Pietersz. de Neyn*, schoonzoon van Hendrick van Bilderbeeck, aangenomen in plaats van den overleden stadssteenhouwer, wiens ambt hij al bij provisie had waargenomen. (Ger. dagb. I fol. 132 vso). Aangezien er op den duur weinig groote werken meer onderhanden waren, besloot men 30 December 1624 de Neyn geen salaris uit te betalen over den tijd, dat hij niet voor de stad bezig was (Burg.-en-Ger. dagb. A. fol. 194 vso). Bij besluit van 22 Januari 1632 werd op zijn verzoek Pieter de Neyn opnieuw als stadssteenhouwer in dienst genomen. Hij had een tijdlang het steenhoudersvak geheel laten varen voor zijn „schilderkunst” omdat hij geen geschikte behuizing had beide uit te oefenen, maar wilde nu zijn oude ambacht hervatten (Ger. dagb. O. fol. 2 vso).

Thans volgen de gegevens over de voornaamste gebouwen, die van stadswege werden opgericht.

Witte Poort. In 1590 kocht men van Frederick Ryckens in den Haag 400 voet witte hardsteen „om tot maeckinge van de Witte Poort gebruyckt te werden” (Burg. dagb. A. fol. 55 vso), maar eerst 21 Febr. 1591 gelastten die van den Gerechte de poort volgens het ingediende ontwerp te doen maken, „doch sonder chiragie naer aert van calommen van Toscanen” (Ger. dagb. B. fol. 69).

Hoogewoerdsport. Op 1 Febr. 1592 besloten tot bouw van een nieuwe Hoogewoerdsport, en om zoo spoedig mogelijk den begonnen bouw van de Witte poort voort te zetten (Ger. dagb. B. fol. 175).

Toren der Saaihal (oorspr. St. Jacobsgasthuis, nu Lodewijkskerk). Den 4den November 1592 ordonneeren Burgemeesteren den Trespriester extraordinaris Simon Fransz. van Merwen „het spitsken off toornken, twelck voor lange vaerdich gemaect es omme opten ouden Raemtoorn te werden gestelt, te doen setten ende oprechten opten toorn van Sint Jacobsgasthuys, nu de Loyhalle sijnde, ten eynde omme de clock voor die van de hooftneringhe dair inne te werden gehangen ende die oock gebruyckt sal werden met een uyrwerck tot een slachclock ten dienste ende gerijve van den gebuyren daer omtrent, ende den voorn. toorn van Sint Jacobs-Gasthuys te laeten maecken met een trans off ommevang, hoe hij tselve mit goetduncken ende advys

van stadts thimmerman ende metselaer ten meesten verchieringe deser stede, dienste van de neringhe ende borgerije, ende minste costen bevinden sal te behooren” (Burg. dagb. A. fol. 69 vso). De spits van de Saaihal is dus aanvankelijk niet voor zijn huidige bestemming gemaakt, maar voor een vestingtoren, den Raemtoren, vermoedelijk volgens het ontwerp van den stadstimmerman Pieter Anthonisz., dat, gelijk wij hierboven zagen, in 1588 door die van den Gerechte was goedgekeurd. Dat de aansluiting van den achtkanten bovenbouw bij den romp te wenschen overlaat, gelijk ik indertijd in mijn dissertatie opmerkte, is dus niet zoo verwonderlijk. Op 12 Sept. 1593 „hebben Burgemrs den knechts van Pieter Anthonisz. Stadtstimmerman voor het oprechten van (de) Mey opten Toorn van de Loyhalle toegevoucht een somme van twaelf gulden van 40 gr. het stuck” (Burg. dagb. A. fol. 82 vso). Gereed was het werk niet voor 1594, te oordeelen naar het voorkomen van dit jaartal op het poortje dat uit het gemetselde achtkant naar den omgang leidt.

Stadhuis. Ook aangaande den bouw of liever de verbouwing van het Stadhuis kwam nog nieuws voor den dag. Den 8sten Januari 1594 werd door die van den Gerechte „geresolveert de meester steenhouders van Haerlem off eenige andere te ontbieden ende diezelve te laten inspecteeren deezer stede Stadhuys ende die gelegentheyte van dien doen sien, ende elcx van hen seekere patronen te laten maecken, hoe en in wat manieren men 't selve Stadthuys best soude mogen doen off met gevelkens verchieren, off anderszins repareren, ten eynde diezelve gesien, eyntelick alsdan afgesproocken te werden, welc van beyden gevolcht off naegemaect zal werden” (Ger. dagb. C. fol. 18 vso). Welke concurrenten Lieven de Key te duchten heeft gehad, weten wij niet, maar het blijkt, dat zij al spoedig zijn afgevallen: „Op huyden (18 Aug. 1594) es bij die van den Gerechte deser stede bij de meerderheyte van stemmen geresolveert ende den Burgemeesteren geauthoriseert metten eersten te doen procedeeren tot makinge van een patroon uyte twee overgeleverde bestecken bij den Mr van Haarlem gemaect, ende tot bestedinge van palasters ende andere wercken noodich totte trappe ende verchieringe van den voorgevel van 't Stadhuys, dat den opgang gemaect sal werden van der zijde, ende bovenwerck als de gevels en anders gelijck 't patroon daer inne gemaect es, de trappe van vooren op te gaen” (Ger. dagb. C. fol. 68 vso). Niet onaardig is ook de mededeeling van den secretaris Jan van Hout in de vergadering van de heeren van den Gerechte van 28 Febr. 1595, „hoe dat hij bij monde van Sr Daniel

van der Muelen verstaen hadde, dat hij het patroon, hem 't anderen tijde van deser stadswegen geleverd, omme dienvolgende te doen maecken het steenwerck van 't voorste van 't Stadthuys te vermaecken met een trap voor aen de Breede Straet ende die gevelen, nijt alleen tot Bremen overgesonden, maer sijn reyse derwaerts gelegen zijnde, selfs gesproocken ende gehandelt hadde met Mr Luder van Benthem", die aangenomen had het werk naar behagen van de heeren van den Gerechte uit te voeren en in het voorjaar van 1596 te verschepen (Ger. dagb. C. fol. 126 vso). Nu wordt ons duidelijk, hoe men te Leiden aan den Bremer aannemer kwam: Daniel van der Muelen, een voornaam koopman, had jaren in Bremen gewoond voor hij zich in 1591 te Leiden vestigde, en door hem zal de aandacht van het Leidsche stadsbestuur op Luder van Benthem zijn gevestigd. (Voor 's mans leven zie Leidsch Jaarboekje 1937 blz. 73.) Tevens wordt begrijpelijk dat van der Muelen door zijn bemoeiingen met den bouw van het Leidsche Stadhuis er toe kwam zijn eigen huis ook door Lieven de Key te laten ontwerpen (zie „Kunstgeschiedenis der Nederlanden" blz. 301). Verder kwam ik geen ongepubliceerde gegevens van eenig belang over den bouw van het Stadhuis tegen. Intuschen moge hier nog worden opgemerkt, dat van de beide ontwerpen voor den Stadhuisgevel, welke op het Gemeentearchief worden bewaard, de teekening, die het meest met den uitgevoerden staat overeenkomt, niet het jaartal 1595 op de middenpartij draagt, gelijk Overvoorde opgeeft, maar 1594.

Stadhuistoren. In hun vergadering van 18 Februari 1599 besloten de heeren van den Gerechte aangaande de verhooging van den Stadhuistoren: „gesien hebbende het patroon van Jorys Andriesz. mitsgaders noch gesien twee andere gelijcke patroonen, gemaect bij Pieter Antonisz., timmerman," dat de stadstimmerman Jorys Andriesz. en zijn genoemden voorganger in dat ambt tezamen „uyte zelve 3 patroonen zullen concipieeren een met twee transen, de eerste onder opt steenwerck, die tweede boven de clocken van 't voorslach" (Ger. dagb. E. fol. 33). Al spoedig deed zich de vraag voor „of men den ondersten trans zoude maecken van hout met loot overtrocken of van steen", waarbij het bezwaar werd geopperd tegen een steenen omgang, dat deze te zwaar zou worden voor den toren, welks stabiliteit al vroeger bedenkelijk was gebleken. Daarop werd ingewonnen „'t goetduncken ende advys van verscheyden Mr metselaers ende van drie personen hen des verstaende", die rapporteerden ondanks het gewicht geen bezwaren in een steenen omgang te zien, zoodat men

28 Sept. 1599 besloot dezen uit te voeren „van harde behouwen Bockenburger off Bentheimer steen" (Ger. dagb. E. fol. 90). Dienovereenkomstig werd 11 November daaraanvolgende aan den Tresorier extraordinaris last gegeven tot aanbesteding van het steenwerk (Ger. dagb. E. fol. 99 vso).

Latijnsche School. Op 30 Juni 1599 delibereerden die van den Gerechte over „verscheyden gronden van 't gebou van deser stede grote schole, 't haren bevele bij verscheyden persoonen gemaect", en besloten, dat het zou worden gemaect, „met een gang wijt twintich voeten ten Oosten, dewelcke genomen zal worden vuyt het oude Rectoorshuys volgende de gronden, aan Burgemeesteren overgeleverd ende aen den anderen gehecht onder de letter A. inclus tot die onderste stage, onder die letter B. tot die overste stage", terwijl het werk „metten aldereersten" ter hand zou worden genomen en uitgevoerd door de gewone stadswerklieden. (Ger. dagbl. E. fol. 62). Helaas vernemen wij niets omtrent de namen der ontwerpers.

Rijnsburger of Blauwe Poort. Kort voor men in 1610 tot den stadsuitleg zou overgaan, die de Rijnsburgerpoort overbodig zou maken, besloot men nog deze te verfraaien. Het eerste bericht dienaangaande is een besluit van Burgemeesteren d.d. 11 Febr. 1608 om den tresorier extraordinaris te machtigen naar Amsterdam te gaan en daar „ten behouven deser stede te copen zodanige Bremer blocksteen als dezelve tot opmaeckinge van de Reynsburgerpoorte off andere wercken van node en bederff hebben zal...". Nog in datzelfde jaar verzocht Cornelis Roelants, steenhouwer van Delft, om verhoogde betaling voor het geleverde werk van blauwe steen aan de Rijnsburgerpoort, dat hij wel vier jaren onderhanden had gehad. De heeren van den Gerechte benoemden daarop een commissie om advies uit te brengen, welke commissie werd geassisteerd door den stadsmetselaar, den stadsstenhouwer en den stadstimmerman, ondersch. Hendrick van Bilderbeeck, Claes Cornelisz. en Jan Ottensz. van Seyst, welke verklaarden onder meer „dat sij voor de bestedinghe gebesoigneert hebbende met Mr Coen van Norenberch, die 't patroon van de poorte heeft gemaect ende geteyckent, zij hem qualicken daer toe hadden connen brengen tot het staerten¹⁾ van een ende twee voeten respectivelicken, in voegen, dat zij voor zeecker houden, dat zo hij, van Norenberch, aennemer waer geweest, hij 't werck nieuwes naer zo rijckelicken ende onbecrompen en zoude hebben volvoert" (Ger. dagb. G. fol. 4 vlg.).

1) d.i. voorzien van een „staart", waarmede het uitstekende blok in het melselwerk vastzit.

Aangezien Cornelis Roelants in 1608 al vier jaren met het steenhouwerk bezig was geweest, moest het ontwerp van Coen van Norenberch (de jonge) al van 1604 of vroeger hebben gedateerd.

Universiteit. Mijn hoop, dat ik ook iets zou vinden over de Universiteitsgebouwen, ging niet in vervulling, behoudens het aantreffen van één indirecte mededeeling. Op 24 Februari 1628 behandelden die van den Gerechte een klacht van de Leidsche steenhouders over concurrentie van collega's van elders. Als voorbeeld wordt aangehaald, dat na den brand in de Academie op 11 November 1616 „geresolveert wesende d'selve wederop te maecken, door 't behulp van Conradus Vorstius van Steynfort, dier tijt beropen professor alhier, tot het maecken ende leveren van steenwerck daertoe van node zijnde werde gerecommandeert ende eyntelyck gevordert eene Mr Andries Beelthouwer van ter Goude”, en dat nog wel, nadat de proef, die deze voor de Leidsche steenhouders had moeten doen, „niet voor goet opgenomen” was (Ger. dagb. M. fol. 250).

Oude Marepoort. Op 11 Mei 1621 wordt besloten de afbraak van de Oude Marepoort voor fl. 500,— te koopen van Hendrick Cornelisz. van Bilderbeeck, die ze indertijd van de stad had gekocht (Burg.-en-Ger. dagb. A. fol. 18 vso).

Toren van de Hooglandsche Kerk. Op verzoek van kerkmeesteren besluiten die van den Gerechte op 13 Januari 1622 „omme den voorsz. Toorn (der Hoogl. Kerk) tot costen deser stede, dieselve begrotende tot vyfthijen ofte seshijnehondert guldens sonder daerbinnen te mogen gaen, sulx te doen repareren ende hermaecken, dat de clocke aldaer weder mach werden gehangen, ende daer mede over de overleden personen, sulx versocht sijnde, sonder peryckel mach werden geluydt...” (Burg.-en-Ger. dagb. A. fol. 48 vso). Op 15 Mei daaropvolgende wordt voorts besloten dat het werk overeenkomstig het voorgelegde patroon zal worden uitgevoerd, behoudens dat er vier dakvensters zullen komen (Burg.-en-Ger. dagb. A. fol. 194 vso).

Nieuwe Marepoort. Op 24 Juni 1627 wordt besloten, dat de in aanbouw zijnde Marepoort zal worden gedekt met leien (Burg.-en-Ger. dagb. B. fol. 92 vso).

Nieuwe Rijnsburger- of Haarlemmerpoort. Een jaar of twintig nadat men met den nieuwen uitleg aan de Noordzijde was begonnen, ging men er eindelijk toe over ook een representatieve poort aan het eind van de Steenstraat op te richten. Het eerste bericht dienaangaande is de goedkeuring op 2 November 1630 van een

declaratie van onkosten „die daer gevallen sijn van weegen de stadts Mr metselaer met de stadts Mr steenhouder van Amsterdam (onderscheidenlijk Cornelis Danckertsz. en Pieter de Keyser), die ontboden waren geweest om de Bestecken off de teyckeninge die gemaect sijn van de Reynsburgerpoort te visenteeren en over te leggen wat het soude costen om sodanige poort te maecken.” Behalve teerkosten ad 7 g. 1 st. elk, ontving ieder der beide Amsterdamsche deskundigen fl. 30,— salaris (Burg. dagb. E. fol. 97 vso). Vervolgens werd in de vergadering van die van den Gerechte van 13 Februari 1631 door den tesorier extraordinaris Jan van Banchem „overgelevert seecker besteck, ingestelt omme naer hetselve te doen maecken de Haarlemmerpoort, soo beroerende het houtwerck, hartwerck ende steenwerck,” waarna werd besloten dat de aanbesteding openbaar zou zijn, en dat copieën van het bestek naar alle voornamen steden van Holland zouden worden gezonden (Burg.- en Ger. dagb. B. fol. 238). Den 23 Februari 1632 beschikten die van den Gerechte gunstig op een request van den stadsmetselaar Hendrick van Bilderbeeck, die betoogde „hoe dat hij suppliant aengenomen heeft te maecken de Rijnsburgerpoort in conformite van het bestec ende patroon daarvan gemaect”, maar geen kans zag overeenkomstig deze plannen de kolommen aan de stadzijde te maken van één stuk Bentheimer steen ter lengte van 40 voet, aangezien zoo groote stukken Bentheimer steen niet werden geleverd. Dientengevolge „es hij suppliant genootsaecht geweest om een ander patroon daarvan te teyckenen ende 't werck daer naer te rechten, sulcx 't selve U. Ed. ongetwijffelt door den fabryck Mr Johan van Banchem vertoont is.” (Ger. dagb. O. fol. 22 vso). Men heeft wel gemeend, dat Jan van Banchem de ontwerper van de poort is geweest, omdat hij op 13 Februari 1631 het bestek voorlegde (aldus van Mieris, *Beschr. van Leyden*, I blz. 22, en op zijn voetspoor P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche Stad* III blz. 10), maar daarvoor zien wij geen enkele reden. Van Banchem deed de voorstellen als tesorier extraordinaris of „fabryck” in de vergadering, waar in het algemeen de technische ambtenaren niet werden toegelaten. Ook het gewijzigde ontwerp, dat van Bilderbeeck had gemaakt toen men geen kolommen uit één stuk kon bemachtigen, werd door van Banchem aan die van den Gerechte voorgelegd. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat het ontwerp voor deze poort door den stadsmetselaar Hendrick van Bilderbeeck is gemaakt.

EEN VERGROOTINGSPLAN VOOR HET HUIS SOESTDIJK VAN DEN ROTTERDAMSCHEN ARCHITECT DAVID VAN STOLK

DOOR DR. M. D. OZINGA

Het is bekend genoeg, dat de koning-stadhouder Willem III op 26 April 1674 van den Amsterdamschen patriciër Johan de Graeff „een hofstede met sijn bepotinge en alle 't gene aerd- ende nagelvast is, gelegen aan Soesdijck” kocht, en ten spoedigste op deze met omliggende terreinen vergrootte¹⁾ bezitting een nieuw jachtslot liet bouwen, dat in 1816/22 een ingrijpende gedaanteverwisseling onderging. Daarmede hielden in de oudere litteratuur de positieve gegevens over de bouwgeschiedenis van het paleis Soestdijk vrijwel op.

Steller dezès heeft t.a.p. de meening geuit, dat Maurits Post als de architect van het door Willem III gebouwde Huis beschouwd moet worden. De bewijsgronden daarvoor zijn de volgende.

Sinds November 1670 tot zijn dood op slechts 31 jarigen leeftijd, den 6 Juni 1677, was deze zoon van Pieter Post de opvolger van zijn vermaarden vader als stadhouderlijk architect. Een door Constantijn Huijgens den zoon opgeteekende uiting van Willem III bij dat overlijden en de ruime mate, waarin Johan Maurits van Nassau van zijn diensten gebruik maakte²⁾, wijzen op waardeering voor Maurits Post in den hofkring.

De rekeningen van den rentmeester-generaal der Nassausche domeinen en de ordonnantieboeken van den Raad van Zijn Hoogheid bevestigen het vermoeden omtrent Post's auteurschap. Uitsluitend voor den bouw te Soestdijk werd in 1674 uitgegeven: £ 54600; in 1675 £ 40777.10, waaronder „den architect Maurits Post, de somme van £ 5000 omme bij hem geemployeert te worden tot het gebouw van synne Hoochheyts huys op Soestdijck”; in 1676 nog £ 58000. Gedurende het sterfjaar van Maurits Post zakt deze som in tot £ 33000 en in 1678 zelfs tot £ 7600; om in de verder alleen bewaarde rekeningen over 1680 en 1682 te stijgen tot resp. £ 39223.15.6, waarvan „£ 10982.19.6 voor materialen, arbeidsloonen, wagevrachten etc. in den tijd van wijlen den architect Post”, en £ 46889.1.9. Ten minste een deel der uitgaven gedurende de laatstgenoemde rekeningjaren had betrekking op de afwerking van het inwendige en den tuinaanleg³⁾. Een ordonnantie tenslotte van 9 Juni 1683 ad £ 945 ten behoeve van Rutgert Cray, gehuwd met de weduwe van den architect Post, had o.m. betrekking op „een somme van £ 274.6 over 't

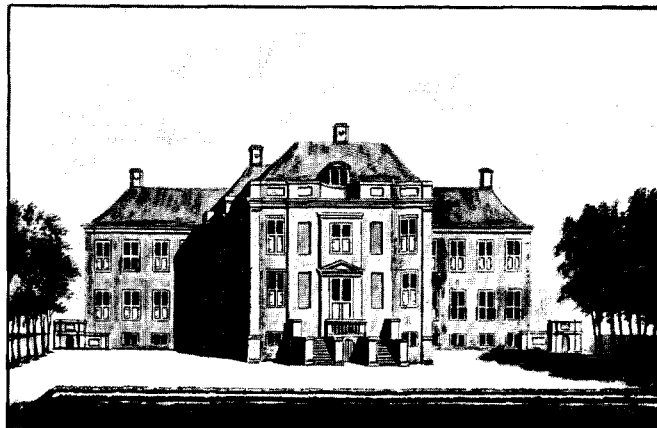
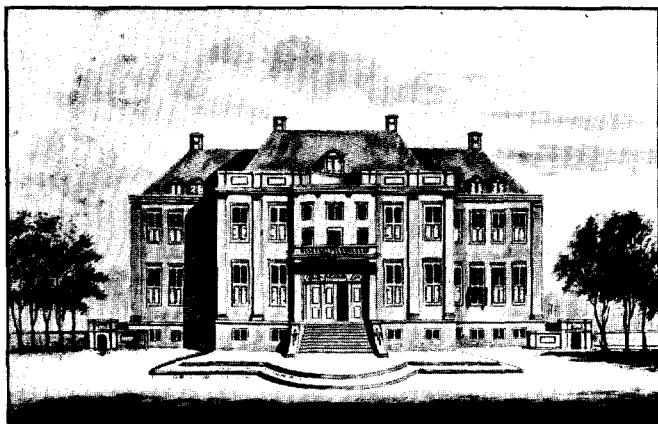
gunt bij hem (Post) betaelt is over schult Soesdijck en Zuylensteyn rakende met de oncosten daerop gevallen”.

Vooraf twee vermoedelijk ten behoeve van gravures gemaakte teekeningen van A. Rademaker in het „Rijksprentenkabinet te Amsterdam (afb. 1/2) en de groote prent van B. Stoopendaal (afb. 3) geven een goed denkbeeld der uiterlijke gedaante van het toenmalige Huis en zijn omgeving. Vergelijking van deze en andere oude afbeeldingen⁴⁾ met den tegenwoordigen toestand doet zien, dat de kern van het paleis ongeveer overeenkomt met het vroegere jachtslot.

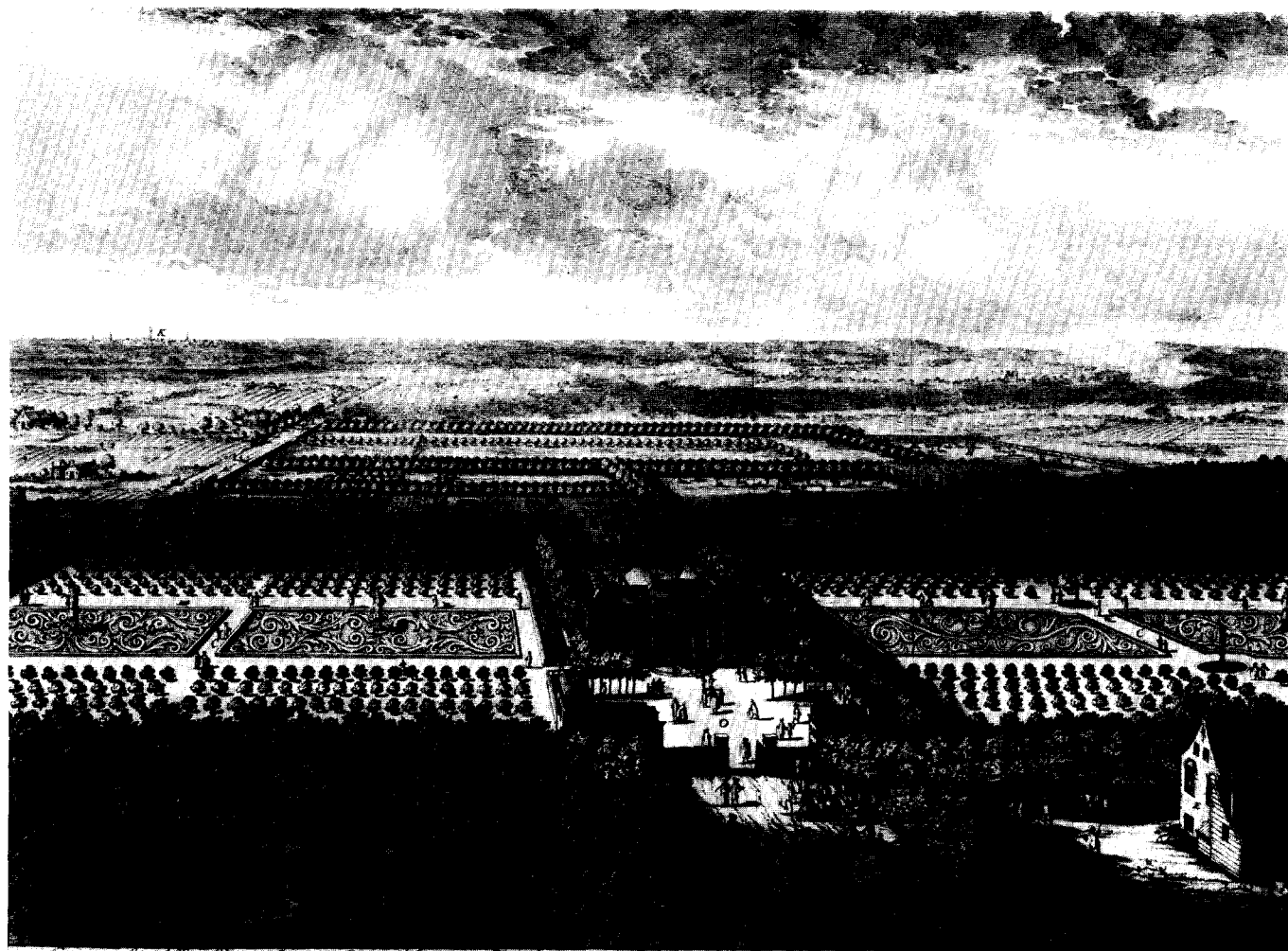
Eerst de vondst echter van een onuitgevoerd vergrootingsplan voor Soestdijk — een plattegrond en twee aanzichten van het gedachte achterfront — in het familie-archief van den heer A. van Stolk Czn. te Rotterdam maakt het mogelijk ons een juist oordeel te vormen over de architectonische beteekenis van het oorspronkelijke Huis Soestdijk, alsook over de vraag, wat daarvan heden ten dage nog over is (afb. 4/5).

Het ongesigneerde ontwerp moet het werk zijn van David van Stolk (1692—1770), een bij zijn leven zoolwel in zijn geboortestad als daarbuiten zeer gewaardeerd bouwtechnicus. Uiteenlopende werkzaamheden, of ook leveranties, voor de gebouwen op zeer vele stadhouderlijke domeinen verrichtte hij van tenminste 1745—1765; sinds 1753 soms tezamen met zijn minder beteekenenden zoon, die op 19 April van dat jaar door de Gouvernante tot „architecq en inspecteur van alle de huysen en gebouwen in onse respectieve domeynen” was aangesteld. Het plan in kwestie dateert wellicht uit omstreeks 1750, in welk jaar aan David van Stolk betalingen werden gedaan wegens uitgevoerd werk, toezicht, teekeningen en bestekken voor Soestdijk⁵⁾. Een en ander blijkt gedeeltelijk uit de hiervoor genoemde registers van het Nassausch Domeinarchief en anderdeels uit David's nagelaten teekeningen, notities en kasboeken.

Het bij mijn weten ten onzent unieke feit doet zich hier namelijk voor, dat het archief van een 18de-eeuwsch bouwmeester vrij compleet bewaard en door zijn nakomelingen steeds in eere gehouden is⁶⁾. De omstandigheid, dat David van Stolk als de grondlegger van de welvaart en het aanzien der familie moet gelden, kan

Afb. 1 & 2. Voor- en achterzijde van het Huis Soestdijk, naar teekeningen van A. Rademaker
(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Generale Afscebbinge van't Lust-Huys en Hof van sijn Koninklijke Majestijt van Groot-Brilliante Soest-Dijk

Afb. 3. Het Huis Soestdijk, naar een gravure van B. Stoopendaal

hiertoe hebben bijgedragen. De betrokkene kwam er namelijk door zijn beroep van mr. metselaar en bouwondernemer toe ook op te treden als leverancier van bouwmaterialen in den ruimsten zin des woord. Op den duur kreeg deze kant van zijn werkzaamheid zelfs de overhand, zoodat de „baas” Van Stolk zijn leven eindigde als een voor die dagen zeer welgesteld industriël en koopman.

Het bovenstaande zal reeds duidelijk gemaakt hebben, dat David van Stolk meer een kundig bouwpracticus dan een der op architectonisch gebied leidende figuren van zijn tijd was, al bracht zijn eerezucht als architect hem er toe met een eigen, zij het weinig verrassend, idee-ontwerp voor de Delftsche poort voor den dag te komen, en al maakte hij opmerkelijke plannen voor de restauratie en herbouw in zeer gemoderniseerden vorm der Groote Kerk te Bergen op Zoom. De karakteristieke „peperbus”-bekroning van den toren daarvan, die duidelijk een verbeterde herhaling is der spits van Van Stolk's kerktoren te Vlaardingen, gaat blijkbaar op hen terug.

Van Stolk's plan voor Soestdijk is dan ook de uiting van een practischen geest, die niettemin den welstand in het oog hield. De simpele geprojecteerde doortrekking de op ± 40 m afstand staande voorgebouwen tot langs het corps de logis had bij verwezenlijking een aantal voor de hofhouding dringend noodige kamers opgeleverd en een niet minder wenschelijke beschutte verbinding der vergroote keukenafdeeling met de eetzaal. Aan de achterzijde zou dientengevolge een gerekter front zijn ontstaan, waaraan Van Stolk wilde tegemoetkomen door een breedere en verstrakte vormgeving der middenpartij, die ook op zichzelf zeer aannemelijk zou zijn geweest.

Die te weerszijden van het intrijk staande bijgebouwen waren blijkens prentjes der serie van Gerard Valk uit het einde der 17de eeuw in opzet bedoeld als stallingen, wat Tessin's reisbeschrijving in hoofdzaak bevestigt ⁷⁾. Ten behoeve van het hof van Maria Louise van Hessel-Cassel, die de eerste bewoonster voor langere perioden van het als jachtslot gedachte Huis was, werden ze omgebouwd tot keuken, wijnkelders, wacht- en personeelvertrekken ⁸⁾.

Ons interesseert intusschen vooral het hoofdgebouw, dat bij het onderhavige project vrijwel ongewijzigd bleef.

Dit blijkt in zekeren zin een merkwaardig compromis tusschen oud en nieuw te hebben beteekend, een combinatie van (uitwendig) bovenal Hollandsche decoratieve behandeling met een ruimte-indeeling, die sterk

den invloed van Fransche voorbeelden had ondergaan.

De architect was echter niet geheel en al het bouwprogramma de baas geworden. Het nauwelijk 10 m diepe doch breede woongebouw bevatte, behalve een tot het tuinfront doorlopende middenvestibule met achter terzijde aansluitend ruim trappenhuis, één reeks van ruimten en enfilade met kleine, uit de eerste toegankelijke nevenvertrekken. Blijkbaar om een zekere symmetrie te bewaren, is de in een stadhouderslot onmisbare groote zaal niet in het eigenlijke corps de logis ondergebracht, doch achter in de as aangebouwd. Daardoor dreigde zij echter licht te ontnemen aan het naar verhouding diepe vertrek naast de vestibule en vooral aan het trappenhuis aan den anderen kant. Door de zaal bij de aansluiting (en voor de symmetrie ook ter andere zijde der uitspringende breede schoorsteenen) te vernauwen, werd althans plaats gewonnen voor smalle vensters in een hoek der genoemde ruimten. Het trappenhuis kon n.l. geen hoogen lichtkoepel krijgen, zooals later in zwang kwam, omdat men dan in conflict zou zijn geraakt met de silhouetwerking van het gebouw, die afhing van de traditioneele omgaande hooge zadeldaken met forsche schoorstenen.

Van Stolk's teekeningen zijn evenzeer instructief voor den arbeid op Soestdijk van De Greef; de latere Haagsche stadsarchitect Zeger Meyers vervulde slechts de taak van eersten opzichter ⁹⁾.

Bij vergelijking van den 18den eeuwschen plattegrond en achteropstanden met het grondplan (afb. 6) en vooraanzicht in de 1827 verschenen „Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas” van den Zuidnederlandschen architect P. J. Goetghebuer, en van den daarvan weinig afwijkenden huidige toestand, blijkt in de eerste plaats de samenstelling van het middenpaviljoen geworden oude jachthuis vrijwel onveranderd te zijn gebleven. De eenige noemenswaardige wijziging is de vereeniging der beide uiterst rechts gelegen voorkamers, die klaarblijkelijk ten doel had een eereplaats te verschaffen aan Pieneman's hier in 1819 geplaatste voorstelling van kroonprins Willem in het gevecht bij Quatre-Bras. De vorm der hoofdzakelijk tot doorgangen veranderde achtervertrekjes is ondanks enkele latere afscheidingen nog geheel terug te vinden.

Op den zolder van het paleis ziet men nog de vroegere zakkoot tusschen de zadeldaken, welke nokken in 1816 door platten werden verbonden. Ook de twee hooge zijdschoorsteenen van het middenpaviljoen toonen trouwens, dat de bekapping in wezen ongewijzigd bleef.

Wat daarentegen zooveel mogelijk wisselde, was de

„huid” van het gebouw, zowel buiten als binnen ¹⁰⁾ (afb. 7/8).

De bakstenen muren werden gepleisterd en gewit. De voor den tijdsmaak te barok en pittoresk geworden ingangspartij maakte plaats voor een strengere, waarbij een hardsteenen zuilenportiek met afsluitend balkon in de plaats kwam van het den ingang overhuvende balkon op naar voren buigende posten, dat voor de periode van ± 1670/90 zoo typeerend is. Toch zijn het uitwendig vooral de zuivere toevoegingen, die den argeloozen beschouwer zouden doen gelooven voor een bouwwerk uit het begin der 19de eeuw te staan. Door de entablementen der nieuwe groote ramen, de doortrekking van de attiek der risalieten langs de zijgedeelten en het niet al te gelukkige dakpaviljoen kreeg de compositie een horizontaal in plaats van een vrij verticaal karakter; in aansluiting aan de zijvleugels in de breedte-as, welker geknikte gedeelten met gebogen voorgalerijen eindigen in eveneens dwarse paviljoens.

Het bescheiden doch karakteristieke Huis Soestdijk werd aldus tot een voor het oog weidsche Palladiaansche villa van neutraal karakter, onder opoffering van woon-eischen aan het architectonisch effect, gelijk dat in de neo-klassicistische periode dikwijls gebeurde. Inwendig kwamen niet alleen onder de oude balkzolderingen vlakke stucplafonds, maar werd de bestaande inrichting zoo radicaal mogelijk door eene naar den geest des tijds vervangen.

Typeerend is, wat met de groote achterzaal geschiedde, die aanvankelijk tot in de kap van den midden-achterbouw moet gereikt hebben. Een gedeelte der gewelfde houten zoldering, met indeeling in rechthoekige vakken, is nog te zien in bediendekamers op de zolderverdieping. Tessin's reisverhaal beschrijft haar als „mit gemahlten Landschaften gezieret zwischen Pilastern”. In het benedendeel dezer ruimte werd nu een geheel gestucte lagere Empire-zaal gebouwd, welker strakke

gemarmerde wanden verlevendigd worden door lijstwerken en reliefs in de attiek-zône, en die met een gecasetteerd tongewelf is gedekt. In de rechthoekige ruimten voor de vroegere schoorsteenen kwamen hooge halfronde nissen; de verspringing naast deze aan de binnenzijde werd aangevuld door deursluisen. Aldus onstond boven de nieuwe zaal een looze ruimte: op de ramen der verdieping werden gordijnen geschilderd om zulks niet te laten opvallen. Van de vroegere schilderwerken bleken ook daar geen sporen meer aanwezig te zijn.

Vermoedelijk ging het hier om afneembare doeken en niet om schilderingen op de kalk, dien ten onzent eerst in de Marot-periode toepassing schijnen te hebben gevonden. Dit stemt ook weinig optimistisch ten aanzien van de mogelijkheid, dat achter een latere bedekking nog iets over zou zijn van de overige schilderingen uit den tijd van den koning-stadhouder, zooals de eveneens door Tessin vermelde jachtstukken van d'Hondecoeter en andere schilders in de vestibule en het trapenhuis.

De omvorming der groote zaal hing ongetwijfeld ook samen met den aanbouw van flankerende paviljoens, waardoor zij het middelpunt eener suite van ontvangruimten aan de tuinzijde werd. Aan den Soesterkant hebben deze aansluitende ruimten hun ietwat Hollandsch-vervlakte maar zeker stemmige laat-Empire behandeling ongeschonden behouden. Tezamen met de „stuczaal” vormen zij de thans waardevolste interieurs van het paleis, welks verdere vertrekken verderop in de 19de eeuw gedeeltelijk opnieuw gewijzigd werden. De curieuse maar naar ons begrip weinig smaakvolle achtervertrekken met neo-gothische decoratie en meubilering uit den lateren tijd van Willem II in den tegenoverliggenden vleugel zijn bij de recente verbouwing in modernen geest ingericht.

1) Een 18de eeuwsche inventaris van het Nassausch Domein-archief vermeldt een aantal transporten van land te Soestdijk aan den stadhouder gedurende 1674—1680, waaronder nr. 10 op 8 Aug. 1676 „van verscheijde percelen lands tezaemen 2 mergen 314³/₅ roeden, en gebruikt zoo tot het maaken van de groote nieuwe allee als tot het verbreedden van den nieuwen Deulsen weg op Soestdijk” etc.

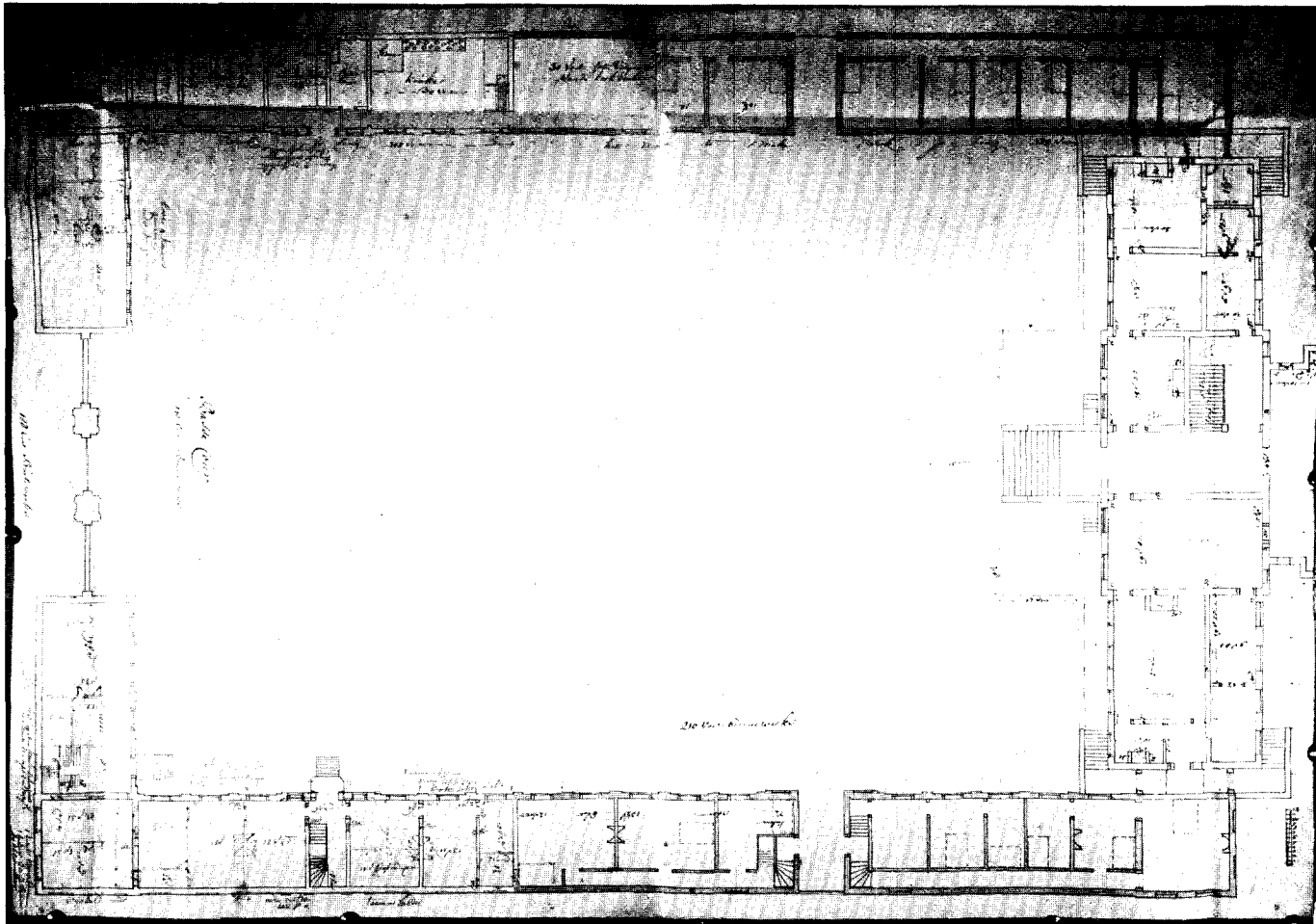
2) Vgl. G. A. C. Blok, Pieter Post, der Baumeister der Prinzen von Oranien und des Fürsten Johann Moritz von Nassau-Siegen, 1937.

3) Aan Willem Meesters werd „ter saecke arbeidsloon, geleverde materialen als andersints het fonteijn- en molenwerck rakende” en soortgelijk werk „tsijnder directie gestaan hebbende” in totaal £ 11047.19.2 betaald. Voorts komen uitgaafposten ten behoeve van de kunstschilders Verschuer en Lairesse voor, wat den laatsten betreft o.a. wegens „het schouwstick in Sijn. Hocchts. slaepkamer

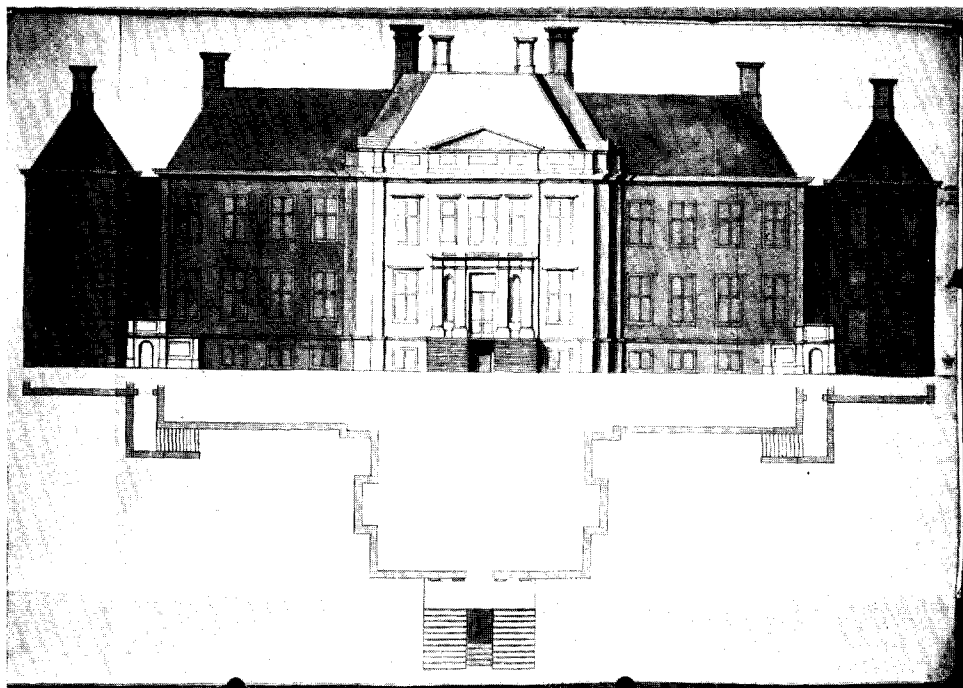
mitsg. het solderstick in Sijn. Hochts. kabinet” en „twee stuck schilderij”.

4) Te noemen zijn in het bijzonder de in 1695 bij Gerard Valk te Amsterdam uitgekomen „Vues et perspectives de Soestdijk”; gebrekiger zijn de beide prentjes van H. Spilman naar J. de Beyer in „Het verheerlijkt Nederland” en de tekening van P. v. Loo uit 1783 in de verzameling van wijlen H.M. de Koningin Moeder. Voor afbeeldingen zie: Elsevier, XXIV (1902), blz. 307/20.

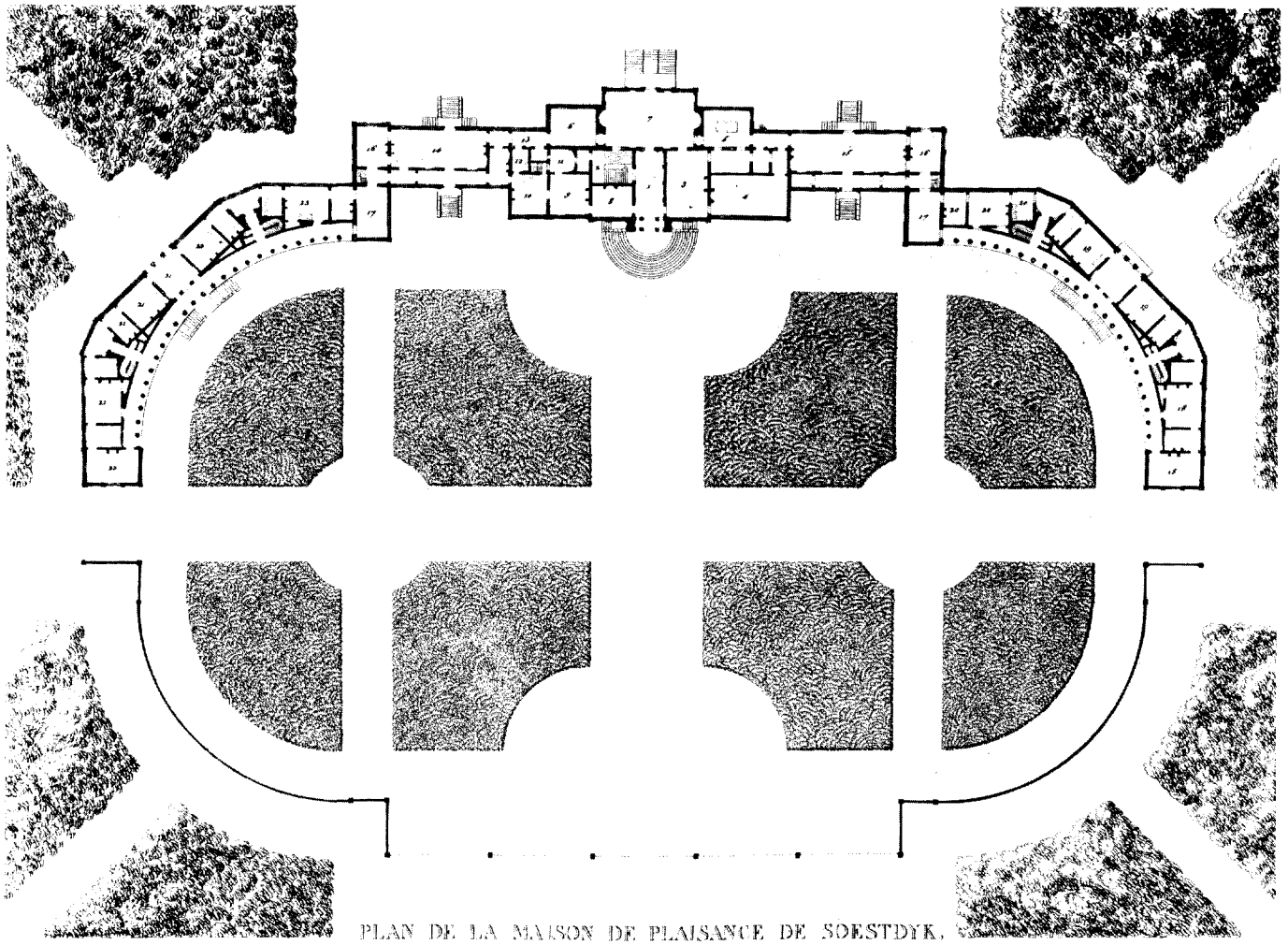
5) Rekening van den rentmeester-generaal over 1750: „22 Nov. 1751 aan den architect David van Stolk £ 1086.15 over vacatien, verschotten, salaris bij denselven in de jaren 1749 en 1750 gehad en gedaan wegens het maaken van teekeningen en bestekken alsmede wegens het inspecteeren en opneemen van verscheijde werken als andersints, soo te Soestdijk als in de Willemstad, als bij twee rek., bedragende die over 1749 een somme van £ 778.8 en die over den jare 1750 £ 308.7” en „Aan David van Stolk £ 1637.6 wegens be-

Afb. 4, Vergrootingsplan van het Huis Soestdijk door David van Stolk (Rotterdam, fam. arch. Van Stolk)

Afb. 5. Ontwerp voor de wijziging van het achterfront door David van Stolk (Rotterdam, fam. arch. Van Stolk)

Afb. 6. Plattegrond van het Paleis Soestdijk na de verbouwing in 1816/'22, naar een prent van Goetghebuer

Afb. 7. Het Paleis Soestdijk naar een teekening van C. de Kruyff (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

talingen aan verscheide personen van leverantie van materialen en arbeidsloon bij deselve in de jaaren 1749 en 1750 gedaen en verdiend wegens eenige nieuw gemaakte werken aan 't voorsz.huis te Soestdijk, mitsg. wegens leverantie aan de brugge aldaar, in den jare 1749 gedaen als bij ord. van 26 Oct. 1751".

6) De tegenwoordige bezitter, de heer A. van Stolk Czn., heeft in vroeger jaren zeer veel studie van dezen voorouder gemaakt. Hij was zoo vriendelijk de resultaten daarvan ter mijner beschikking te stellen.

7) Oud-Holland, XVIII (1900), blz. 124.

8) Volgens het in 1772 uitgekomen tweede deel van den „Tegenwoordige Staat van Utrecht, blz. 263; J. G. Frederiks en W. Col-

lard, Soestdijk, Eene historische studie, 1874, blz. 37, zeggen hetzelfde op grond der mededeeling van een niet nader aangeduid tijdgenoot der veranderingen.

9) Vgl. Indices archief Staatssecretarie 1815 e.v. De architect van het park was J. D. Zocher Sr., die na zijn dood, bij besluit van 21 Aug. 1817, werd opgevolgd door zijn beroemder gelijknamigen zoon.

10) Voor afbeeldingen van het paleis, ten tijde der bewoning door H.M. de Koningin-Moeder, vgl.: Buiten 1907; dezelfde foto's in H. Jongasma, Kasteelen enz. van Nederland en Landelijk Nederland in beeld. Zie voorts Libellenserie nr. 202: Paleis Soestdijk, de prinselijke woning, met tekst van J. Veldheim en R. van Reest.

DE DATEERING VAN HET SCHIP DER GROOTE- OF ST. JACOBSKERK IN DEN HAAG

DOOR DR E. H. TER KUILE

In een artikel over de oude kerk van Vianen, Oudheidkundig Jaarboek 1938, blz. 1 vlg. bestrijdt Dr G. C. Labouchère de stelling van wijlen C. H. Peters en schrijver dezes, volgens welke het schip van de Groote kerk in Den Haag al in de 15de eeuw zijn huidigen vorm had verkregen met de eigenaardige overdekking, waarbij de kap van den middenbeuk wordt gesneden door een aaneengesloten reeks even hoge dwarskappen. De heer Labouchère, die overtuigd is, dat deze vorm eerst na den brand van 1539 kan zijn ontstaan, grondt zijn meening uitsluitend op het eene feit, dat het Haagsche kerkschip volgens hetzelfde systeem is gebouwd als die van Vianen en Gouda, welke uit het midden van de 16de eeuw dagteekenen. Hetzelfde systeem, en dus even oud, redeneert de heer Labouchère.

Het schijnt den heer Labouchère echter te zijn ontgaan, dat bedoeld systeem al eerder dan in het midden van de 16de eeuw is toegepast, en wel, toen men in de 15de eeuw kapellen bouwde langs het schip van de Oude kerk te Amsterdam. Van de Zuidelijke reeks was de meest Westelijke kapel vóór 1499 gesticht en de daarop volgende in 1497¹⁾. Volgens de dissertatie van A. Noach over de Oude kerk moet de derde kapel van de Zuidzijde gelijktijdig zijn opgetrokken met het aangrenzende dwarspand, dat al van voor 1477 dagteekent, en was de eerste kapel van de Noordzijde in 1494 in aanbouw (blz. 102, 148 en 93).

De heer Labouchère bracht echter niet alleen een tegenargument, dat wij hier meenen te hebben ontzenuwd, maar wees ook op zwakheden in het betoog van wijlen Peters en mij. In de eerste plaats merkt hij op, dat de opschriften met het fameuze jaartal 1540 op den

plattegrond der Haagsche kerk, dien Peters reproduceerde, van veel later tijd dan 1540 zijn. Hiermee ga ik volkomen accoord. De opschriften zijn kennelijk vrij modern, en dat niet alleen wat het schrift aangaat. Maar zulks impliceert nog niet, dat de copiïst, die zich ten aanzien van de opschriften eenige vrijheden veroorloofde, het jaartal 1540, waarop Peters zijn redeneering baseerde, uit zijn duim gezogen heeft. Wat zou hij daar voor reden toe hebben gehad? In de tweede plaats verwijt de heer Labouchère mij, dat ik het schip voor 15de eeuw sch verklaarde op grond van het formaat van de baksteen, zonder rekening te houden met de mogelijkheid, dat men in de 16de eeuw afbraakmateriaal gebruikte. Het verwijt is onrechtvaardig, want ik wist, dat men bij den bouw afbraakmateriaal bezigde. In mijn opgave van de baksteenformaten noteerde ik namelijk al, dat in één der travéëen tot aan den vensterdorpel een afwijkende grootere steen voorkomt, dien ik, zonder het speciaal te vermelden, voor afbraakmateriaal hield uit de bouwperiode van omstreeks 1400. De regelmatigheid, waarmee overigens steeds éénzelfde kleinere steen is verwerkt, doet vermoeden, dat men verder geen oude steen opnieuw heeft gebruikt

De stelling van Peters en mij, dat het schip van de Haagsche kerk al in de 15de eeuw zijn tegenwoordigen vorm had, en dat men het na den brand van 1539 eenvoudigweg ongewijzigd herbouwde of herstelde, berust niet op volstreekte bewijzen, maar op aanwijzingen. Ik meen te mogen vaststellen, dat de heer Labouchère er niet in is geslaagd een argument tegen deze stelling te leveren, en dat bedoelde aanwijzingen voor een dateering in de 15de eeuw onverminderd blijven bestaan.

Tenslotte zij het mij vergund de aandacht te vestigen

1) Bijdragen Bisdom Haarlem XXIV blz. 12 en 15.

op de zeer weinig bekende oude kerk te Aalsmeer, die verreweg de volledigste uitwerking geeft van het systeem der aaneengerijde dwarsbeuken. De middenbeuk bezit hier vier traveeën, waarvan de eerste, van het Westen gerekend, gesneden wordt door een korten dwarsbeuk, de tweede door een verder uitspringenden,

en de derde weer door een korten dwarsbeuk, terwijl de vierde een recht gesloten koor vormt. De aanleg is dus merkwaardig centraliseerend. Volgens het vroeger op een der ingangen aanwezig jaartal 1549 schijnt de kerk destijds te zijn gebouwd.

MONUMENTEN IN NEDERLAND

Rijkssubsidies voor monumenten in 1938 en 1939

(De met * gemerkte bedragen betreffen nieuwe gevallen)

	Verleend in 1938	Aan- gevraagd voor 1939		Verleend in 1938	Aan- gevraagd voor 1939
Amsterdam, Oude kerk	—	*4000	Middelburg, Abdijtoren	—	15883
Amsterdam, Nieuwe kerk	—	*4000	Minnertsga, Toren	*6000	—
Anloo, N. H. kerk (schip)	—	4840	Monnikendam, Doelen	*7017	—
Anloo, Toren N. H. kerk	—	2180	Naaldwijk, Pastorie	—	*6325
Beilen, N. H. kerk	—	5000	Nieuw-Loosdrecht, Toren	*8400	—
Bergen op Zoom, Stadhuis	11100	—	Nieuwstad, R. K. kerk	—	*2400
Breda, Groote kerk	24170	27000	Oldenzaal, Plechelmustoren	10000	—
Brummen, N. H. kerk	6840	—	Ooltgensplaat, Stadhuis	*10200	10200
Chaaam, Toren	—	*10000	Opheusden, Toren	—	*4000
Delft, Nieuwekerkstoren	14000	14000	Opperdoes, N. H. kerk	—	*3000
Delft, Prinsenhof	—	*1000	Opperdoes, Toren	—	*4250
Doesburg, Stadhuis	14500	14500	Pijnacker, Toren	—	*6000
Doornenburg, Kasteel	10000	10000	Rhenen, Cuneratoren	15000	—
Drempt, Toren	—	3900	Rhenen, Cunerakerk	—	23670
Dussen, Kasteel	16000	16000	Rotterdam, Delftsche poort	*21000	—
Eersel, R. K. kerk	*4500	—	Schildwolde, Toren	—	*8000
Eijgelshoven, R. K. kerk	—	7400	Sittard, R. K. kerk en toren	—	*18200
St. Geertruid, R. K. kerk	*4800	—	Sneek, Waterpoort	*6000	—
Giessen-Oudekerk, Toren	—	*5000	Stedum, N. H. kerk en toren	16000	4000
Ginneken, N. H. kerk	—	32500	Strijen, N. H. kerk	3920	6800
Gorinchem, Burgstraat 30	—	*6000	Utrecht, Dom	35000	8313
Gouda, St. Janskerk	5000	8000	Valkenburg, R. K. kerk en toren	*7600	—
Groenlo, N. H. kerk en toren	—	*10000	Venlo, Minderbroederskerk	*10000	10000
Groot-Ammers, Toren	—	*5000	Venlo, Jodenstraat 30/2	—	*9100
Groningen, Martinitorren	2500	—	Wassenaar, N. H. kerk en toren	*12000	12000
's-Gravenhage, Hooftshofje	1900	—	Winterswijk, Toren	*10500	—
Haarlem, St. Bavokerk	2500	2500	Workum, N. H. kerk	*19680	—
Haarlem, Vleeschhal	*5000	5000	Wouw, R. K. kerk en toren	—	5000
Hantumhuizen, N. H. kerk	—	*5000	Wychen, Kasteel	—	4000
Hedikhuizen, Toren	*6000	—	Zaltbommel, St. Maartenskerk	18000	20000
Heemstede, N. H. kerk	—	*4800	Zutfen, Zaadmarkt	—	*10000
Hertogenbosch, St. Janskerk	20000	20000	Zwartewaal, N. H. kerk	*9000	—
Hoensbroek, Kasteel	—	14000			
IJsselstein, Ewoutsgasthuis	—	*11800			
Kampen, Broederpoort	*2000	—			
Krimpen a/d Lek, N. H. kerk	*13000	(vervallen)			
Leersum, N. H. kerk	*4470	—			
Leiden, Stadhuis	30000	19000			
Leiden, St. Pieterskerk	5975	24441			
Leiden, Marekerk	—	*18000			
Lemmer, Toren	—	*1600			
Meerssen, R. K. kerk	*9000	9000			

Nominaal werd bij de begrooting voor 1938 toegestaan *f* 477.800 en is voor 1939, gezien de groote betrokken werkverschaffingsbelangen, aangevraagd *f* 500.000.

Ten behoeve van onderhoud en herstel der Rijksmonumenten kwam op de begrooting 1938 een post van *f* 60.900 voor en is voor 1939 *f* 45.915 uitgetrokken, o.a. ten behoeve van Kasteel Assumburg, Ruïne van Brederode, St. Quirinuskerk Halsteren, West-Friesch Museum te Hoorn, Slot Loevestein, Ruïne van Teylingen, Domtoren te Utrecht,

Groote Kerk te Veere, 's-Gravensteen en St. Lievens-Monstertoren te Zierikzee.

Uit „Onvoorzien” voor 1937 en 1938 konden bescheiden bedragen voor de volgende kleinere en spoedeisende gevallen beschikbaar worden gesteld: Amersfoort, Walmuur; Borne, N. H. kerk; Breda, Poortje Oude Vest; Diever, Schultenhuis; Dordrecht, Grafmonument en meubilair Groote Kerk; Edam, Kleinekerkstraat 41; Eibergen, Toren; Enschoot, Toren; Eys, R.K. kerk; Groningen, Oudste deel Doofstommen-Instituut; Haamstede, N.H. kerk; Haarlem, Janskerk; Heemse, N.H. kerk; Heusden, Hekpijlers N.H. kerkhof; IJzendijke, N.H. kerk; Kampen, Bethlehemsvergadering; Leiden, Heerengracht 16; Minnertsgracht, Toren; Monnikendam, Kerkstraat IV, 21 en Doelenhotel; Oude-water, N.H. kerk; Renswoude, N.H. kerk; Rosmalen, Toren; Schoonhoven, Lopikerstraat 13; Sloten (Fr.), N.H. kerk; Stavenisse, Toren; Stavoren, Raadhuis; Voorhout, N.H. kerk; Wijk aan Zee, N.H. kerk; Zaltbommel, Gasthuiskerk.

De Provincies en zeer vele Gemeenten zeiden gewoonlijk een aan hun draagkracht evenredig deel van de restauratiekosten der telkens betrokken monumenten toe. In het bijzonder moeten hier Zuid- en Noord-Holland met eere genoemd worden, binnen welker grenzen dan ook naar verhouding vele en omvangrijke historische bouwwerken zijn gelegen.

Voor het herstel van Ned. Herv. kerken in gemeenten, die hun bijdragen aan den Raad van Beheer voor de predikantstratementsen voldoen, pleegt ook de Synode steun te verleen.

Lotgevallen van monumenten

De hier beneden genoemde restauraties en verbouwingen vonden in het algemeen plaats met financieelen steun van het Ministerie van Ond., K. en W. op voordracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, en (of) met medewerking van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg; te Amsterdam alleen bestaat veelal een voorkeur voor zelfstandig optreden.

AMERSFOORT. *Joriskerk*. Nu de herstelling van het monumentale zuidportaal en eenige technische voorzieningen hun beslag hebben gekregen, wil de kerkvoogdij tot verdere restauratie van het gebouw komen.

— *Burgerweeshuis*. Overwogen wordt in dit leegstaande vroegere St. Ursulaklooster de centrale werkplaats voor jeugdige werklozen onder te brengen, die de noodige herstellingen zelf zullen kunnen uitvoeren.

— *Krankeledenstraat 8/10*. Deze vroeg-17de eeuwsche geveltjes zijn afgebroken.

— *Muurhuizen 63*. De Gemeente heeft het prijzenswaardige voornemen het zoowel op zichzelf als voor het stadsbeeld zeer belangrijke huis met renaissancistische versieringen aan te koopen en te herstellen.

AMSTELVEEN. *Korenmolen*. De Gemeente Nieuwer-Amstel tracht te komen tot restauratie van den het dorp beheerschenden molen met steun van Rijk, Provincie, Vereenigingen en particulieren.

AMSTERDAM. *Hekkepoortje*. Dit vroegere voorpoortje der Muiderpoort kreeg een passende plaats als hoofdtoegang tot het nieuwe Zuiderzeepark.

— *Kon. Paleis*. De restauratie is in hoofdzaak vóór het regeeringsjubileum van H. M. de Koningin voltooid, doch met de algeheele afwerking daarvan zullen nog eenige jaren heengaan. Gevreesd moet worden, dat het gebouw optisch in de klem zal komen door het geprojecteerde hooge kantoorpand op het Midden-Damterrein.

— *Oude en Nieuwe Kerk*. Het programma der uit te voeren herstellingen is vastgesteld.

— De gewezen *H. Catharinakerk* aan den Singel, waarschijnlijk gebouwd naar ontwerp van T. Fr. Suys, is verkocht aan de N. V. Hollandsche Sociëteit van Levensverzekeringen. Nog niet vast staat, wat op deze plaats komt.

— Het vermaarde Burgerweeshuis aan de S. Luciënsteeg—N. Z. Voorburgwal wordt buiten gebruikt gesteld. Ter sprake gekomen is eene inrichting tot historisch museum der stad.

— Het leegstaande *Nieuwe Suycerhofje* a/d Prinsengracht, bestaande uit negen vervallen huisjes en een ontakeld kapelletje, is verkocht, zoodat de verdwijning vermoedelijk zal volgen.

— *Pesthuis*. Het laatste deel van het gebouw is gesloopt.

— Het *Makelaarskantoor* uit 1632 aan den N. Z. Voorburgwal is gerestaureerd. De 18de eeuwsche afdekking is hierbij vervangen door een reconstructie van den oorspronkelijken hoogen geveltop.

— *Halvemaansteeg*. De Gemeente wilde de noordzijde met het unieke, nota bene op de gemeentelijke monumentenlijst staande, vroeg-17de eeuwsche hoekhuis aan den Amstel „De Gulden Molen” en tal van andere interessante gevels sloopen ten behoeve van een betere verbinding met het Rembrandtplein. Na tal van protesten is van gemeentewege eerst toegezegd verbreding door afbraak van de minder beteekende huizenrij aan de andere zijde der steeg in overweging te zullen nemen, terwijl thans verluidt, dat het verkeer doelmatiger geholpen kan en mogelijk zal worden door verbreding der Bakkerstraat.

— *O. Z. Achterburgwal 196*, een goed-bewaarde gevel met ongemeen rijke Lodewijk XIV-afsluiting, is door den eigenaar moedwillig gesloopt.

— *Bloemgracht 76*, volgens gevelsteen „De kerck van Diemen”, een complete typisch-Amsterdamsche haasche halsgevel is aan de moderniseering van den Jordaan ten offer gevallen. Bij den herbouw werd gebruik gemaakt van den ouden zandsteen geveltop.

— *Heerengracht 507*. De eigenaresse, de Enci-Cement Mij, wil den gevel op behoorlijke wijze doen herstellen.

— *Heeregracht 578—580*, thans zetel hoofddirectie Nederlandsche Middenstandsbank. Het personeel van alle kantoren bood bij gelegenheid van een lustrum de restauratie der statige gevels aan.

— *Kerkstraat 76*, „In de turfdraager”. Deze smalle 17de eeuwse hoeksche halsgevel is herbouwd.

— *Prinsengracht 219/231*. Deze voornaamste aan de hoofdgrachten overgebleven monumentale rij van zes pakhuizen wordt vervangen door garages met bovenwoningen. Bouwvalligheid vormde hiertoe de aanleiding.

— *Rechtboomsloot 9*. De laat 17de eeuwse halsgevel is herbouwd.

— *Reguliersgracht 37/9* hoek Keizersgracht. De nieuwe eigenaar heeft deze vooral ook om hun ligging belangrijke ingezwenkte halsgevels doen restaureeren.

— *O. Z. Voorburgwal 101*, een ingezwenkte halsgevel, is gerestaureerd.

— *De vernielzucht* der straatjeugd heeft ernstige schade toegebracht aan de leegstaande merkwaardige oude huizen *Oude Schans 37*, *O. Z. Voorburgwal 14* en *Slijkstraat 16*, de beide laatste eigendom der Ver. „Hendrick de Keyser”.

ST. ANNAPAROCHE. *N. H. Kerk*. Bij de restauratie van dezen 17den eeuwse centraalbouw zijn of worden, na het grondig herstel van dak en koepeltoren, de ontsierende 19de eeuwse portalen en andere aanbouwen verwijderd en de oude dichtgemetselde poortjes weer geopend, de ijzeren ramen door harnassen met een gemetselde traceering vervangen enz.; de Van Haren-kapel wordt in verband daarmee kerkekamer.

APPINGEDAM. *N. H. Kerk*. Een restauratie-comité gaat gelden inzamelen voor eerherstel dezer grootsche kerk, waarbij zich ernstige verzakkingen voordoen, die ook een bedreiging vormen voor het aangebouwde raadhuis.

— In de *Solwerderstraat* is een zeer kleurig oud geveltje na ontleistering in orde gebracht en van een bijpassende pui voorzien, dank zij den steun der Prov. Gron. Archaeol. Commissie.

BATENBURG. *Ruïne kasteel*. Bij het bepalen van het nieuwe tracé van den weg 29A van het aanvullend Interlocaal Wegenplan is een gewijzigde traverse door Batenburg ontworpen, zoodat de voorgenomen demping van een deel der slotgracht en daarmee ernstige aantasting van een zeer bijzonder landschapsbeeld wordt voorkomen.

BATMEN. *Voorm. slot Arkelsteen*. De grondslagen worden in teekening gebracht bij de nivelleering van het terrein ten behoeve van de ontginning.

BEILEN. *N. H. Kerk en toren*. Een grondige restauratie heeft plaats gevonden; het onbeteekenende meubilair is vernieuwd.

BENTHUIZEN. *N. H. Kerk*. De kerkvoogdij laat dit gebouw uit 1796 op eigen gelegenheid vergrooten door toevoeging van een noordbeuk.

BERGEN (L.) *Toren*. Bij de vervanging der 19de eeuwse kerk door een grootere in 1936 bleef de 13de eeuwse toren staan. Het is thans gelukt door een restauratie het behoud van dit interessante bouwwerk te verzekeren.

BERGEN OP ZOOM. *Raadhuis*. Na de restauratie van den voorgevel zijn de zijgevels en het interieur aan de beurt gekomen, waarna het op 5 Juni j.l. opnieuw is ingewijd. Naar aanleiding hiervan is ook het aansluitende gedeelte van het bekende hotel „De Draak” in uitwendig aannemelijk staat gebracht.

— De *Luthersche kerk*, het westelijk deel der 15de eeuwse kapel van het voorm. St. Margrietenklooster, wordt verkocht aan het belendende St. Catharinagesticht en zal dienengevolg met het overige deel dier kapel verdwijnen.

BEUGEN. *R. K. Kerk en gemeentetoren*. Het 15de eeuwse gebouw moest vergroot worden, wat aan het aspect niet ten goede kon komen. Werkzaamheden aan den toren, die het gemeentebestuur ietwat voorbarig deed uitvoeren, lieten te wenschen over.

BLITTERSWIJK. *R. K. Kerk*. De 16de eeuwse muuren gevelschilderingen zijn behandeld door den schilder Gerhard Jansen om verval te voorkomen.

BLOEMENDAAL. *N. H. Kerk*. Vier gebrandschilderde glazen, die zich op het kasteel Heeswijk bevonden, zijn teruggekocht; ze bleken echter indertijd goeddeels vernieuwd te zijn. Op het houten gewelf zullen de oorspronkelijke kleuren — blauw met grijze randen en opschriften in goud — te voorschijn gebracht worden onder leiding van den sierschilder Jacob Por.

BLOKZIJL. *Kerkstraat 215*. De ingezwenkte halsgevel uit 1768 zal hersteld worden en daardoor behouden blijven, wat gezien de nabijheid der gerestaureerde huizen der Ver. „Hendrick de Keyser” dubbel wenschelijk is.

— *Noorderkade 18*. De bedoeling is het thans als pakhuis dienende pand in beteren staat te brengen, waarbij bijzondere aandacht zal worden geschonken aan den 17de eeuwse gevel.

— *Noorderkade 25*, met zeer gewijzigden halsgevel, is gesloopt.

— *Zuiderkade 337*, een halsgevel uit 1798, is gerestaureerd.

— *Zuiderkade 362/5*. Gestreefd is naar een aannemelijke vervanging van dit afgebroken blok.

BREDA. *Haagdijk 74/6*, een trapgevel, die ook als buurman van het nog waardevoller gerestaureerde nr. 78 belang had, wordt op behoorlijke wijze hersteld. Dikke verflagen zullen niet met behulp van den schendenden zandstraal doch met behulp van stoom van het muurwerk verwijderd worden.

BRIELLE. „Hotel „*De Nymph*” (huis van den vader van M. Hzn. Tromp). De beide 17de eeuwsche stukplafonds in ten onzent ongemeenen Engelschen trant zijn hersteld.

BROUWERSHAVEN. *Sacristie N. H. Kerk.* De toestand van dezen in het laatste derde deel der 19de eeuw gerestoreerden laatgothischen aanbouw eischt dringend voorziening, evenals trouwens die der kerk zelve.

BRUMMEN. *N. H. Kerk en toren.* Het gothische kerkgebouw is hersteld en op bevredigende wijze vergroot doordien de ontsierende 19de eeuwsche uitbouw en kerkekamer aan resp. noord- en zuidzijde benevens een portaal tegen het koor vervangen zijn door een nieuwen zuiderzijbeuk met aansluitende dienst ruimten.

DELFT. *Raadhuis.* Uitgaande van voorziening in de gebreken der schoorsteenen, kwam men allengs op eigen gelegenheid tot een zeer ingrijpende verbouwing. Bij de technische verdiensten van dit werk valt het te betreuren, dat het nieuwe aspect der vestibule en het daarachter totstandgekomen trappenhuis niet bevredigen en tijdens de uitvoering op sporen der bouwgeschiedenis geen acht is geslagen. Gelukkig mag men van de thans aan beurt zijnde herstelling van den ouden toren en het achtergedeelte van het raadhuis betere verwachtingen koesteren.

— *Nieuwe kerk en toren.* Na de algeheele voltooiing van de restauratie der kerk wordt die van den toren met kracht ter hand genomen. Tijdens de werkzaamheden aan de kerk kwamen ten Z. van het gebouw de grondslagen aan den dag voor een nimmer verwezenlijkte vergrooing, bestaande in een verlenging van den dwarsarm en een aansluitende kapel in den hoek met het koor, alsmede een niet nauwkeurig te bepalen uitlegging van den zuidelijken schipbeuk.

— *De Oude Kerk* is wegens gebleken gebreken der bekapping voorloopig aan den dienst onttrokken.

— *Hofje van Graswinckel.* In den tuin is een keurig paviljoen voor de familieportretten gebouwd.

— *Wijnhaven 20.* De vervanging door een moderneren gevel van dit huis met prachtig gesneden laatgothischen puibalk en zeer interessante eerste verdieping is een der gevoelige verliezen van onzen ouden woonhuisbouw uit de laatste jaren. Pogingen tot behoud, die gevolg schenen te zullen hebben, stuitten tenslotte af op den slechten toestand van het pand en de geringe bereidheid tot opofferingen van den eigenaar. De afkomende fragmenten zijn weliswaar aan de stedelijke verzamelingen afgestaan.

DOESBURG. *Raadhuis.* De restauratie van het 16de eeuwsche gebouw is in vollen gang.

DOKKUM. Het *Raadhuis* wordt verbouwd en hersteld, waarbij o.a. de bekende raadzaal met geschilderde behangsels en twee bovenkamers met goudleer-behang in beteren staat worden gebracht.

DOORNENBURG. De restauratie van het gelijknamige *Kasteel* is aanmerkelijk gevorderd, al stagneert ze thans wegens moeilijkheden bij de financiële regeling. Op uitdrukkelijken wensch der eigenaresse, de stichting tot het behoud, werd als grondslag daarvoor de in hoofdtrekken ongeveer terug te vinden oorspronkelijke staat aangenomen en niet de door een 17de eeuwsche verbouwing ontstane, op zichzelf alleszins aannemelijke toestand, zooals naar de geldende principes meer voor de hand lag.

DORDRECHT. *Groote Kerk.* Na de voltooiing van het bouwkundige deel der restauratie is thans die van het meubilair aan de orde.

DREMPT. *Toren.* Nadat afgezien was van een plan tot gedeeltelijke herstelling, is de volledige restauratie aanbesteed, die het behoud van dit waardevolle 12de eeuwsche tufsteenen bouwwerk zal verzekeren.

DRIEBERGEN. *Het kasteel Hardenbroek* is overgedragen aan de stichting „Nationaal Centrum” en door haar voor tentoonstellingen ingericht.

EELDE. *Raadhuis.* De Gemeenteraad wil zoo mogelijk een nieuw raadhuis bouwen. Het pittoreske huidige zal echter in elk geval voor gemeentelijke doeleinden in gebruik blijven.

EERSEL. De 15de *R.K. Kerk* is uitgebreid door den bouw van een nieuw dwarspand en koor. Dit heeft zooveel kosten medegebracht, dat van de herstelling van het oude schip en den toren vooreerst niet kan komen.

EIGELSHOVEN. *De Laethof.* Gedeputeerden van Limburg hebben een raadsbesluit vernietigd tot den aankoop van een 19de eeuwsch landhuis, om dit in te richten tot raadhuis, omdat de vroeger door de gemeente aangekochte Laethof daartoe h.i. was aangewezen. Voor slooping van dit zeldzaam voorbeeld eener oude Limburgsche heerenhoeve behoeft geen vrees te bestaan; de aanleg van een weg over het terrein is van de baan.

— *De voorm. R.K. Kerk,* die ook door mijnschade had geleden, wordt hersteld. Ze zal waarschijnlijk niet volgens een in het begin geopperd denkbeeld tot oudheidskamer doch tot devotiekapel worden ingericht.

ENKHUIZEN. *Bocht 15.* Getracht wordt bij de vernieuwing van dit pretenttielooze huis aan den kop van het Zuiderspui nabij den Drommedaris zooveel mogelijk in den toon te blijven van het ter plaatse even waardevolle als gevoelige stadsbeeld.

— *Westerstraat 84.* Het fraaie gesmede hek van dit deftige 18de eeuwsche huis, waartegen door omwonenden verkeers- en andere bezwaren waren ingebracht, blijft gehandhaafd.

ENSCHOT. De herstelling van den alleen overgebleven 15de eeuwsche *toren* is eindelijk op bevredigende wijze afgewikkeld.

EWIJK en WINSSSEN. *Gemeentetorens*. De in gang zijnde herstelling van den prachtige 12de eeuwse tufsteenen toren van Ewijk, die bij de afbraak der kerk in 1918 werd behouden, ondervindt ophoud door tegenvallen der kosten wegens den gebleken slechten toestand der beeren. Iets dergelijks is het geval ten aanzien van den 15de eeuwse toren van Winssen, doordat men de eveneens verlaten 19de eeuwse kerk niet wil laten staan, waardoor aan de oostzijde voorzieningen noodig worden.

FRANEKER. *Voorstraat 19*. De trapgevel is gerestaureerd.

GAASTERLAND. Door de slooping van het 18de eeuwse *Huis Rijs* en de velling van het omgevendende hoge geboomte heeft deze gemeente zeer veel aan bekoring ingeboet.

SINT GEERTRUID. De schilderachtige typisch-Limburgsche R.K. *Kerk*, welke bekapping eenige jaren geleden met rijkssteun werd hersteld, moet thans worden vergroot.

GINNEKEN. *N.H. Kerk*. Het ligt in de bedoeling tusschen den gerestaureerden toren en koor met dwarspand een waardiger nieuw schip te bouwen.

GOES. Het aan de Ver. „Hendrik de Keyzer” behorende *gothische huis* aan de Tufkade, sinds eenige jaren Bevelandsch Museum, is gerestaureerd.

GOUDA. *Nieuwe Haven*. Een meerderheid in het Gemeentebestuur wil deze gracht dempen, o.a. aangezien dit goedkoop zou uitkomen dan herstel der kademuuren. Een door Heemschut en het Instituut Stad en Landschap van Zuidholland uitgewerkte oplossing met behoud van het water werd terzijde gelegd. Nog afgezien van aan de kaden overgebleven oude architectuur, waaronder een paar opmerkelijke „hofjes”, zou deze aanplemping om het te verwachten doodsche aspect te betreuren vallen. Te bezien stond bovendien, of daardoor het opmerkelijke spui-systeem der stadsgrachten niet in het ongereede zou geraken. Op verlangen van den Minister van O., K. en W. is dan ook het betrokken voorstel aan den Raad aangehouden.

— *De voorm. Agnietenkapel*, in de 17de eeuw verbouwd tot lommerkade, zal zoo mogelijk ingericht worden tot zetel van het kantongerecht. Waardelooze aanbouwen zijn gesloopt ter verruiming der Nieuwe Markt.

— In het leegstaande *St. Catharinagasthuis* aan de Oosthaven met nog vrijwel ongeschonden 17de eeuwse regentvertrekken zal de thans in „Arti Legi” onvoldoende gehuisveste stedelijke kunstverzameling ondergebracht worden.

— *Westhaven 13*, „De Moriaen”, uit- en inwendig een der kostelijkste voorbeelden van een 17de eeuwse woonhuis met winkel, is op geslaagde wijze ingericht tot pijpenmuseum.

GORINCHEM. *Toren*. Nu de restauratie van het portaal heeft plaatsgevonden, wil men komen tot herstelling van den geheelen torenromp.

— *Burgstraat 30*. De herstelling van dit belangrijke 16de eeuwse huis, eigendom van „Hendrick de Keyser”, waarvan het bouwvallige dak ten vorigen jare reeds is vernieuwd, kan worden voortgezet.

's-GRAVENZANDE. *Hek van het verdwenen buiten Dijkerwaal*. De middelen voor herstel en behoud op de huidige plaats, waar dit ongemeene smeedijzeren Lodewijk XV-hek trouwens vereenzaamd staat, konden niet gevonden worden. Door bemiddeling der Zuidhollandsche Monumentencommissie is het daarom overgedragen aan de gemeente 's-Gravenhage, die het zorgvuldig zal doen herstellen, en daarna zal gebruiken als afsluiting der brug van het door haar gerestaureerde kasteeltje „De Binckhorst”.

GROENLO. *N.H. Kerk*. Er bestonden ernstige plannen tot afbraak van dit grootsche en daardoor voor de gemeente veel te groote gothische kerkgebouw. Door de toezegging van rijkssubsidie zal hopelijk het herstel mogelijk blijken.

GRONINGEN. *Prinsenhof*. Na de herstelling van het gebouw door jeugdige werkeloozen gaat men met dezelfde krachten den lang als opslagplaats gebruikten tuin weer in den vroegeren geest aanleggen, waarbij ook de vermaarde zonnewijzerpoort herplaatst zal worden. Vooraf is het mogelijk gebleken door het graven in werkverschaffing van een diepe sleuf meerder licht te verkrijgen over het beloop der vroegere stadsgrachten.

— *De Martinitoren* was door geheel onvoldoende fundering zoo ernstig verzakt, dat gevaar voor instorting niet denkbeeldig was. Het dragend grondvlak is daarom zeer verbreed door een betonconstructie, die ook versteviging van het torenlichaam, gepaard aan inkapseling van den voet, insloot, een en ander naar plannen van Dr Ir G. W. van Heukelom.

— *Doofstommeninstituut*. Getracht is bij het omvangrijke nieuwe gedeelte naar de zijde der N. Ebbingestraat aesthetisch niet in conflict te komen met de gerestaureerde oude gebouwen van het complex.

GROOT-AMMERS. De restauratie van den zeer rijken laatgothischen *toren* is in voorbereiding.

GROOT-SCHERMER. Het door bepleistering en 19de eeuwse wijziging der vensters onooglijke *Raadhuis van Zuid- en Noord-Schermer* is gerestaureerd en door een nieuwe centrale archiefruimte — voor de gemeente-, kerken- en polderbesturen — verbonden met het aan de achterzijde herbouwde oude *rechtbuisje uit Noord-Schermer*, een sinds lang buiten gebruik geraakt gebouwtje, dat met ondergang werd bedreigd.

HAARLEM. *Bakenessergracht*. Het Gemeentebestuur was voornemens deze zeer schilderachtige gracht met uit-

zicht naar den Bakenessertoren te laten dempen. De Minister van Ond., K. en W. heeft er echter op aangedrongen hiertoe niet over te gaan.

— *Raadhuys*. De nieuwe vleugel naar ontwerp van Ir. A. J. van der Steur is goeddeels gereed.

— De 15de eeuwse *Magdalenakapel* is ondanks de pogingen tot behoud gesloopt.

HAL. *N.H. Kerk*. De laatgotische gewelf- en muurschilderingen, die bij de restauratie in 1911/14 onder „het oude regiem” niet geheel naar den eisch waren behandeld, zijn met nieuw-blootgelegde gedeelten door den sierschilder Jacob Por schoongemaakt en gefixeerd.

HANTUMHUIZEN. *N.H. Kerk*. De plannen tot herstel van dit belangwekkende romano-gotische bakstenen kerkje zullen in het a.s. voorjaar tot uitvoering kunnen komen.

HAZERSWOUDE. *N.H. Kerk*. Het reddeloos bouwvallige 17de eeuwse gebouw wordt vervangen door een nieuw op dezelfde plaats, waarbij het oude meubilair, voor zoover van beteekenis, weer toegepast zal worden.

HEDIKHUIZEN. *Toren*. Een aantal jaren geleden wilde het toenmalige gemeentebestuur zich ontdoen van dit alleenstaande romaansch bouwwerk van tuf, wat echter niet kon worden. Het dorp is nadien bij de gemeente Heusden gevoegd, die tot restauratie zal overgaan.

HEEMSE. *Toren*. Het is mogelijk gebleken ook den toren der overigens reeds in 1936 gerestaureerde en vergrootte Hervormde Kerk onderhanden te nemen.

HEEMSKERK. *Oud-Haerlem*. De gemeente heeft het plan de grondslagen van dit kasteel in werkverschaffing te laten ontgraven.

's-HERTOGENBOSCH. De *voormalige refugie der abdijs van St. Geertruid te Leuven*, die eerst om verkeersredenen zou moeten verdwijnen, kan gehandhaafd worden. Dit is zoowel wenschelijk op zichzelf als ter maskeering van den niet voor vrije ligging aangewezen zijgevel van het Paleis van Justitie.

— *Hinthamerstraat 55*, een smal deftig 18de eeuwsch woonhuis, is op zoo goed mogelijke wijze verbouwd tot winkelhuis.

HEUSDEN. *Wallen*. Nieuwe projecten tot werkverschaffing door aanplemping der dichtgegroeide grachten met de aarde der omwalling, het voornaamste sieraad van het stadje, zijn naar verwachting in een begin-stadium gestuit.

HINDELOOPEN. Het *Gebouw „Irene”*, een der laatste en gaafste voorbeelden van een karakteristiek plaatselijk vischershuis had herstel nodig en moest voor de huidige bestemming van vereenigingsgebouw anders ingericht worden. Een in de gegeven omstandigheden vrij aannemelijk

compromis is bereikt, waarbij de achtergevel, die bij het vroeger overwegende verkeer te water de hoofdgevel was, herbouwd is aan de straat, den huidige voornaamsten toegangsweg.

HOENSBROEK. *Kasteel*. Na de beëindiging der restauratie van het hoofdgebouw begon die der voor het aspect onmisbare bijgebouwen, in werkverschaffing. De ombouwing van het tweede voorplein is reeds hersteld.

HOEVEN. *Voorm. R. K. Kerk*. Het lag aanvankelijk in de bedoeling het rijk behandelde dwarspand en koor tot raadhuis in te richten en ook den ouden toren te herstellen, doch het schip tot ruïne te laten vervallen. Thans worden echter plannen uitgewerkt om het gebouw in zijn geheel voor den gemeentedienst te bestemmen, waardoor een architectonisch wenschelijker oplossing tot stand kan komen.

HOORN. Het *Poortje der Latijnsche School*, dat door de verhuring van het gebouw aan de P.T.T. ter plaatse niet behouden kon blijven, is opgeslagen in het Westfriesch museum, in afwachting van een mogelijke herplaat-sing elders.

— *Kuil 32*, een aardige trapgevel met achtergevel aan de Schoolsteeg, die voor eenige jaren gesloopt dreigde te worden, is behoorlijk hersteld.

HUIZINGE. *N.H. Kerk*. De herstellingswerkzaamheden aan dit romano-gotische kerkgebouw, voornamelijk bestaande in de vernieuwing der bekapping, zullen het komende voorjaar aanvangen.

IJSSELSTEIN. Het *Ewoutsgasthuis* is ondergebracht in een 15de eeuwsch klooster, waarvan nog een gewelfde zaal — waarschijnlijk eertijds het refectorium — en een aansluitend deel van de kloostergang van belang waren. Regenten zijn er voor gewonnen bij de noodig geworden verbouwing deze gedeelten in eere te herstellen.

KAMPEN. Aan de *Broederspoort* worden herstellingen uitgevoerd.

KOOG a/d ZAAAN. *Dubbele buurt 4 en 10/12, Lage Dijk 4 en 20*. Deze typisch Zaanse huisjes moesten verdwijnen wegens uitbreiding der stijfselfabriek „De Bijenkorf” voorheen M. K. Honig. Aanvankelijk zou het grootste huis Dubbele Buurt 10/12 naast het Molennuseum herrijzen als oudheidkamer, wat niet kon doorgaan. Al de huisjes zijn nu geschonken aan het Operaluchtmuseum, waarheen ze voor gemeenschappelijke rekening der fabriek en van het Rijk zullen worden overgebracht.

KRIMPEN a/d LEK. De *N.H. Kerk*, waarvoor restauratieplannen bestonden, wordt gesloopt, daar men haar ten slotte te zeer gewijzigd en vervallen achtte om groote offers voor het behoud te rechtvaardigen.

KUIK. *Ontgraving Romaansche Kerk*. Op het terrein der voor eenige jaren behoudens den toren gesloopte gotische kerk zijn bij pogingen tot ontgraving van het eenmaal hier

aanwezig Romeinsch castellum, door het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen, niet alleen Romeinsche resten uit de 2de tot 3de en 4de eeuw, doch ook de grondslagen van het schip eener tufsteen Romaansche kerk gevonden, waarbij de drie smalle beuken werden gescheiden door op een doorlopende muurplaat staande pijlers, en ten deele van een mogelijk ouderen toren. De zuidelijke schip- en zijbeukmuren waren juist te weerszijden van den zwaren Romeinschen walmuur gebouwd.

KUILENBURG. Raadhuis. De plannen tot verbouwing en herstel zijn in een ver gevorderd stadium van voorbereiding.

— Bij de *Binnenpoort*, naar welks verdieping men in de naaste toekomst de oudheidkamer uit het weeshuis wil overbrengen, kwamen zeer ernstige zettingen aan den dag. Het herstel wordt bemoeilijkt door het verkeer, dat door dezen onmisbaren toegang tot het marktplein moet blijven doorgaan, en doordat omwonenden rechten kunnen laten gelden.

LAGE VUURSCHE. N.H. Kerk. De kerkvoogdij heeft het gebouw voor eigen rekening op keurige wijze laten herstellen.

DE LEEK. De z.g. *Pulvertoren*, het eenige oude huis in het dorp, uit 1654, is gesloopt.

LEEUWARDEN. De voorm. *Stadhoudelijke Manege*, thans gymnastieklokaal, moet inwendig worden verbeterd. De doorgang in den statigen pilastergevel en het thans lage dak zullen bij dit werk den oorspronkelijken vorm herkrijgen. Het aangrenzende blok oude huizen — gewezen stallen — zal in eenigszins gemoderniseerden vorm worden herbouwd.

— Bij het *Beursgebouw*, in 1846/52 gebouwd als Paleis van Justitie, waren de ietwat bombastische Korinthische kapiteelen der natuursteen pilasters tegen de hoofdgevels vergaan. Voornamelijk zuinigheidshalve worden ze op eenvoudiger wijze vernieuwd.

— *Doelenstraat 7*, het „Coulon”-huis met de beste overgebleven Lodewijk XIV-interieurs ter plaatse, is in handen gekomen van notaris H. Ottema en door hem op passende wijze inwendig gerestaureerd.

— *Nieuwstad 49.* De essentiële elementen van dit trotsche huis uit even na 1800 zijn behouden door de geslaagde inrichting tot politiebureau.

— *Nieuwstad 61.* Een verbouwing van dit deftige 18de eeuwse heerenhuis, die verandering der benedenverdieping in moderne winkels en daarmede verdwijning der statige ingangsomlijsting alsook inwendig der fraai gestucte vestibule meebracht, bleek niet tegen te houden.

LEIDEN. Raadhuis. De Breestaat-façade, voor zoover daterend uit 1597/98 en 1604, is herbouwd, waarbij de beeldhouwde toppen zorgvuldig naar het oude voorbeeld

zijn vernieuwd. De westelijke aanbouwen uit 1662 en 1735 zijn geraseerd om plaats te maken voor een voortzetting van het middengedeelte van den gevel.

— In *'s-Gravensteen*, langen tijd boekenmagazijn behoudens de bij het Instituut Kern in gebruik zijnde vier-schaar, komt waarschijnlijk een toevlucht met werkzalen van het Leger des Heils. De nieuwe bestemming zal wel ingrijpende veranderingen meebrengen, zooals het openen der blindvensters in den statigen gevel aan het Pieterskerkhof, doch kan anderszijds den onderhoudstoestand ten goede komen.

— Aan de *Marekerk* zijn ernstige constructieve gebreken geconstateerd, waarom ze voor den dienst is gesloten in afwachting eener restauratie.

— Het *Annabofje* verkeert in hoogst bedenkelijken toestand. Men denkt hierin te voorzien door algeheel herbouwen, uiterlijk in den bestaanden trant, van één vleugel, en vernieuwing van den anderen onder behoud van den gevel.

— *Ceciliagasthuis.* Na de verwachte ontruiming door het Leger des Heils wil men in de 17de eeuwse bovenzalen, waar Boerhaave college gaf, een geneeskundig museum inrichten.

— *Heerengracht 16.* De sierlijke trapgevel is hersteld, waarbij een passender onderpui is aangebracht.

— Het oude *boekhuis Rapenburg-Kaiserstraat*, dat op even ongedwongen als gelukkige wijze dit deel van het Rapenburg afsloot, moest afgebroken worden. Getracht is het nieuwe huis geen storend element te doen vormen.

LOENEN. N. H. Kerk. De kerkvoogdij heeft op eigen gelegenheid vrij omvangrijke herstellingen laten uitvoeren.

MAASTRICHT. Het plan op het *fort St. Pieter*, waarin thans een theeschenkerij is gevestigd, een openluchttheater in te richten, gaat niet door.

— De voorm. *refugie der proostdij van Meerssen* met royale Limburgsche natuursteen façade is onbewoonbaar verklaard. Mogelijkheden tot herstel en inrichting voor een ander doel worden overwogen.

— *Het Pesthuis* is behouden gebleven, doch een nieuwe bestemming is nog niet gevonden.

MEDEMBLIK. Het *Raadhuis*, een vooral uitwendig zeer gewijzigd gebouw, wordt door een nieuw vervangen. Het denkbeeld om het kasteel Radboud tot raadhuis in te richten bleek onaanvaardbaar.

MEERSSEN. R.K. Kerk. Dit belangrijke gothische kerkgebouw is hersteld en vergroot. Er is naar gestreefd ontsiering der omgeving te voorkomen. Tijdens het werk stootte men in het westelijk kerkgedeelte op de dagkanten van een poort der voorgaande Romaansche kerk op ietwat lager niveau.

ST. MICHIELSGESTEL. De prachtige laatgotische *gemeentetoren* is gerestaureerd. Na de afbraak der R.K. Kerk vereischte namelijk de toestand aan de oostzijde voorziening en ook de fundeering moest noodig versterkt worden.

MIDDELBEERS. *Voorm. R.K. Kerk.* Behoud van dit schilderachtig gelegen 15de eeuwsche gebouw, dat reeds tien jaar leeg staat, is in zicht gekomen door de voorgenomen inrichting tot raadhuis.

MIDDELBURG. *Abdij.* Het wetsontwerp tot onteigening van het hotel „de Abdij” is door de Staten-Generaal aangenomen, ondanks protesten van velen, die in de verdwijning daarvan het verlies van een bijzondere attractie zagen. Aan den anderen kant is nu echter, door de vererving van dit laatste particuliere gedeelte, het lot van het Abdij-complex geheel in veilige handen gelegd. Het voor een paar jaar door het Rijk aangekochte vervallen notaris-huis naast het hotel wordt vervangen door een passend nieuw gebouw, bestemd voor den Rijksgebouwendienst en het archief der provincie.

MONNIKENDAM. *Doelenhotel.* De verbouwing tot burgemeesterswoning heeft op zeer geslaagde wijze haar beslag gekregen.

— *Kerkstraat 21.* De eigenaar is er toe bewogen af te zien van schendende veranderingen en dit charmante 17de eeuwsche huisje op behoorlijke wijze te laten herstellen.

NAALDWIJK. De *Hervormde Pastorie*, vlak naast de kerk gelegen, is thans ook gerestaureerd, waardoor het fraaie dorpsplein nog aan aanzien heeft gewonnen.

NAARDEN. *Omuwalling.* De fameuze kostbare doorbraak, die ten doel had het stadje een even grootscheepsche als onnoodige verbinding te geven met den nieuwen rijksweg er om heen en de villakwartieren, is een feit geworden. Ze is uitgevoerd naar een ontwerp van den architect W. M. Dudok, aangezien tusschen het Gemeentebestuur eenerzijds en Menno van Coehoorn met Monumentenzorg anderzijds geen overeenstemming kon worden verkregen. Het blijkt nu echter, dat de Waterstaat er weinig voor gevoelt den tot een autostrada geworden rijksweg te laten kruisen door den geprojecteerden dwarsweg, daar zulks bezwaar voor het verkeer zal opleveren.

De beide monniken op den westbeer van het bastion Oud-Molen zijn hersteld; in een hiervan is de marmeren gedenksteen van den herbouw der vesting d.d. 1 April 1676 aangebracht.

— *Groote Kerk.* Bij de restauratieplannen is afgezien van historisch en architectonisch weinig aanbevelenswaardige wijzigingen van het inwendige om liturgische redenen, die o.a. verplaatsing van het vermaarde koorhek zouden ingesloten hebben.

NIEUWKOOP. Het *vroegere raadhuisje* is nu eindelijk op bevreemdende wijze hersteld en ingericht tot feestzaal, spreekkamer e.d.

NIEUW-LOOSDRECHT. *Sypetoren.* De restauratie van den 15de eeuwschen toren der N. H. Kerk heeft kunnen plaatsvinden ondanks weigering van subsidie door de Provincie.

OENKERK. *Toren N. H. Kerk.* De benedenruimte is ingericht tot een soort mausoleum, waarin de fraaie zerken der families Van Eysinga en Van Heemstra voor hun rekening op keurige wijze zijn opgesteld.

OLDEKERK. De bouwvallige *Klokkestoel* op het kerkhof wordt herbouwd en ter bewaring van het hout met creosoot behandeld op kosten van de directie der Utrechtsche asphaltfabriek, vervaardigster van het genoemde product.

OOLTGENSPLAAT. *Raadhuis.* De restauratie, waartoe het Gemeentebestuur reeds lang gaarne wilde overgaan, is thans zoo goed als voltooid.

OORSCHOT. Het *Raadhuis* is in restauratie.

OOSTERHOUT. Het *Huis Limburg*, het voornaamste der z.g. „Slotjes” is overgegaan aan de Gemeente, die dit na vertrek der bewoners zal doen verbouwen tot raadhuis.

OOSTERLAND. *N. H. Kerk.* Aan het tufsteenen gebouw uit de 11de eeuw zijn de noodige herstellingen uitgevoerd.

OOSTZAAN. *N. H. Kerk.* De restauratie is in vollen gang.

OUD-BEIERLAND. *Raadhuis.* Ten slotte is men overgegaan tot herstelling en vergroting. Na ontleistering bleek het oude muurwerk — aan de voorzijde kleurige roode baksteen met zandsteenen banden, overigens IJselsteen met roode boogblokken — zeer gehavend en de top reeds vroeger vernieuwd. Noodgedwongen moest daarom worden overgegaan tot een omklamping der muren met zooveel mogelijk passende oude steen.

— *Huis a. d. Langeweg.* Door tusschenkomst der Zuidhollandsche Monumentencommissie is een bijzonder charmant huis uit 1617 — tusschending tusschen boerderij en jachthuis — weer van een rieten dak en niet van een zinken afdekking voorzien.

OUDEWATER. De *Waag* is hoofdzakelijk voor rekening der Gemeente in den ouden vorm teruggebracht en wordt oudheidkamer.

— *Roodezand 178*, een merkwaardige 17de eeuwsche gevel is gesloopt ondanks alle gedane moeite om den eigenaar tot herstelling te bewegen.

— *Noorderkerkstraat 277*, een trapegeveltje van het streektype, is opgeknapt.

PIJNACKER. „*Scheeve*” toren. Het plan om verdere verzakking te voorkomen is vastgesteld en financieel geregeld.

RENEN. *N. H. Kerk en toren.* De torenrestauratie maakt na aanvankelijke tegenslagen goede vorderingen; die van de kerk ligt stil door gebrek aan middelen.

ROTTERDAM. *N. H. Kerk te Delfshaven*. De constructieve gebreken zijn verholpen en het inwendige is in aantrekkelijker staat gebracht.

— *Delftsche Poort*. Binnenkort wordt begonnen met de verplaatsing naar den kop van Delftsche vaart en Haagsche veer. Het behoeft geen betoog, dat dit ter beheersching van een groote ruimte geconcipeerde bouwwerk in de nieuwe omgeving, ingeklemd als het daar zal zijn, nooit zóó zal kunnen spreken als vroeger. Het voortbestaan van dit unieke monument verdient niettemin ook in deze omstandigheden warme instemming.

— De *Marinierskazerne*, eertijds tuighuis der Admiraliteit, wordt als zoodanig verlaten, doch blijft bestaan, daar het Rijk dit monument niet ter slooping aan de Gemeente Rotterdam wilde overdragen.

— *Gemeenlandshuis van Schieland* (gewezen museum Boymans). Bij de onderhanden voorbereiding der restauratie blijkt de zandsteen voorgevel vrij intact, doch de overige gevels na den brand in 1864 zeer gewijzigd te zijn. Verdere ontleistering zal moeten toonen, wat behalve de façade nog van het gebouw te behouden is.

— *St. Laurenstoren*. De werkzaamheden zijn voorloopig stopgezet, daar de beschikbare credieten uitgeput waren.

— *Burgerweeshuis*. Regenten willen een nieuwe behuizing aan de buitenzijde der stad stichten, waardoor het vraagstuk van het behoud van dit grootsche 17/18de eeuwsche complex acuut is geworden.

— *Boompjes 77/81*. De statige façade van dezen hoofdzetel der Rotterdamsche bankvereeniging is ter eere van het 75-jarig jubileum zorgvuldig hersteld.

— *Nieuwe Haven 89*. De onderpui van dit belangrijke koopmanshuis uit het begin der 18de eeuw is op zoo weinig mogelijk storende manier gewijzigd.

SCHIEDAM. *Stadhuis*. Het bordes is in beteren staat vernieuwd, in aansluiting waaraan de gevelvensters een juistere roede-indeeling kregen.

— *St. Jacobsgasthuis*. De rechtereugle van het door jeugdige werkloozen herstelde gebouw zal worden ingericht voor het museum, dat thans gebrekkig gehuisvest is op de verdieping van den ouden Doelen.

— *Korte Dam 11*, een aardige ingezwenkte halsgevel in de blikrichting naar het stadhuis, is gesloopt.

SCHOONHOVEN. *Lopikerstraat 13*, de eenige 16de eeuwsche gevel ter plaatse, is hersteld naar aanleiding van een onvermijdelijke verbouwing der benedenverdieping.

— *Koestraat 68*, een ingezwenkte halsgevel uit 1776, is beneden zoo goed als doenlijk verbouwd.

SITTARD. *Plackstraat 32*. De Gemeente wil den gevel laten herstellen van dit in 1937 als museum van „Het Land van Sittard” ingerichte „Jacob Kritzaedthuis”, die na ontleistering zeer de moeite waard bleek te zijn.

SNEEK. De *Waterpoort* werd bedreigd door hoogst ernstige verzakkingen, wat verholpen is door een opvangring binnen ringen van betonpalen. Na afloop van de versteving der grondslagen komt de eigenlijke restauratie aan de orde.

STEDUM. *N. H. Kerk*. De restauratie is ongeveer gereed. Niet alleen is de bekapping vernieuwd, doch ook zijn de storende toevoegingen der vorige restauratie in 1877/78 verwijderd. De gewelfschilderingen zijn door den sierschilder Gerhard Jansen in beteren staat gebracht. Aan de oostzijde der dwarsarmen kwamen de grondslagen van twee halfronde uitbouwen voor den dag; aanvankelijk stonden hier echter, — of moet althans het plan hebben bestaan — tot den aanleg van rechthoekige kapellen.

STRIJEN. *N.H. Kerk*. De restauratie is ongeveer gereed.

THOLEN. *Dalemstraat 21*, een zeldzaam laatgothisch huis met interessanten gevel, wordt afgebroken. Aanbieding van subsidie voor het herstel mocht niet baten.

UTRECHT. *H. Kruiskapel*. Bij de opgravingen op het Domein kwamen de waarschijnlijk 10de eeuwsche grondslagen dezer kruisvormige tufsteen kapel voor den dag, die geen andere moet zijn dan de St. Maartenskerk van bisschop Balderik.

— De *Janskerk* wordt wegens gebleken bouwvalligheid voorloopig gesloten. Een restauratieplan wordt voorbereid.

— De *Geertekerk* vervalt, daar men geen kosten voor dit leegstaande gebouw wil maken. Belangstellende gemeentelieden hebben f 12.600 voor het herstel bijeengebracht, waarvoor intusschen het vinden van een passende bestemming de noodzakelijke voorwaarde moet zijn. Verdwijning zou ook om de ligging aan den Singel zeer te betreuren vallen.

VENLO. De *Minderbroederskerk* uit 1617, sinds de opheffing van het klooster in 1797 kazerne en magazijn, wordt met behulp van werkloozen op overheidskosten gerestaureerd, en zal nadien aan een parochie als kerk worden overgedragen.

— *Jodenstraat 30/2*, het laatgothische z.g. Romerhuis, eigendom van „Hendrick de Keyser, wordt gerestaureerd in overleg met Monumentenzorg.

VERE. Het *huisje a/d Markt*, aan de overzijde der steeg naast het raadhuis, is door den eigenaar op grond van een oude prent en vooral in den zijgevel nog bewaarde aanwijingen in den oorspronkelijken staat teruggebracht.

VIANEN. *Lektoren*. Nu de ongewenschte woning er uit is, wil de Gemeente hier de oudheidkamer onderbrengen.

VLIELAND. Het hoogst schilderachtige *Diaconiehuys* zal gerestaureerd worden.

VUCHT. De prachtige laatgothische toren zal worden hersteld. Op de verdieping boven de benedenruimte komt dan de oudheidkamer.

WEZEPE. *N. H. Kerk*. De zeer wenschelijke herstellingen worden verricht.

WORKUM. *N. H. Kerk*. De restauratie van dit hoogst belangrijke doch zeer vervallen gebouw zal dank zij de inschakeling van het Werkfonds binnenkort een aanvang kunnen nemen.

— *Noordeinde 29*. Slooping en daarmee ook ontsiering van het naastgelegen huis van „Hendrick de Keyser” is voorkomen. In de benedenvoorkamer kwamen opmerkelijke behangschilderingen voor den dag, die door den restaurateur J. Traas hersteld zullen worden.

WOERDEN. Het *kasteel* (militair magazijn) kreeg een nieuwe ingangspoort.

ZIERIKZEE. De *Noorderhavenpoort* zal gerestaureerd worden.

— *R. K. Liefdegesticht a/d Oude Haven*. Getracht wordt de voorgenomen verbouwing in goede banen te leiden.

— *Meelstraat 12*. Aan den gevel van dit gothische „Tempeliershuis”, het interessantste woonhuis van het stadje, zal hopelijk alsnog het hoog noodige gedaan kunnen worden.

ZUIDBROEK. *N. H. Kerk en toren*. Door werkloozen zijn in de kerk onder de belanglooze leiding van architect J. Holthuis de gevoegde wanden van de rotte pleisterlagen ontdaan. De schilderingen en het pleisterwerk der gewelven zijn gerestaureerd door en onder toezicht van den schilder Gerhard Jansen. Met eerstgenoemde krachten is ook de vrijstaande gemeentetoren op uitstekende wijze van de cement-huid ontdaan en waar noodig hersteld.

ZUTFEN. De gerestaureerde *Broederkerk* is ingewijd. De blootgekomen gewelvschilderingen, fraai rankenwerk en door schildhouders gedragen familiewapens, zijn door den schilder Gerhard Jansen hersteld.

— *Groenmarkt 5/7*. Er is een herstellingsplan gemaakt voor de gevels uit 1629/31.

— *Zaadmarkt 109*. Dit belangrijke, grotendeels laatgothische complex, vlak bij den Drogenapstoren, zal volledig gerestaureerd worden, dank zij medewerking van ingezetenen.

ZWOLLE. *Diezerpoortenplas 1/3*. Het Gemeentebestuur is ondanks de pogingen tot behoud bij het voornemen tot slooping om verkeersredenen gebleven.

— *Diezerstraat 3*, een halsgevel uit 1737 met gewijzigde benedenverdieping, is hersteld, waarbij een nieuwe pui werd aangebracht.

M. D. OZINGA

BOEKBESPREKINGEN

J. Verheul Dzn., *Oude boerenhofsteden in Zuidholland, tweede herziene en vermeerderde druk*. Uitgave N.V. Drukkers- en Uitgeversbedrijf Stemerding & Co, Rotterdam 1937.

De lezers van het Oudheidkundig Jaarboek kennen de onvermoeide pogingen van den heer Verheul om belangstelling te wekken voor de waardevolle overblijfselen der oude landelijke bouwkunst in de provincie Zuidholland, en daardoor bij te dragen tot hun behoud.

Het is een verblijvend verschijnsel, dat de eerste druk van het bovenstaande werkje uitverkocht was geraakt, terwijl de vraag aanhield. Wij verheugen ons hierover te meer, omdat de schrijver het niet bij een ongewijzigden herdruk heeft gelaten.

Bij de eerste editie werden de autotypiën naar aquarellen van den schrijver voorafgegaan door een inleiding over den Nederlandschen boerderijbouw, voornamelijk op grond der bekende publicaties van Prof. Gallé en Uilkema, en een aantal oorspronkelijke opmerkingen over de eigenaardigheden der Zuidhollandsche boerderijen. Nu blijven populaire algemeene beschouwingen over dit onderwerp licht onbevredigend, omdat het ontstaan en de geschiedenis der onderscheidene boerderij-typen nog geenszins definitief is vastgesteld. Voor Friesland zijn wij nog het beste ingelicht, behalve door het boek van K. Uilkema, vooral door de studies van Dr. O. Postma. Toch kon bijvoorbeeld Ir. J. Wit-

teveen onlangs een oude Friesche boerderij voor gemengd bedrijf ten tooneele voeren, welker indeeling niet strookte met de tot dusverre aangegeven schema's. (Vgl. Protestantische [Technische, economische, huishoudelijke] Gids, 3de Jrg., 1937, No. 33, blz. 13/7 en No. 34, blz. 21/3). Het lijkt daarom zeer verstandig, dat de heer Verheul niet het algemeene doch het speciaal ter zake doende deel van den tekst aanzienlijk heeft uitgebreid.

De inleiding is ten naastebij onveranderd gebleven, doch de met vier stuks vermeerderde platen worden vergezeld door zeer welkome uitvoerige toelichtingen. Het is aldus voor den belangstellende ook mogelijk dikwijls zeer verscholen liggende boerderijen te vinden..... voor het te laat is!

Sinds de eerste samenstelling namelijk van het werkje in kwestie verdwenen ettelijke steeën; dit woord, en niet „plaatzen” zooals in Friesland en Groningen of de boekenterm „hoeven” is de op het platteland van Zuidholland gangbare term. Ook het unieke complex aan den prachtigen Roozandschen of Hoogendijk zal met nabijgelegen soortgenooten weldra tot het verleden behooren. Er komt daar een haven van een groot internationaal concern, tegen welker belang voor Rotterdam factoren als landelijke schoonheid en dergelijke niet het minste gewicht in de schaal leggen. Wij moeten daarin berusten, doch mogen verlangen, dat de laatste wordt gespaard, waar zulks wèl mogelijk is. Den ter

plaatse bekende zal het genoeg doen te vernemen, dat naar verwachting de gemeente Rotterdam het op den omslag van des heeren Verheul's boekje afgebeelde „Vreelust" in den polder Oud-Mathenesse vlak bij het begin van den weg naar Schiedam niet zal sloopen, doch voor een ander geschikt doel inrichten.

Bij deze tweede uitgave is dus onzes inziens de inhoud van het werkje over de Zuidhollandsche hofsteden er sterk om voortuitgegaan. De typografische verzorging staat echter ditmaal ten achter bij de eerste, door W. L. en J. Brusse's Uitg. Mij verzorgde uitgave.

M. D. OZINGA.

Karl Wilczek. Katalog der Graf Czernin'schen Gemäldegalerie in Wien. Mit 41 Abbildungen. Kunstverlag Wolfsum, Wien 1936.

Wetenschappelijk bewerkte catalogi van schilderijmusea behoren tot de werken, die dagelijks door de kunsthistorici ter hand genomen plegen te worden. Zodoende vormt elke nieuw verschenen catalogus een verrijking, die niet alleen door den bezoeker van het desbetreffend museum, maar ook daarbuiten gaarne geraadpleegd wordt. Een model in dit opzicht is de catalogus, die indertijd door Robert Eigenberger van de Akademie te Weenen is samengesteld. Alhoewel veel minder uitvoerig, is ook het werk van Karl Wilczek met vreugde te begroeten.

Wie terwille van het beroemde „atelier van den schilder" van Vermeer de Galerie Czernin te Weenen bezocht, zal zich wellicht de zalen herinneren, waarvan de wanden van boven tot onder met schilderijen behangen zijn. De collectie is door deze omstandigheid bijzonder onoverzichtelijk en eerst de catalogus van Wilczek vermag een indruk te geven van al het schoons, dat er buiten den onvolprezen Vermeer nog te zien valt.

De stichter van de verzameling, zooals wij haar thans kennen, is Graaf Johann Rudolf Czernin von Chudenitz (1757—1845), een fijn ontwikkeld aristocraat, die een groote voorliefde bezat voor al hetgeen schilderkunst, literatuur en theater betref. Hij had, zooals de schrijver in zijn inleiding mededeelt, een persoonlijken smaak, die zich niet naar de toenmalige mode richtte. Zoo hield hij eens als president van de Akademie voor beeldende kunsten te Weenen een redevoering, waarin duidelijk naar voren kwam, hoe scherp hij de sentimenteete historieschildering en de kunst der Nazareners veroordeelde. Het merkwaardige nu is, dat afgezien nog van den exceptioneelen Vermeer, de Hollandsche zeventiende eeuwse meesters verreweg het best vertegenwoordigd zijn. De belangrijkste stukken zijn dan ook reeds door wijlen Dr. C. Hofstede de Groot in zijn bekende uitgave van Smith's Catalogue raisonné opgenomen.

Van Rembrandt is er een vroeg portret van zijn moeder, met biddende handen. Blijkbaar werd de kunstenaar hier het meest geboeid door de rimpelige huid van het model. Hier door, alsook door den geheel ingevallen mond, gaf Rembrandt zijn moeder waarschijnlijk een ouder aanzien dan met de werkelijkheid overeen kwam: de jonge kunstenaar voelde zich onweerstaanbaar aangetrokken tot den mysterieuzen ouderdom, zonder evenwel daarvan de geheimen te doorgronden, zooals het hem in zijn rijpe werk gegeven is. Ook in de lichtwerking bespeurt men, dat Rembrandt zich nog niet heeft weten los te maken van het moer in zijn atelier

en eerst later komt de schilder tot de vrije visie, die belangrijk is voor alle tijden.

Van de verschillende onderwerpen is dat van het Hollandsche landschap het ruimst vertegenwoordigd. Behalve drie landschappen van Ruisdael in diens gewonen trant is er van hem een schilderij, dat een stormachtige zee uitbeeldt. Albert Cuyp kan men in een vroeg — en in een rijp werk leeren kennen. Dan volgen Vermeer van Haarlem, Pieter Molijn, Allart van Everdingen, Jan Both en Frederik de Moucheron. Van de boerenschilders vermelden wij Brouwer en Ostade, terwijl Dou en Netscher het „beschaafde" genre vertegenwoordigen, waarbij zich tot slot de stillevenschilders (De Heem, Van Huysum) aansluiten.

Van de buitenlandsche scholen vindt men hier ook een aantal belangrijke voorbeelden, die elk eenigszins op zichzelf staan. Van groot belang is een mansportret van Albrecht Dürer, dat door vakkundige behandeling bijzonder gewonnen heeft. Is „De Doop van Christus" zóó zwak van uitvoering, dat een toeschrijving aan Nicolaas Poussin op zijn minst genomen twijfelachtig is, het heroïsche landschap van zijn zwager Gaspar Dughet behoort daarentegen tot het allermooiste, wat wij van dezen kunstenaar kennen. Het diepe, warme koloriet en de aantrekkelijke compositie maken dit landschap inderdaad tot een meesterwerk. Historisch interessante Fransche schilderijen zijn voorts het portret van den bekenden Vlaamschen beeldhouwer François Duquesnoy door den zeldzamen schilder Jacques Blanchard en het musiceerend gezelschap van Valentin de Boulogne.

De parel van de collectie Italianen is het wel eens betwijfelde, maar o.i. terecht aan Titiaan toegeschreven portret van doge Andrea Gritti. Het wegens het onderwerp opmerkelijke schilderij met krakeelende mannen houden wij voor een anonieme, geschilderde copie naar de prent van Francesco Villamena. Wilczek gelooft aan een uitvoering door Villamena zelf; wij vermoeden daarentegen hier met een dergelijke situatie te doen te hebben, als het geval is met de „schilderijen" van Callot en Bosse.

Met deze enkele grepen uit de verzameling Czernin meenen wij te kunnen volstaan. Karl Wilczek licht over talrijke bijzonderheden in, hierbij steunend op het pionierswerk van wijlen Dr. Theodor Frimmel. Hier en daar zou men wellicht nog grootere uitvoerigheid gewenscht hebben — de literatuuropgaven geven vaak slechts een keuze — maar laten wij niet ondankbaar zijn voor dezen handigen catalogus, die stellig nieuwe vrienden van de Galerie Czernin zal weten te verwerven.

R. JUYNBOLL.

Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachleute aus Wissenschaft und Praxis herausgegeben von Prof. Dr. Otto Schmitt. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1937. Band I (A. Baubetrieb) X und 764 Seiten mit über 1250 Abbildungen, Lex. — 8°.

Met onverzwakte belangstelling zijn wij de publicatie blijven volgen van dit in het Oudheidkundig Jaarboek van 1935 omstandig aangekondigde werk, dat haast te gedegen specialistenarbeid beteekent om den term encyclopaedie te gebruiken. Gaarne grijpen wij daarom de voltooiing van het eerste deel en van afl. 1 van het volgende aan om er nogmaals de aandacht op te vestigen.

De opmerking is gemaakt, dat de afwerking slechts half zoo snel gaat als in uitzicht werd gesteld en de omvang zal blijken de voorgenomen \pm vijftig afleveringen te overschrijden. Wij achten die bezwaren echter niet van overgroot belang: het gebodene doet geenszins naar groote beperking in de toekomst verlangen en beëindiging binnen afzienbaren tijd valt ook bij den huidige gang van zaken te verwachten. Ook leverden de eerste letters van het alfabet bijzonder veel stof.

Het is haast overbodig te zeggen, hoe ook in de nieuwe afleveringen niet alleen de meest onderscheiden kunsthistorici maar ook talrijke belangstellenden en studeerenden op het gebied van andere geesteswetenschappen het noodige van hun gading kunnen vinden. De theoloog bij voorbeeld zal zich speciaal interesseeren voor voorstellingen van en begrippen als Andachtsbild, Antichrist, Antlitz (Heilig-), Apokalypse, Apokryphen, Apostel, Auge Gottes, Augustiner, de cultuur-historicus stof putten uit Anatomie, Apotheke, Apotheose, Askulap, Ars moriendi, Augenglas, Babel, Bacchanal, Bad, Baum, indien dergelijke onderscheidingen al gemaakt kunnen worden. Bijzonder worden in het laatste verschenen gedeelte de architectuurhistorici bedacht door het aan de orde komen van Architektur (-bild, -modell, -plastik, -theorie, -zeichnung), Backstein (bau) en de belangrijke samenstellingen met „Bau” (-ernhaus, -hütte, -inschrift, -keramik, -ornament).

Slechts een enkele maal valt eenige onvolledigheid op, zooals de afwezigheid van een voorbeeld van ampullen uit latere perioden dan de vroeg-christelijke, of de summier behandeling van bastion. Maar er bestaat daarvoor misschien reden of aanleiding zooals de omstandigheid, dat Duitschland, in tegenstelling tot wat ten onzent het geval is, nauwelijks meer 16de—18de eeuwsche watervestingen heeft aan te wijzen.

M. D. OZINGA.

G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, Deel I en II, —'s-Gravenhage, M. Nijhoff, 1936—'38.

De redactie van het *Oudheidkundig Jaarboek* was oorspronkelijk van plan, mijn aankondiging van de eerste aflevering (in dit *Jaarboek*, V, 1936, blz. 31) te laten volgen door eenige verhandelingen over het werk van Dr. Hoogewerff. Plaatsgebrek heeft ons gedwongen, dit plan uit te stellen. Wij moeten thans met een korte bespreking volstaan.

Allereerst stellen wij vast, dat Hoogewerff aan de geschiedenis van de Noordnederlandsche schilderkunst tot den tijd omstreeks 1525 twee deelen van tezamen ten naaste bij 1200 bladzijden met niet minder dan 720 afbeeldingen heeft gewijd. Deze getallen bewijzen reeds, hoeveel arbeid is verricht en hoeveel materiaal is ter sprake gebracht. Zeer zeker is hier een woord van bewondering en van dankbaarheid op zijn plaats voor al de zorg en den speurzin, die besteed zijn om dit resultaat te bereiken. De geschiedenis van onze schilderkunst in haar oudste tijdperken is door dit werk nieuw opgebouwd, men mag wel zeggen ontdekt. Weinigen zullen hebben vermoed, dat zooveel nog was bewaard en dat men het bewaarde in een doorlopende reeks kan ordenen. Het is de groote verdienste van Dr. Hoogewerff, dit materiaal te hebben verzameld. Vooral moet men waardeering gevoelen voor de energie, die noodig is ge-

weest, dit werk tot een afsluiting te brengen en in druk uit te geven.

Overziet men het geheel van de twee deelen, die nu vóór ons liggen, dan teekenen zich al spoedig een viertal groote perioden af: een inleiding, die den tijd omvat tot het jaar 1400, een eerste bedrijf overeenkomend met de eerste helft van de 15de eeuw en een tweede bedrijf voor de tweede helft. Ten slotte een derde bedrijf, maar dit komt niet tot zijn einde, voor het begin van de 16de eeuw.

De inleiding, het ontstaan van de Nederlandsche schilderkunst en de schilderkunst van de veertiende eeuw, komt ter sprake in Hoogewerff's eerste en tweede hoofdstuk. Het Evangeliarium van Egmond, schilderijen in de Bergkerk te Deventer en te Utrecht, enkele handschriften met miniaturen, een paar paneelen, dat is alles waarover wij beschikken. Inderdaad is dit niet meer dan een inleiding, maar voldoende om ons te overtuigen, dat er in Noord-Nederland op het gebied der kunst vóór 1400 niet veel te doen was.

De overgang naar de tweede periode wordt gevormd door een korte spanne tijds in het begin van de 15de eeuw. Op eens vermeerdert het materiaal: drie geïllustreerde handschriften van het traktaat „De Tafel van der Kersten Ghelove” door Dirck van Delft, de door Nicolaas van Delft geïllustreerde Bijbel te Kopenhagen, een paar missaals en getijdenboeken, daarmede wordt reeds een opleving aangekondigd. Duidelijk blijkt het belang van de miniaturen voor de geschiedenis van de schilderkunst. Dezen overgang zou men zonder de geïllustreerde handschriften nooit zóó kunnen aantoonen.

In het eerste bedrijf van onze schilderkunst domineert Utrecht. Dat weten wij eerst sedert 1921, toen werd aangetoond, dat de groote handschriften van den Bijbel, uit den tijd omstreeks 1425 en 1430 met hun overdadige illustratie, te Utrecht zijn vervaardigd. Om die Bijbels groepeeren zich tal van andere manuscripten. Twee „meesters”, kunstenaars met een eigen karakter, teekenen zich af, de „Meester van Zweder van Culemborg” en de „Meester van Catharina van Cleef”¹⁾. Daarbij sluiten zich een paar schilderijen aan, in de Jacobskerk, in den Dom, in de Buurkerk te Utrecht, het Maria-altaar te Enschede en een enkel ander paneel. Maar nog steeds zijn het de miniaturen, die onze voorstelling van de kunst beheerschen.

Het tweede bedrijf vertoont een ander beeld. De kunst te Utrecht zet zich voort. Maar de miniatureschilders uit dezen tijd, de „Meester van de H. Barbara”, de „Meester van de H. Elisabeth”, de „Meester van Soudenbalch”, zijn belangrijker in hun groote werk. Zeer fraai zijn Hoogewerff's toeschrijvingen aan dezen laatsten Meester: de Mannaregen te Douai en de Genezing van den blinde bij Professor Kleiweg de Zwaan. Ook de jeugdwerken van den „Meester van Delft” passen in dit verband. Men ziet het: de miniaturen hebben nog beteekenis om ons den weg te wijzen in de geschiedenis der schilderkunst, maar zij beheerschen het beeld niet meer.

Belangrijker is de verplaatsing van het centrum der kunst in dezen tijd. Het blijkt niet meer te Utrecht te zijn, maar in Holland, te Haarlem, met Albert van Ouwater, de

1) De nieuwe namen, die Hoogewerff voor deze „meesters” heeft verzonnen, bevallen mij allerminst.

„Meester der Tiburtijnsche Sibylle”, Geertgen tot Sint Jans, de „Meester van de Virgo inter Virgines”. Dit zijn namen met een geheel anderen klank. Op deze wijze wordt het onderscheid met Utrecht onmiddellijk duidelijk.

Met het begin van de nieuwe eeuw komt er een andere toon in de kunst. De „Meester van Alkmaar”, de „Meester der Werken van Barmhartigheid”, Mostaert, gewelfschilderingen te Enkhuizen, Naarden, Warmhuizen, de schilderijen in de kerk te Groningen, deze kunst ademt een nieuwen geest. Het is de invloed van de Renaissance, die zich laat gevoelen. Maar bovendien, de Noordnederlandsche schilderijen beginnen het karakter van een provinciale kunst te verliezen. Lucas van Leyden kondigt zich reeds aan.

Hoogewerff's boek volgt de hier geschetste indeeling niet geheel. Waar het niet te doen was, enkele hoofdlijnen te trekken, maar al het belangrijke materiaal een plaats te geven, daar lag althans voor de monumentale schilderkunst een geografische groepeerings voor de hand. De overblijfselen van deze laatste kunst, in Gelderland, het Oversticht, de noordelijke provincies en het Sticht, gaan om die reden vooraf aan de schilderijen in handschriften en op paneelen te Utrecht. Eerst nadat de Utrechtsche schilder-

kunst der 15de eeuw geheel is besproken, komt de kunst in Holland aan de beurt.

De miniaturenkunst buiten Utrecht is in één hoofdwerk vereenigd als kloosterkunst der 15de eeuw. De Bijbel van Thomas a Kempis en de groote Bijbel uit Zwolle vindt men daar evengoed als de Delftsche miniaturen en de grisailles (die, naar mijn meening, liever tot de Utrechtsche school moeten worden gerekend). Wat meer aandacht had het door Hoogewerff indertijd ontdekte missaal van de Leidsche Begijnen verdiend, vooral omdat men er een aantal andere handschriften omheen kan groepeeren. Op die wijze krijgt een Leidsche miniaturist, wellicht Johannes Reetgelt, althans eenige physionomie. Als een laat voorbeeld van Hollandsche miniaturenkunst had het getijdenboek te Venetië zeker een afbeelding verdiend.

Men mist in deze deelen een register, een lijst der afbeeldingen en een lijst der besproken kunstwerken. Hoe moet ik, bij voorbeeld, nagaan, waar Hoogewerff het Pontificale van Sint Marie bespreekt? Maar over dit gemis mag men zich verheugen. Het bewijst immers, dat het werk zal worden voortgezet. Moge Hoogewerff de kracht en de uitgever den steun vinden om het werk ook te voltooien!

A. B.

REGISTER

Namen van Bonden, Commissies, Genootschappen, Vereenigingen enz. worden genoemd onder deze woorden; Musea zijn onder dit woord bijeengeplaatst. Niet opgenomen zijn het tabellarisch overzicht van blz. 36 en de lijst der rijkssubsidieën van blzz. 92 en 93. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden.

- Aalsmeer, Oude kerk: 91.
 Abbekerk, kerk: 54.
 Adriaansz., Cornelis: 25.
 Adrianus, St: 44.
 Aeltrudenland: 91.
 Aengelbert: 12.
 Aerschot: 60.
 Afferden: 34.
 Aken, Jacob van: 3.
 Aldenburg Bentinck: 60.
 Alfen: 35, 37.
 Alfen, van: 60.
 Alkmaar: 60, 71, 72, 82;
 - Torenburcht: 71.
 Altena: 12.
 Ambras: 55.
 Amerongen: 60, XII.
 Amersfoort, Burgerweeshuis,
 Joriskerk, Krankeleden-
 straat no. 8, St Ursula-
 klooster, Walmuur: 93.
 Ammers (Groot), toren: 96.
 Amstelveen, Korenmolen:
 93.
 Amsterdam: 23, 39; -
 Bloemgracht no. 76: 93;
 - Burgerweeshuis: 93; -
 De gulden molen: 93; -
 De kerk van Diemen: 93;
 - Gemeentearchief: 60; -
 Halvemaansteeg: 93; -
 Heerengracht no. 507:
 93; id. no. 578: 94; -
 St Catharinakerk: 93;
 Oude kerk: 3, 4, 91, 93;
 Nieuwe kerk: 93; Zuider-
 kerk: 41; - Kerkstraat no
 76: 94; - Makelaarskan-
 toor: 93; - Oude Schans
 no 37: 94; - Oudezijds
 achterburgwal no. 196:
 93; id. nos 14 en 101:
 94; - Paleis (Koninklijk):
 9, 93; - Pesthuis: 93; -
 Hekke- en Muiderpoor-
 ten: 93; - Prinsengracht
 no. 219: 94; - Rechtboom-
 sloot no. 9: 94; - Regu-
 liersgracht no. 37: 94;
 - Slijkstraat no. 16: 94;
 - Suyckerhofje (Nieuwe):
 93; - Universiteitsbiblio-
 theek: 60.
- Annarochie (St), N. H.
 kerk: 94.
 Andries (de steenhouwer):
 8.
 Andriesz., Joris: 84, 86.
 Andries, mr: 87.
 Antwerpen: 8; - O. L. Vrou-
 wekerk: 38.
 Anthonisz., Adriaen: 13, 14;
 - Pieter: 84/86.
 Antonio, A.: 13.
 Antonius, St: 15.
 Appingedam, N. H. kerk:
 94; - Solwerderstraat: 94.
 Arenacum: 34.
 Ariaensen, Daan: 25.
 Arkel, G. van: 4, 51.
 Arnhem: 15; - St Eusebius-
 kerk: 9.
 Asch: 5.
- Bacon, Nicholas: 44.
 Balder: 60.
 Balderik: 100.
 Banchem, Jan van: 87; - Jan
 Jacobsz. van: 84.
 Basart, H.: 29.
 Bataven: 33 vlg.
 Batenburg, kasteelruïne: 94.
 Bathmen, Arkelsteen: 94.
 Bedford: 40, 43.
 Beelaerts van Blockland, J.
 P.; 69: - P.: 82, 83; - W.
 A.: 7, 11, 12, 83.
 Beerstraten, A. van: 25.
 Beierland (Oud), Raadhuis,
 Huis aan de Langeweg:
 99.
 Beilen N. H. kerk en toren:
 94.
 Belonje, J.: 51, 54.
 Bentheim: 18.
 Benthem, Luder van: 86.
 Benthuizen, N.H. kerk: 94.
 Bentivoglio, Aloysius en
 Johannis: 7.
 Beresteyn, E. A. van: 23,
 26, 59, 60, 64.
 Berg, J. van den: 51.
 Bergen (L.), toren: 94.
 Bergen op Zoom, Grootte
 kerk: 89; - Luthersche
 kerk, St Catharinagesticht,
- St Margrietenklooster,
 Raadhuis: 94.
 Bergh, van den: 18, 83.
 Berkhout, Pieter (Jansz.):
 2.
 Bern: 12.
 Betuwe: 12.
 Beugen, R.K. kerk: 94.
 Beusichem: 5.
 Beverweerd: 60.
 Beyer, J. de: 90.
 Bierens de Haan, D.: 12.
 Bilderbeek, Hendrick van:
 86, 87; - Hendrick Cor-
 nelisz. van: 84; - Neelt-
 gen van: 84; - Pieter
 Henzicxsz. van: 84.
 Blaeu: 13 vlg.
 Blitterswijk, R.K. kerk: 94.
 Blockhoeven, Johan van: 2.
 Bloemen, F.: 62.
 Bloemendael, kerk: 52, 94.
 Blok, G. A. C.: 25, 31, 90.
 Blok, P. J.: 87.
 Blokzijl, Kerkstraat no. 215,
 Noorderkade nos I 8, 25,
 Zuiderkade nos 337, 362-
 365: 94.
 Blom: 22.
 Bloys van Treslong Prins,
 P. C.: 51.
 Bodde Bouman: 59.
 Bodley, Thomas: 44.
 Bogaerde, van den: 52.
 Bologna, J.; - Archiginna-
 sio: 11; - St Thomas ker-
 spel: 7.
 Bolsward: 60.
 Bommelerwaard: 12.
 Bond (Nederlandsche Oud-
 heidkundige), algemeene
 vergadering: 26; - jaar-
 vergadering: 59 (Heem-
 schut): 96.
 Boomkamp: 54.
 Borne, N. H. kerk: 93.
 Braat: 69, 71, 73, 83.
 Breda: 8; Haagdijk nos 74,
 76, 78: 94; Poortje Oude
 Vest: 93.
 Brederode: 76.
 Brederode, Reinout van: 1.
 Bremen: 86.
- Brielle, Hotel De Nymph:
 95.
 Brixen: 55, 57.
 Broek in Waterland: 52.
 Brouwershaven, N. H. kerk:
 95.
 Brummer, N. H. kerk, to-
 ren: 95.
 Brunsting, H.: 61.
 Brussel: 38, 82; - Bibliothè-
 que royale: 59.
 Bruyn, A. G. de: 83.
 Bruyne, P. de: 11.
 Buchell, A. van: 4.
 Buiksloot, kerk: 52.
 Buren: 4 vlg, 60; - Dijk-
 huis: 5; - Gerfkamer: 5;
 - grafkamer (graaflijke):
 6; - St Jacobsgasthuis: 6;
 - Kasteel: 7, II; St Lam-
 bertuskerk: 5, I; - poorten:
 5, 6, I; - Raadhuis: 5, 6;
 - Roode Helstraat, Soeten-
 dael, Voorstraat: 6; -
 Waag: 5; - Weeshuis: 5,
 6, XII.
 Buren, Alard van: 5; - Flo-
 ris van: 6; - Frederik van:
 6; - Maximiliaan van: 6;
 - Otto van: 4; - Willem
 van: 4.
 Buschmann, P.: 38, 40.
 Buutmalsen: 5.
 Byvanck, A. W.: 55, 58,
 (initialen:) 61, 62, 104.
- Cambridge, Bijbel: 56, 58.
 Carcy: 44.
 Carrati: 11.
 Castra Herculis: 34.
 Catharina (St) van Alexan-
 drië: 17.
 Caumont: 68.
 Cerealis: 34.
 Chauken: 33.
 Civilis: 33.
 Cle-Brouwer, La: 25.
 Cock, Jan Wellens de: 15.
 Coenen, Gerrit: 22, 23.
 Coeverden, Pieter van: 22.
 Commersteyn: 5.
 Commissie (Provinciale Gel-
 dersche Archaeologische):

- 9; - (Provinciale Groninger Archaeologische): 94; - (Zuidhollandsche Monumenten-): 96, 99.
 Copes: 23.
 Corbulo: 35.
 Cornelisz., Adriaen: 18; - Claes: 85; - Hendrick: 84.
 Cornwallis, Thomas: 44.
 Cray: 5; - Rutgert: 88.
 Culemborg: 5, 60; - Raadhuis, Tollenstraat A 158: XII.
 Culemborg, Zweder van: 55 vlg.
 Danckertsz., Cornelis: 87.
 Darmstadt: 10.
 Dehio, G.: 11.
 Delen, A. J. J.: 29.
 Delfshaven, N. H. kerk: 100.
 Delft: 22; - Hofje van Graswinckel: 95; - Nieuwe kerk en toren: 95; Oude kerk: 41, 64, 95; - Raadhuis: 95; - Wijnhaven no 20: 95.
 Delft, Nicolaas: 50.
 Denis: 55.
 Deventer, St Lebuïnuskerk: 9.
 Deventer, Jacob van: 13.
 Diest: 60.
 Diever, Schuttenhuis: 93.
 Dingemans: 60.
 Doesburg, Raadhuis: 95.
 Dokkum, Raadhuis: 95.
 Domeinarchief (Nassausch): 88.
 Doornenburg, kasteel: 95.
 Dordrecht: 22, 66; - Groote of O. L. Vrouwenkerk: 9, 93, 95; koorbanken aldaar: 17.
 Dorestad: 12.
 Drempt, toren: 95.
 Driebergen, Hardenbroek: 95.
 Dresden: 10.
 Drusus: 33.
 Druten: 34.
 Dryfhoudt: 24.
 Dryfhout, Bartholomeus: 32.
 Dubbelden, Jacob Dirxzen: 84.
 Dubroeuq, Jacques: 39.
 Düsseldorf: 57.
 Duitschland: 7.
 Dussen, Jacob van der: 40, 41.
 Ebeling, H. J. M.: 19, 25.
 Eck van Panthaleon, Maria Françoise van: 17.
 Edam: 2; - kerk: 50; Kleine kerkstraat no 41: 93.
 Eeghen, C. P. van: 60.
 Eelde, Raadhuis: 95.
 Eenigenburg: 72.
 Eersel, R. K. kerk: 95.
 Egmond, Anna van: 4, 6; - Arend van: 75, 81; - Arnold van: 4, 83; - Berwout van: 69, 71; - Floris van: 4, 7, 8; - Frederik van: 4; - Gerard van: 82; - Jan van: 72, 74, 76, 79, 81, 82; - Lamoraal van: 76, 82; - Maximiliaan van: 4, 7; - Sabina van: 82; - Willem van: 71; - Wouter van: 69, 72, 81.
 Egmond aan den Hoef: 65 vlg. - kerk: 51; - slot: XIII, XIV.
 Eibergen, toren: 93.
 Eigelshoven, voormalige R. K. kerk, De Laethof: 95.
 Elferink: 30.
 Elseviers [Maandschrift]: 90.
 Elven, J. van: 65.
 Elven, van: 74, 82.
 Engeland: 12.
 Engelen, C.: 30.
 Engelen, E. van: 4.
 Engelsman, Jan Merisz.: 51; - Jan Merist: 52.
 Enkhuizen: 17, 60; - Bocht no 15; - Drommedaris: 95; - St Gummaruskerk: 9; - Westerstraat no 84: 95.
 Enscht, toren: 93, 95.
 Erichem: 5.
 Evers, Willem: 18.
 Everts, J.: 25.
 Ewald: 7.
 Ewijk: 96.
 Eyck, Jan van: 57.
 Eys, R. K. kerk: 93.
 Eysinga, van: 99.
 Fantuzzi, Octavius: 7.
 Favre, Titus: 32.
 Flipo, Vincent: 83.
 Floris V: 71, 72, 81.
 Floris, Cornelis: 39.
 Focanus: 32.
 Forrer, R.: 83.
 Franeker, Voorstraat no. 19: 96.
 Frankrijk: 73.
 Frederik I: 13.
 Frederiksborg: 43.
 Fredericksz., Cornelis: 2, 3, 4, 18; - Adriaen: 5, 6.
 Frederiks, J. G.: 91.
 Freiburg, St Marienkirche: 8.
 Gaasterland, huis Rijs: 96.
 Gachard: 11.
 Gallé: 101.
 Gallië: 33 vlg.
 Gans: 23.
 Geertruid (Sint), R. K. kerk: 96.
 Gelder, H. E. van: 31.
 Gelre: 5, 12.
 Gemblours, Sigibert van: 12.
 Germanië 33 vlg.
 Geus, Commer de: 83.
 Geymüller, H. von: 11.
 Ghein, Peter van den: 11.
 Gids, de: 40.
 Giffen, E. A. van: 60.
 Ginniken, N. H. kerk: 96.
 Glasz, P. J.: 51/53.
 Glummer, Johannes: 15.
 Goes, Gothisch Huis: 96.
 Goethgebuer, P. J.: 89, XVIII.
 Gogh, Pieter van: 23, 24.
 Goossens, W.: 62.
 Gorinchem, Burgstraat no 30, toren: 96.
 Gottlieb, Th.: 58.
 Gouda (Ter Goude): 87; - Agnietenkapel, St Catharinagasthuis, De Moriaen: 96; - St Janskerk: 3; - Nieuwe Haven, Westhaven no 13: 96.
 Gouda, Cornelis van: 15, 16.
 Goujon, Jean: 39.
 Gouthoeven, Wouter van: 75, 76, 83.
 Gouw, J. ter: 11.
 Graeff, Johan de: 88.
 Grafdijk: 52.
 Graswinckel, D. P. M. (initialen): 64.
 Grave: 8.
 Gravenhage ('s), Academie van Beeldende kunsten: 30; - St Jacobskerk: 3, 4; - Kloosterkerk: 3; - Nieuwe kerk: 32.
 Gravenzande ('s), De Binckhorst, Dijkerwaal: 96.
 Gravesande ('s): 23; - Arentvan: 32, 84.
 Greef, de: 89.
 Grensbewaking: 33 vlg.
 Grinnes: 34.
 Groenlo, N. H. kerk: 96.
 Groet, kerk: 84.
 Groningen, Doofstommeninstituut: 93, 96; - Martintoren, Prinsenhof: 96.
 Grootschermer, Raadhuis, Rechthuisje: 96.
 Grosthuizen: 54.
 Guido, bisschop van Utrecht: 15.
 Gulik: 7, 10; - Willem V hertog van: 7.
 Haagen, J. K. van der: 29.
 Haaksma Wagenaar, T.: 26.
 Haamstede, N. H. kerk: 93.
 Haarlem: 23; - Bakenessergracht: 96; - Groote of St Bavo kerk: 2, 25, 53; St Janskerk: 93; Magdalena-kapel: 97; - Raadhuis: 97.
 Haen, A. de: 13.
 Haersolte van Heeckeren van Enghuizen, bsse van: 60.
 Hal, N. H. kerk: 97.
 Hantumhuizen, N. H. kerk: 97.
 Hazerswoude, N. H. kerk: 97.
 Hardenberg: 60.
 Hazewinkel, H. C.: 60.
 Hedicke, R.: 43.
 Hedikhuizen, toren: 97.
 Heemse, N. H. kerk: 93; - toren: 97.
 Heemskerck, kasteel Oud Haerlem: 97; - kerk: 51.
 Heemstede, kerk: 51.
 Heemstra, van: 99.
 Heeswijk: 52, 94.
 Heisterbach, Cesarius van: 12.
 Henrick (steenbakker): 2.
 Hensbroek, kerk: 54.
 Herbertsz., Allart: 2.
 Herk, Cornelis van: 83.
 Hermann, H. J.: 58.
 Hermansz., Anthonis: 2.
 Hertogenbosch ('s), de Gaf-fel: 19; - Hinthamerstraat no 55: 97; - St Janskerk: 38 vlg; oxaal: VII/IX; - St Nicolaas: 19; - refugie abdij St Geertruid: 97; Stadhuis: 19 vlg, VI.
 Hessen-Cassel, Maria Louise van: 89.
 Heuff, J. A.-Azn: 11.
 Heukelom, G. W. van: 96.

- Heusden:** 12; - kerkhofhek: 93; - wallen: 97.
Hezenmans, J. C. A.: 43.
Hindeloopen, gebouw Irene: 97.
Hoef(den): 65.
Hoensbroek, kasteel: 97.
Hoeven, voorm. R. K. kerk: 97.
Hofdijk: 66, 72.
Hofkamp, W. C. A.: 4.
Hofstede de Groot, C.: 51.
Hohenlohe, Maria van: 6.
Holland (Oud): 44, 51, 52.
Hollis, George: 41, 44.
Holsteyn, P.: 53.
Holter, Kurt: 55.
Holthuis, J.: 101.
Holwerda: 33, 35.
Hooch, Lambert de: 18.
Hoogewerff, G. J.: 103.
Hoorn: 2, 4, 50; - *Kuil* no. 32, *Latijnsche School* (poortje): 97.
Hoorn, G. van: 28, 61.
Horstink: 82.
Hout, Jan van: 85.
Hovaeus: 71, 72.
Huizinge, N. H. kerk: 97.
Hunerberg: 34 vlg.
Huygens, Constantijn: 88.

Ilpendam, Kerk: 53.
Innsbruck: 58; - *Hofburg:* 55.
Instituut (Biologisch Archaeologisch - te Groningen): 98; - (Stad en Landschap van Zuid Holland): 96.

Jacoba (van Beyerens): 81.
Jahn: 83.
Jansen, Bernard: 41; - *Gerhard:* 94, 100, 101.
Janson, zie Johnson.
Jeremiasz, Claes: 23; - zie ook op: *Persoons.*
Jeronimus, Claes: 25.
Johannes de evangelist: 40.
Johnson, Nicholas: 40.
Jonge, C. H. de: 63.
Jonge van Ellemeet, B. M. de: 52.
Juynboll, R.: 102.

Kalf, J.: 11, 27.
Kampen, Bethlehemsvergadering: 93; - *Broederspoort:* 97.
Karel V: 7, 39, 82.

Katwijk: 36, 37.
Kerkmeyer, J. C.: 50.
Kessel, W. van: 14.
Kessen, A.: 63.
Kesteren: 35/37.
Keulen: 12.
Key, Lieven de: 85, 86.
Keyser, Hendrick de: 39; - *Architectura Moderna:* 43; - *Maria de:* 43; - *Pieter de:* 87.
Kleef: 33.
Kloot Meyburg, H. van der: 28, 44.
Knappert, H. E.: 25.
Kok, A. A.: 60.
Kollar, A. F.: 55.
Koningin Moeder: 90.
Koog aan de Zaan: De Bijenkorf, Dubbele Buurt nos 4, 10; Lage Dijk nos 4, 20: 97.
Korne: 5.
Koudekerk: 37.
Krimpen aan de Lek, N. H. kerk: 97.
Krommenie: 54.
Kroon, F.: 33.
Kuik: 37; - *Romaansche kerk:* 97.
Kuile, E. H. ter: 3, 4, 49, 68, 82, 83.
Kruyff, C. de: XVIII.
Kruyser, C. J. de: 25.
Kuilenburg, Binnenpoort, Raadhuis: 98; - zie ook op *Culemborg.*
Kunst (Onze): 40, 44.

Labouchère, G. C.: 1, 5, 7, 11, 27, 60.
Lairesse: 90.
Lambeeck, Peter: 55.
Lambert, Ghisbert: 12.
Lange van Wijngaarden, C. J. de: 4.
Lannoy, Françoise de: 6.
Lantschadenhoff: 23, 24.
Lau, Fr.: 11.
Law, John: 40, 44.
Leclercq, R.: 29.
Leek (De), Pulvertoren: 98.
Leerdam: 4, 9.
Leeuwarden, Beursgebouw, Doelenstraat no 7, Manege (Stadhouderlijke), Nieuwestad nos 49, 61: 98; - *Oldenhove:* 3, 4.
Leeuwen, A. van: 17; - *J. D. van:* 15.
Leiden: 22; - *gasthuizen:*

- Cecilia:** 98; *St Jacobs:* 85; - *'s Gravenstein:* 98; - *Heerengracht no 16:* 93, 98; - *hofjes:* *St. Anna:* 98; - *kerken:* *Hooglandsche:* 87; *Lodewijks:* 85; *Marekerk:* 98; - *Loyhalle:* 85; - *poorten:* *Haarlemmer:* 87; *Hoogewoerds:* 85; *Mare:* 87; *Rijnsburger of Blauwe:* 86, XV; *Nieuwe Rijnsburger:* 87; *Witte:* 85; - *School, Latijnsche:* 86, XV; - *Rapenburg:* 98; - *Stadhuis:* 83, 85, 98; - *torens:* *Raem, Saaihal:* 85, XV, *Stadhuis:* 86, XV; *Universiteit:* 87.
Leiden, Jan van: 83.
Leiderdorp: 35.
Lek: 12.
Lenep, van: 66, 72.
Leuven: 60, 97.
Leyden, F.: 34.
Lidt de Jude, C. P. van: 17.
Lidt, Dirk van der: 22, 23.
Limes (Duitsche): 33.
Linge: 5, 12.
Lobel, De: 24.
Loë, A. de: 62.
Loenen, N. H. kerk: 98.
London, Charterhouse: 40, 44; - *Westminster abbey:* 41, 44.
Loo, P. van: 90.
Loosdrecht (Nieuw), Sijpe-toren: 99.
Loosjes, A.: 12.
Lucia (Pasqualini): 7.
Lijst (Voorloopige), Gel-derland: 6; *Noordbrabant:* 19; *Noordholland:* 50 vlg.

Maas: 12; - (*Oude*): 12.
Maastricht, fort St Pieter, Pesthuis, refugie proostdy Meerssen: 98.
Maeyer, R. de: 62.
Marcodorum: 37.
Marel, A. van de: 60.
Mast, I.: 17.
Matilone: 37.
Maurijsz, Dirk: 2.
Maximiliaen: 4, 81.
Mechelen: 11.
Medemblik, Kerk: 55; - *Raadhuis:* 98.
Meern (De): 35, 36.
Meerssen, R. K. kerk: 98.

Mees, Jacob: 60.
Meesters, Willem: 90.
Merwede(huis): 66.
Merwen, Simon Fransz. van: 85.
Metius: 13.
Meyer, G. A.: 18.
Meynert, Pieter: 53.
Michielsgestel (St), toren: 99.
Middelbeers, voormalige R. K. kerk: 99.
Middelburg: 71; *Abdij:* 99.
Mieris, van: 87.
Mildert, Hans van: 38.
Miliaret, J. H. A.: 62.
Minne, Joris: 22; - *Pieter:* 22.
Minnertsga, toren: 93.
Moer, J.: 13; - *W.:* 13.
Mone, Jean: 39.
Monnikendam, Doelenhotel Kerkstraat nos 21, 1 en IV: 93, 99.
Montfoort, Cornelis van: 2.
Monumenten-subsidies: 91, 92.
Moor, Jan: 17.
Moquette, H. C. H.: 25.
Moreelse, P.: 6, 63.
Morren: 32.
Mosmans, Jan: 19, 25.
Muelen, Daniel van der: 86.
Münster, Universitätsbibliothek: 57.
Muiderslot: 73.
Mulder, Adolph: 19.
Mulder, mej.: 59.
Muller, S. Fzn: 11.
Musea (Nederlandsche): 29.
Musea: Amsterdam (Al-lard Pierson): 30; *Burgerweeshuis:* 93; *Historisch Scheepvaart:* 60; *Alkmaar (Stedelijk):* 77, 81; *Arnhem (Openlucht):* 97; *Darmstadt (Landes-):* 10; *Dresden (Gemäldegalerie):* 10; *Goes (Beverlandsch):* 96; *'s Gravenhage (Reproductie Beeldhouwkunst):* 31; *'s Hertogenbosch (Provinciaal Brabantsch Genootschap):* 25; *Leiden (Geneeskundig):* 98; *van Oudheden:* 28, 61; *Londen (South-Kensington of Victoria and Albert):* 40; *British:* 58; *Utrecht (Centraal):* 60, 61;

- Vianen*: (Oudheidkamer: 100); *Weenen* (Czernin-galerie: 102; Kunsthistorisch: 10, 58); *Zaandam* (Molenmus.: 97).
- Naaldwijk, N. H. kerk: 44, X; - pastorie: 99.
- Naarden, bastion Oud Molen, Groote kerk, omwalling: 99.
- Namen: 22, 39.
- Nassau: 4.
- Nassau, Johan Maurits van: 88; - Siegen, Johan Maurits van: 31; - Oranje, Maria van: 6.
- Neefs, Peter: 38, 43.
- Neurdenburg, Elisabeth: 38, 43, 60.
- New York, Morgan Library: 57.
- Neijn, Pieter Pietersz. de: 84, 85.
- Nicolas, F.: 53.
- Niedorp (Nieuwe): 53; - (Oude): 52.
- Nieuwburg: 71.
- Nieuwendoorn: 72.
- Nieuwkoop, vroeger raadhuis: 99.
- Nispen tot Sevenaer, van: 59, 60.
- Noach, A.: 4, 91.
- Norenberch, Coenraedt van: 38, 39, 42, 86, 87.
- Notter, den: 23.
- Noort, Cornelis Claesz. van: 85.
- Noorwits, Pieter Arentsz. van: 32.
- Nijeburgh: 82.
- Nijmegen: 15, 33 vlg; - St Stephenstoren: 84.
- Nymwegen, Elias van: 25.
- Obdam, kerk: 55.
- Odijk: 60.
- Oenkerk, toren N. H. kerk: 99.
- Oldekerk, klokkestoel: 99.
- Oldenborgh, J. van: 65, 69, 82.
- Onnes: 27.
- Ooltgensplaat, Raadhuis: 99.
- Oorschot, Raadhuis: 99.
- Oosterhout, huis Limburg: 99.
- Oosterland, N. H. kerk: 99.
- Oosting, W. A. J.: 61.
- Oostvoorne, burcht: 67.
- Oostzaam, kerk: 51, 99.
- Opheusden: 35/37.
- Oppidum Batavorum: 33.
- Oranje, Maurits van: 5; - Philips Willem van: 6.
- Orde (Duitsche): 15.
- Oterleek, kerk: 51.
- Ottema, H.: 98.
- Otter, den: 23; - Erasmus den: 24, 25, - Gerrit Claesz. den: 25.
- Otto II: 12.
- Oudewater, N. H. kerk: 93; - Noorderkerkstraat no 277, Roodezand no 178, Waag: 99.
- Overvoorde, J. C.: 83.
- Oxford: 44.
- Oyen, H. van: 13.
- Ozinga, M. D.: 19, 25, 32, 43, 60, 84, 101/103.
- Parijs, Bibliothèque Nationale: 57, 58; - slot Madrid: 11.
- Pasqualini, Alexander; - Maximilaan; - Paulus: 7.
- Paulus: 41.
- Pauw, Nicolaes: 51.
- Pauwelsz., Jan: 2.
- Persoons, Claes Jeremiasz.: 19, 25; zie ook op Jeremiasz.
- Peters, C. H.: 3, 4, 32.
- Petrus: 41.
- Pfitzner: 27.
- Pieneman: 89.
- Piper: 74.
- Plantenga, J. H.: 30.
- Pluym, van der: 27, 60.
- Por, Jacob: 94, 97.
- Porchester Castle (Hants), St Mary's Church: 44.
- Post, Maurits: 88; - Pieter: 9, 10, 31, 54, 88, 90.
- Posthumus Meijjes, C. B.: 6.
- Postma, O.: 101.
- Pronk, Cornelis: 14, 15, 18.
- Pijnacker, Scheeve toren: 99.
- Quatrebras: 89.
- Quesnoy, Jeronimus de: 38.
- Rademaker, A.: 88, XVI.
- Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte: 102.
- Redgrave (Suffolk), St Mary's Church: 44.
- Regteren Altena, J. Q. van: 60.
- Renaud, J.: 65.
- Renen, N. H. kerk en toren: 99.
- Renswoude, N. H. kerk: 93.
- Reyers, Zeger: 89.
- Rindern: 34, 37.
- Rink: 13/15, 18.
- Rinnegom: 69, 81; - Groote Hoeve, 71.
- Roelants, Cornelis: 86, 87.
- Roes, A.: 29.
- Roghman: 72, 78, 79, 82, 83, XIV.
- Roman, Jacob: 24 vlg, VI.
- Roomburg: 35.
- Rosmalen, toren: 93.
- Rossum: 34.
- Rotterdam: 22, 23; - Archief (gemeente): 60; - Boompjes nos 77/81; Gemeenschapshuis Schieland; Marinekazerne, N. H. kerk te Delfshaven): 100 - Oosterkerk: 25; - Nieuwe Haven no 89; Delftsche poort 100; - Synagoge: 32; - St Laurens toren 25, 100; - Burgerweeshuis: 100.
- Rijckens, Frederick: 85.
- Rijckevorsel, van: 60.
- Rijn: 34 vlg.
- Rijnburg: 37.
- Rijnnegom zie Rinnegom.
- Rijp (De): 52, 53.
- Rijswijk, J. van: 13.
- Saelen, Willem van: 5.
- Saenredam, Pieter: 19, 25.
- Saksen, Maurits van: 8.
- Salvator: 38.
- Sasse van IJsselt, A. F. O.: 19, 25.
- Savery Roelant: 10, II.
- Schagen, kasteel: 73.
- Schardam, kerk: 54.
- Schermer, kerk: 54.
- Schermerhorn: 51.
- Scheurleer (Lusingh): 30.
- Schey, Adriaan: 22.
- Schiedam, St. Jacobs gasthuis, Korte Dam no 11, Stadhuis: 100.
- Schilfgaarde, A. P. van: 4, 11, 60.
- Schmitt, O.: 102.
- Scholten, R.: 11.
- Schoonhoven, Koestraat no 68: 100, - Lopikerstraat no 13: 93, 100.
- Schoenmakers: 49.
- Schukking, W. H.: 18.
- Seron, Andrien de; Jan de: 8.
- Seyst, Claes Cornelisz. van: 86; - Jan Ottensz. van: 84, 86.
- Siegen: 32.
- Simonsz., Jacob: 2.
- Sittard, Plackstraat no 32: 100.
- Slichtenhorst, A. van: 13, 18.
- Sloet: 18.
- Sloten (Fr), N. H. kerk: 93.
- Smits, C. F. Xaverius: 19.
- Sneek, Waterpoort: 100.
- Snijder: 30.
- Society (Walpole): 44.
- Soestdijk: 88, XVIII.
- Soelen: 13.
- Sonoy: 78, 82.
- Sonnenburg: 32.
- Spaen, W. A. van: 12, 18.
- Spanje: 15.
- Speck, Pieter Gerritsz. van der: 84.
- Spierdijk, kerk: 54.
- Spiers, Walter Lewis: 44.
- Spilman, H.: 90.
- Stavenisse, toren: 93.
- Stavoren: Raadhuis: 93.
- Stedum, N. H. kerk: 100.
- Steen, J. D. van: 17.
- Steen, Jacob Nicolaas van den: 17.
- Steensoorten: Bentheimer, Bockenburger, Bremer: 86.
- Steenwinckel, Hans van: 43.
- Steinfurt (Steynfurt): 87.
- Sterre, Cornelis van der: 22.
- Steur, van der: 27, 60; - A. J. van der: 97.
- Stichting (Menno van Coehoorn): 99; Topografisch Repertorium van Nederland): 60.
- Stolk, A. van - Czn: 88, 91; O. van: 88 vlg, XVII.
- Stompetoren, kerk: 54.
- Stone, Nicholas: 39, 43.
- Stoopendaal, B.: 88, XVI.
- Stowe: 44.
- Strausz, K.: 83.
- Strijen, N. H. kerk: 100.
- Strijp, van: 23.
- Stuers, Victor de: 40, 43.
- Sutton, Thomas: 40, 44.
- Suys, T. Fr.: 93.
- Sweerts: 23; - Jacob Ferdinand-de Landas: 23.

- Tacitus:** 33.
Teels, P.: 11.
Teisterbant: 12 vlg.
Tessin: 89, 90.
Tets van Goidschalkoord,
 van: 60.
Teijlingen: 66, 67.
Tholen, Dalemstraat no 21:
 100.
Tiel: 12 vlg, 60; - Gerfkamer: 16; - St Maartens kerk: 14, 15, 17, IV, V; St Walburgis kerk: 15; - St Agnieten klooster 17; - Groenmarkt: 13, 14, V; Vismarkt: 14, III; - Oudheidkamer: 15; - plattegrond: III; - poorten: 13, 14, V; - Stadshuis: 14; - Timmerwal: 13.
Tielerwaard: 14.
Tienen: 60.
Thomasz., Hermen: 82.
Torenvliet: 36, 37.
Traas, J.: 101.
Tricht: 5.
Trier, Peter van: 18.
Tromp, M. Hzn: 95.

Uden, J. D. H. van: 18.
Uilkema: 101.
Ulft, J. van der: 25.
Unger: 60.
Ursem, kerk: 54.
Utrecht: 22, 56; - Domplein: 28, 35/37, 100; - Kapittel St Marie: 5; Geerte, St Jan-, H. Kruis-St. Maartenkerk: 100.
Vada: 34.
Valk, Gerard: 89, 90.
Vallée, Martin de la; Simon de la: 32.
Vandenesse, Jean de: 11.
Vechten: 35, 37.
Veen, J. van: 61.
Velius, T.: 4.
Venlo, Jodenstraat no 30/32, Minderbroederskerk, Romerhuis: 100.
Vere, huis aan de Markt: 100.
Vereeniging: Hendrick de Keyser: 94, 96, 100, 101.
Verheuck, Hendrick Jansen: 22.
Verheul, J. - Dzn: 32, 101.
Vermeulen, Frans: 12, 60.
Verschuier: 90.
Vetera: 33.
Veth, R.: 53.
Vianen, Maria Hemelvaartkerk: 1 vlg; - Brederode-epitaaf, Groote kerk, Raadhuis: XII; - Lektoren: 100.
Vingboons, Philip: 32.
Vinne, Vincent Laurensz. van der: 25.
Vis, Eelco M.: 83.
Vlaanderen: 72.
Vlieland, Diaconiehuis: 100.
Vogelenzang, E.: 65, 82.
Vogelsang: 60.
Vollgraff, C. W.: 28.
Voorburg, kerk: 3.
Voorhout, N. H. kerk: 93.
Vorstius, Conradus: 87.
Vrerixz zie Fredericksz.
Vucht, toren: 101.
Vuursche (Lage), N. H. kerk: 98.
Vygh: 13.

Waal: 12, 13.
Waalschaardijk: 14.
Walpole: 44.
Walraven: 18.
W[alvis], J.: 4.
Warder, kerk: 55.
Waterleidingbedrijf (Noordholland): 65.
Weenen, Hofbibliothek, Nationaalbibliothek: 55.
Weerd, H. van de: 61.
Weissmann, A. W.: 4, 51.
Welcker, A.: 60.
Welderen, Stephanus baron van: 17.
Wendel, J. C.: 25.
Werkhoven: 37.
Wezepe, N. H. kerk: 101.
Wien zie Weenen.
Wiersum, E.: 25.
Wikingen: 12.
Wilczek, Karel: 102.
Willebrordus: 12.
Willem III (Stadhouder): 88.
Willem, Kroonprins van Oranje: 89.
Willem II (Koning): 90.
Willem II (grf): 71; - IV (grf): 81.
Willemsdr., Susanna: 22.
Willemstad: 90.
Willemsz., Heinrick: 11.
Winssen, toren: 96.
Witsen Elias, J. S.: 11.
Witteveen, J.: 101.
Woerden: 35; - kasteel: 101.
Workum, N. H. kerk, Noordeinde no 29: 101.
Wijk aan Zee, N. H. kerk: 93.
Wijk bij Duurstede: 35.
Ijsbrantsz., Jan: 54.
Ijselstein: 2, 4, 75; Ewoutsgasthuis: 97; St Nicolaaskerk: 11; toren: 9.
IJzendijke, N. H. kerk: 93.
Zaandam: 23.
Zaltbommel: 13, 17; - Gasthuiskerk: 93.
Zandwijk: 13.
Zetten: 35/37.
Zeroen, Anton van: 8.
Zierikzee, Liefdegesticht (R.K.), Meelstraat no 12, Noorderhavenpoort: 101; - raadhuistoren: 11.
Zoelen: 17, 60; kerk (St Stephanus): 18, V.
Zoelmond: 5.
Zoutleeuw: 60.
Zuidbroek, N. H. kerk en toren: 101.
Zutfen, Broederkerk, Droge napstoren, Groenmarkt no 5, Zaadmarkt no 109: 101.
Zuylen, R. A. van: 19, 25, 43.
Zuylenstein: 60, 88, XII.
Zwammerdam: 37.
Zwolle, Diezerpoortenplas no 1, Diezerstraat no 13: 101.
Zijdewind: 52.
Zijpe (het): 71.

HET REPERTORIUM VAN TIJDSCHRIFTARTIKELN

betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dat door den Bond in verschillende afzonderlijke deeltjes over de jaren 1901 tot en met 1922 is uitgegeven, is thans bewerkt tot en met het jaar 1934 en tot één geheel omgewerkt. Behalve tijdschriftartikelen zijn er thans ook een aantal van de voornaamste verzamelwerken in opgenomen, waardoor het werk in waarde en volledigheid zeer gewonnen heeft. Bovendien zijn tal van in den laatsten tijd nieuw opgerichte tijdschriften, vooral op het gebied van Bouwkunde, opgenomen, zoodat het Repertorium, dat in het midden van het jaar 1939 zal verschijnen, een omvang van circa 500 bladzijden zal bedragen.

Een index op de persoons- en plaatsnamen zal het gebruik van dit werk zeer vergemakkelijken.

Reeds nu kan worden medegedeeld, dat gebonden deelen tegen zeer verminderden prijs voor de leden zullen beschikbaar worden gesteld.

Binnenkort zal een circulaire ter intekening worden rondgezonden.

INHOUD VAN AFLEVERING III

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXVIII]

	Blz.
J. RENAUD, Uit de bouwgeschiedenis van het Slot op Den Hoef	65
E. H. TER KUILE, Overheidsbouw te Leiden 1588—1632	83
M. D. OZINGA, Een vergrootingsplan voor het Huis Soestdijk van den Rotterdamschen architect David van Stolk	88
E. H. TER KUILE, De dateering van het schip der Grooten- of St. Jacobskerk in Den Haag	91
Monumenten in Nederland	92
Boekbesprekingen	101

[Afbecldingen: XIII—XVIII]

EERSTE NEDERLANDSCHE KUNSTWEEK

De eerste van bovengenoemde kunstweken, georganiseerd door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, zal van 8—16 Aug. 1939 gehouden worden. Bezoekt zullen worden diverse monumenten en musea te Maastricht, Roermond, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Arnhem, Amersfoort, Amsterdam, Hoorn, Edam, Volendam, Monnikendam, Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage, Delft en Rotterdam. De bedoeling dezer kunstweken is aan een enigszins select gedacht publiek gelegenheid te bieden om, zonder al te veel kosten onder deskundige leiding een aantal onzer belangrijkste musea en gebouwen met monumentale beteekenis te bezoeken. In het programma worden eenige korte voordrachten opgenomen, terwijl, vooral voor de buitenlanders, die men hoopt, dat in grooten getale zullen deelnemen, aandacht zal worden geschonken aan het zoo karakteristieke landschapsschoon van ons land.

Een uitvoerig programma — in het Nederlandsch, Fransch, Duitsch of Engelsch — wordt gaarne toegezonden op aanvraag bij den algemeenen leider, Mr. J. K. van der Haagen, Referendaris bij het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Oostduinlaan 2, 's-Gravenhage.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van het Oudheidkundig Jaarboek gelieve men verandering van adres tijdig mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Jhr Mr D. P. M. Graswinckel te 's-Gravenhage, 221 Waalsdorperweg.

VEEL TE WEINIG BEKEND IS HET PRACHTIGE PLAATWERK:

NEDERLANDSCHE ZEESCHEPEN

VAN ONGEVEER 1470 TOT 1830

AFBEELDINGEN NAAR PRENTEN, SCHILDERIJEN
EN SCHEEPSMODELLEN BERUSTENDE IN HET
RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

UITGEGEVEN DOOR

J. PH. VAN DER KELLEN DZ^N & E. J. BENTHEM

*IV. XX BLZ. TEKST, MET 4 AFB. EN 36 PLATEN IN LICHTDRUK,
WAARVAN 2 GEKLEURD, GROOT FOLIO 48 × 33 CM.*

*Prijs bij uitgave f 30.—; thans tijdelijk voor slechts f 12.50
in linnen portefeuille*

Er is geen land waar kunstenaars het schip zoo veelvuldig hebben afgebeeld als Nederland, en de marineschilders nemen in de Hollandsche school een belangrijke plaats in. De gesteldheid van het land, onze handel naar overzeesche gewesten, en de talrijke zeeoorlogen hebben steeds de belangstelling voor schepen zéér levendig gehouden.

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL